

Звонська Леся Леонідівна

Доктор філологічних наук, професор. Опублікувала 127 наукових та методичних праць з класичної філології, з них три монографії (1999, 2005). Автор циклу підручників з класичних мов: "Давньогрецька мова" (1997, 2007), "Грецька мова Нового Завіту" (2000), "Греческий язык Нового Завета" (2002), "Історія грецької мови" (2005, 2011), "Давньогрецька мова для філософів" (2011); біобібліографічного довідника "Українська класична філологія: бібліографія, історія, персоналії (XVIII-XXI ст.)" (2014). Науковий редактор та член авторського колективу "Енциклопедичного словника класичних мов" (2015). Перекладач творів свт. Василя Великого ("Томілій", 2006, "Морально-аскетичні твори", 2007). Редактор 4-го повного сучасного перекладу Біблії з давньогрецької мови, здійсненого Українським Біблійним Товариством (2011).

ГРЕЦЬКА СЛІВАРІЯ | ПАЛЕОГРАФІЯ

Л.Л. Звонська

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Л.Л. Звонська

**ГРЕЦЬКА
ЕПІГРАФІКА
І ПАЛЕОГРАФІЯ**

Підручник

УДК 930.2:003.71/.72:003.341(075.8)

ББК 63.229+63.223.1я73

3-43

Рецензенти:

д-р фіол. наук, проф. М. А. Собуцький

Національний університет Києво-Могилянська академія;

д-р пед. наук, проф. В. М. Шовковий

Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

канд. фіол. наук, доц. Б. В. Чернюх

Львівський національний університет імені Івана Франка

Рекомендовано до друку

Вченого радиою Інституту філології

(протокол № 3 від 27 жовтня 2015 року)

Ухвалено науково-методичною радою

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

23 грудня 2015 року

Звонська Л.Л.

H-43 Грецька епіграфіка і палеографія : підручник / Л.Л. Звонська. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. – 312 с.; 64 іл.

ISBN 978-966-439-

У книзі описується історія грецької рукописної справи від написів до алфавітної доби до книжного письма. Представлені типи грецького письма й оформлення тексту в різні історичні періоди (крито-мікенський, архаїчний, класичний, елліністичний, візантійський) та на різних видах писемного матеріалу: камінь, кераміка, метал, вощені таблички, папірус, пергамент, папір. Викладаються основи критики і герменевтики написів, розглядаються діалектні особливості написів та алфавіт; палеографічна частина знайомить з історією та теорією текстології, папірології, кодикології. Книга ілюстрована відомими й показовими в навчальному плані епіграфічними та палеографічними джерелами, таблицями графіки грецького уніцалу і мінускула різних періодів.

Підручник розрахований на філологів-елліністів та істориків-антикознавців і візантинологів, а також усіх зацікавлених історією європейської писемності.

УДК 930.2:003.71/.72:003.341(075.8)

ББК 63.229+63.223.1я73

© Звонська Л.Л., 2016

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

ВПЦ "Київський університет", 2016

ISBN

ВСТУП

Пропонована книга – підручник з історії та теорії грецької епіграфіки й палеографії, який немає аналогів у класичній філології.

Історія грецького письма і рукописної справи грецькою мовою винятково важлива для вивчення історії європейської писемності в цілому. Європейський культурний континуум немислимий без давньогрецької мови, оскільки вона має найдовшу писемно задокументовану історію, яка розпочинається пам'ятками доалфавітного крито-мікенського письма XV ст. до н.е. і продовжується в добу грецького алфавіту, від якого походять латинський і слов'янський алфавіти сучасних європейських народів (а також етруський, готський, коптський, вірменський).

Дослідженням найдавніших писемних пам'яток займається епіграфіка – історико-філологічна дисципліна, яка представляє собою суму знань для розуміння написів та практичний підсумок багатовікового їх вивчення, виявлення характерних рис, закономірностей і особливостей. Як засвідчує етимологія терміна "епіграфіка", первісно γράφω означало *дряпти*, *шкрябати*, тому ἐπιγραφή це – *напис на чомусь твердому* (металі, камені, дереві, кістці, кераміці, штукатурці тощо). У нашій книзі висвітлюється як історія грецької епіграфіки від античності до сьогодення, так і основи критики та герменевтики написів, особливості розвитку локальних грецьких алфавітів, а також типів епіграфічних пам'яток ними в діахронії.

Рукописи на папірусі, пергаменті і папері вивчає палеографія (від παλαιός давній та γράφω *писати*) – історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія рукописного письма, його еволюція та характерні особливості на певних етапах

розвитку. Палеографія вивчає системи письма, а також предмети, пов'язані з письмом (матеріали, на які нанесено текст, та знаряддя писання). В нашому підручнику описана історія книжкових зібрань від бібліотек античності до сучасного стану світового фонду грецьких рукописів та їх каталогів, показано історичні етапи розвитку грецької палеографії, охарактеризовано основні публікації з папірології та кодикології. Також розглянуті принципи організації писемної справи та формування рукописів на папірусі та пергаменті, особливості різних типів уніціального та мінускульного письма, каліграфія різних шкіл та скрипторійв.

Палеографія допомагає правильному прочитанню текстів, встановленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів. У цьому зв'язку в посібнику розглядаються ознаки датування рукописів – формат рукописів, тип письма, оформлення тексту, лігатури, орнаментація, ініціали, діакритики та пунктуація, скорочення, тахіграфічні знаки. Матеріал книги знайомить з різновидами рукописних текстів (автограф, апограф, манускрипт, прототип, антиграф), а також типовими помилками та коректурами в рукописах. Окремий розділ присвячено опису відомих білінгв та палімпсестів. Грецьке письмо мало своє логічне й історичне продовження в розвитку книжкової культури, тому зазначено і вплив каліграфічної традиції на формування перших грецьких друкарських шрифтів.

Наша книга – це ще й дар пам'яті в більшості випадків безіменних майстрів різця, стилоса, калама і пензля, а також тих шанувальників античності, чиї імена історія таки донесла до нас. Без кожного з них усе, що могло залишитися би від стародавньої Греції – прекрасні, але невідомі споруди та невідомі статуї. Зате завдяки невтомній праці різбярів і писарів, колекціонерів-аматорів і вчених нам відкрилася антична епоха в усіх вимірах її захоплюючої історії та непересічної культури.

Частина 1

Грецька
ЕПІГРАФІКА

§ 1. ІСТОРІЯ ГРЕЦЬКОЇ ЕПІГРАФІКИ

1.1. Епіграфіка в античну та візантійську добу

Перші згадки про написи зустрічаються в Геродота (‘Нрόδοτος, 490/480 до н. е. – бл. 425 до н. е.), зокрема, відома епіграма Симоніда Кеоського на місці загибелі спартанців (Historiae, VII, 228):

“Ω ξεῖν’ ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῆδε
κείμεθα τοῖς κείνων ρήμασι πειθόμενοι

Геродот також передає епітафії, посвячення, оракули.

Фукідід (Θουκυδίδης, бл. 460 – бл. 400 до н. е.) використовує і подає написи як документальні джерела для своєї "Історії". В 1877 р. на пд.-сх. Афінського акрополя віднайдені епіграма на честь внука Пісистрата на жертвовнику Аполлона та текст договору афінян з аргосцями, елідцями і мантінейцями про взаємодопомогу від 418 р. до н.е. на 100 років. Порівнюючи ці написи з текстами цих же документів, які наводить Фукідід (Historia, V, 47 та VI, 5), науковці переконалися, що він точно відтворює оригінали. Збережено три екземпляри цього договору на мармуру в Афінах, Аргосі і Мантінеї, четвертий – на бронзовій плиті в Еліді в храмі Зевса Олімпійського (її бачив і відтворив Павсаній). Список воїнів Ерехтейської філи, що загинули в битвах на Кіпрі, в Египті, у Фінікії, при Егіні та Мегарах в один і той же рік, близькуче підтверджується оповіддю Фукідіда про цей рік (459/458)

війни, яку афіняни одночасно вели з декількома супротивниками (*Historia*, I, 104–105) До епіграфічного матеріалу зверталися також історики Ксенофонт, Теопомп, Полібій.

Оратори часто користувалися написами – витягами із законів. Демосфен (*Δημοσθένης*, 384–322 до н. е.) цитує закони Дракона "Περὶ φόνου" (409 р.), але зіставлення з дійсним написом свідчить про неточність передачі. Численні написи наводить і Павсаній (*Παυσανίας*, II ст. н.е.) у своїй праці "Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος"; зустрічаються написи й у Страбоновій (*Στράβων*, 64 до н. е. – 24 н.е.) "Γεωγραφικά".

Перші збірки епіграфічних пам'яток з'явилися з часів Аристотеля, який викликав цікавість до написів своїми списками переможців на Олімпійських та Піфійських іграх, а також дослідженнями історії Афінської держави і грецької драми, які ґрунтуються на епіграфічному матеріалі.

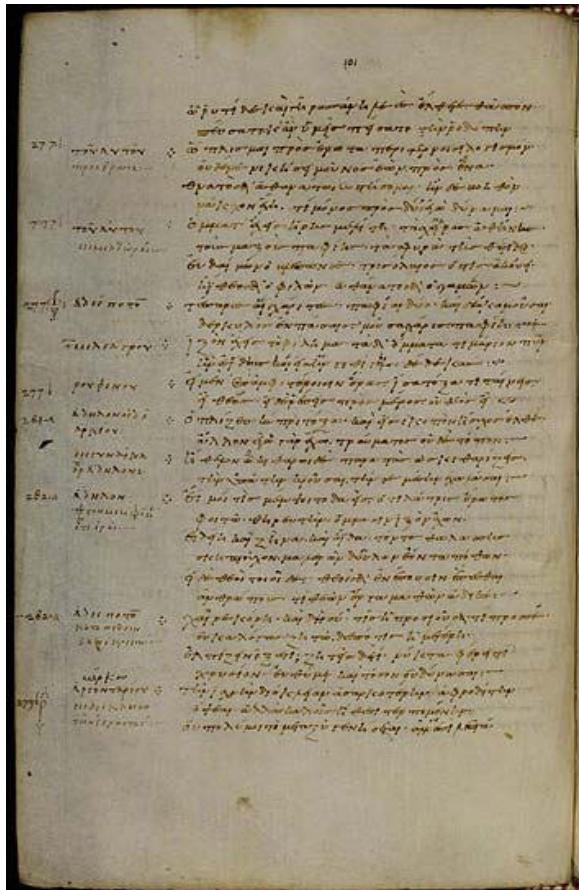
Елліністичний історик Філохор (*Φιλόχωρος*, бл. 345–260 до н.е.), автор історії Аттики в 17-ти книгах ('Ατθίς), уклав перший епіграфічний збірник "*Ἐπιγράμματα Ἀττικά*", який цілісно не зберігся, проте деякі фрагменти вміщені у виданні "Die Fragmente der griechischen Historiker" (FGrH, № 328).

Плутарх (*Πλούταρχος*, 46–120/125 н.е.), Гарпократіон Александрійський (*Βαλέριος Ἀρποκρατίων*, II ст. н.е., котрий своєю працею "Λεξικὸν τῶν δέκα ρητόρων" сформував канон десяти аттических ораторів), та деякі інші автори пізнішої, візантійської, епохи згадують про збірник "*Ἡ τῶν ψηφισμάτων συναγωγὴ*" Кратера (*Κρατερός*, бл. 320 до н. е. – III ст. до н. е.) – македонського полководця і юриста, елліністичного правителя Греції та брата македонського царя Антигона Гоната. Збірка включала постанови Афінської ради і народу; фрагменти з цього зібрання подаються в уже згадуваному виданні "Die Fragmente der griechischen Historiker" (FGrH, № 362).

Полемон (*Πολέμων*, 220–160 до н.е.) з Іліона, учень філософа Панетія, – географ, топограф, філософ-стоїк та історик – обіхав Грецію, Малу Азію, Італію, Сицилію та Єгипет, описавши визначні місця й пам'ятки в численних книгах. Окремою книгою він видав збірку написів "Περὶ τῶν κατὰ πόλεις ἐπιγραμμάτων". З його творів збереглися незначні фрагменти (FHG, III, с. 108–148).

У римський та ранньовізантійський період копії віршованих написів були розміщені в збірках віршів Мелеагра Гадарського, Філіпа Солунського, Костянтина Кефали. У I ст. до н.е. Мелеагр (*Μελέαγρος*, 130–70/60 до н.е.), родом із сирійського міста Гадара, уклав збірку віршів 46-ти різних поетів за їхніми іменами в алфавітному порядку, приєднавши до них і свої вірші; збірку назвав "*Στέφανος*", уподібнивши кожного поета до якоїсь квітки; збереглася в "Палатинській антології". Філіп з Салонік (*Φίλιππος ὁ Θεσσαλονικεύς*), який жив у кін. I –на поч. II ст. н. е. (відомо, що він був сучасником Калігули), доповнив збірку Мелеагра епіграмами декількох поетів, котрі прославилися після Мелеагра. Згодом, у 140 р. н.е. Діогеніан з Гераклеї (*Διογενειανὸς ὁ Ἡράκλειώτης*) видав "*Ἐπιγραμμάτων ἀνθολόγιον*". Продовжувачем антології був Стратон із Сард (*Στράτων*, II ст. н.е.), який додав до зібрання 259 епіграм відверто еротичного змісту, котрі складають XII книгу "Палатинської антології". Їх продовжувачами були поети візантійської доби Павло Силенціарій (*Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος*, пом. 575/580 р.) та Агафій Міринейський (*Ἀγαθίας*, 536–582 рр.), який уклав "*Κύκλος τῶν νέων ἐπιγραμμάτων*", а завершив зібрання Костянтин Кефала (кін. IX–поч. X ст.).

Таким чином, у Х ст. візантійським ученим Костянтином Кефалою (*Κωνσταντίνος Κεφαλᾶς*) була укладена збірка т.зв. "Антологія Кефали" (*Ἀνθολογία τοῦ Κεφαλᾶ*), яка лягла в основу "Палатинської антології" та Антології Плануда (*Ἀνθολογία τοῦ Πλανούδη*). У "Палатинську антологію" (*Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία / Anthologia Palatina*) в 15-ти книгах (3700 епіграм), окрім названих збірок увійшли також метричні християнські епітафії та вірші різних християнських письменників; наприклад, 256 епіграм свт. Григорія Богослова складають VIII книгу Антології. Точність передачі написів засвідчена у випадку зіставлення епітафії нікеїського жерця Сацердота і його жінки Севери (II ст. н.е.), оригінал якої знайшов російський учений-візантинолог В.Е. Регель (1857–1932) в Малій Азії. Назва "Палатинська антологія" пов'язана з місцем збереження единого її рукопису в Палатинській бібліотеці м. Гайдельберг.

Одна із 709 сторінок рукопису "Палатинської антології"
 (Cod. Pal. graec. 23 Anthologia Palatina, поч. Х ст.
 Гайдельберзький університет)

Базуючись на "Палатинській антології", візантійський граматист, математик і перекладач, що познайомив Візантію з античною римською літературою, а Західну Європу з грецькою, Максим Плануд (Πλανούδης, 1260–1305) видав свою версію збірки кращих зразків грецької поезії, відому під назвою Антологія Плануда в 7-ми книгах ("Αινθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων, συντεθεμένων σοφοῖς, ἐπὶ διαφόροις ὑποθέσεσιν, ἔρμηνείας ἔχοντων

ἐπίδειξιν καὶ πραγμάτων ἡ γενομένων ἡ ὡς γενομένων ἀφήγησιν"), куди ввійшло 2400 епіграм. Антологія Плануда з 1494 до 1822 рр. називалася "Anthologia Graeca" та була єдиною відомою в Західній Європі збіркою грецьких епіграмм аж до 1606 року, коли був віднайдений рукопис "Палатинської антології".

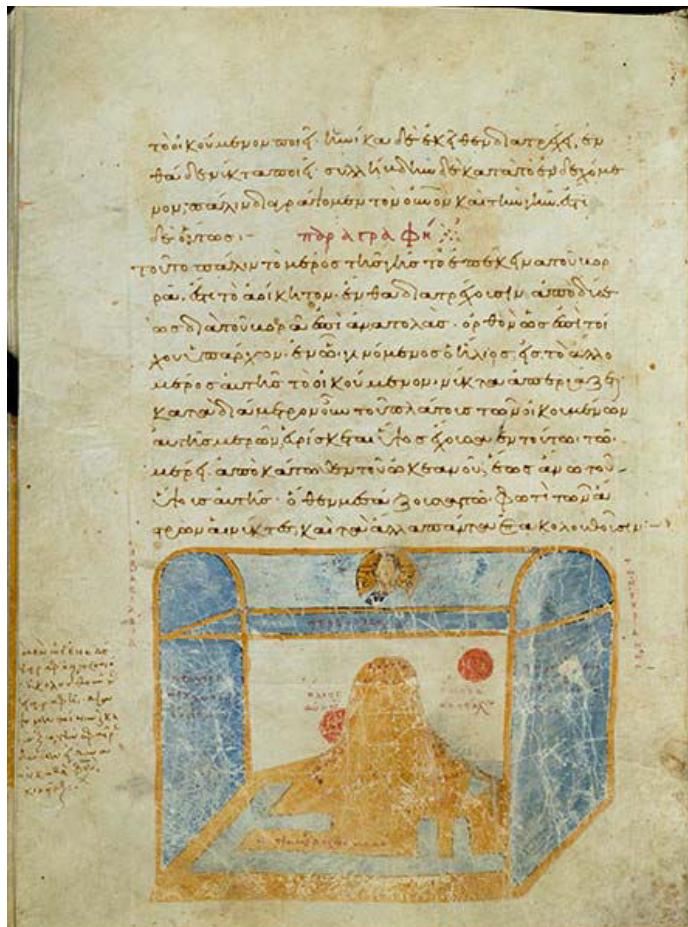
У VI ст.alexандрийський купець, потім монах на Синаї, Козьма Індікоплов (Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης) багато мандрував, і, як свідчить його прізвисько, доплив навіть до Індії. Свої подорожі він описав у 12-ти томній праці "Χριστιανικὴ τοπογραφία" (складає 88 том у Patrologia Graeca). Найдавніший рукопис датується IX ст. і зберігається в Константинополі (перші 10 книг) та в монастирі св. Катерини на Синаї (останні 2 книги). Козьма під час подорожі Аксумським царством поблизу міста Адуліс списав напис Птолемея III Евергета (247–221 рр. до н.е.) та розмістив його в своїй праці (II, 60–63). Цей т.зв. адулітанський напис (monumentum Adulitanum) був розміщений на мармуровому троні та базальтовій стелі, на якій стояла статуя царя в образі Гермеса. Скопійований Козьмою напис, що містить опис походів і завоювань цього Птолемея, залишився єдиним свідченням цієї епіграфічної пам'ятки, оскільки до сьогодні вона не збереглася (див. с. 79–81).

Але, в цілому, в ранньовізантійські часи зникає інтерес до епіграфічних пам'яток, навіть більше того, – період боротьби християнства з язичництвом відомий як час

Перша сторінка
рукопису Антології Плануда
(бл. 1300 р. Британська бібліотека)

руйнування багатьох пам'ятників, також і написів. Окрім того, з поширенням пергаменту написи поволі втрачають свою актуальність. Занепадає інтерес до збирання, переписування написів, оскільки міцність матеріалу вселяла надії на їх збереження ще на довгі століття.

Сторінка рукопису "Християнської топографії"
з уявною схемою Землі (XI ст., Флорентійська бібліотека)

1.2. Епіграфіка в XV–XVIII століттях.

Перші критичні видання написів

Інтерес до епіграфіки відновлюється в епоху Відродження. Італійський купець Кіріак Анконський (Ciriaco d'Ancona, 1391–1455) вважається "батьком" відродженої епіграфіки. Подорожуючи Італією, Фракією, Македонією, Малою Азією, Грецією, Єгиптом, він знімав з написів копії, які відзначаються великою точністю. Зібрав також велику колекцію рукописів. Опис систематизованих за географічним принципом епіграфічних пам'яток Кіріак умістив у праці "Commentaria", яка загинула під час пожежі 1514 року; окремі її фрагменти розпорощені по бібліотеках, в основному, Італії та Німеччині.

Його послідовником був відомий італійський архітектор, археолог і поціновувач античності Джованні Юкунд (Jucundus, 1433–1515), який увів принципи і розробив критерії правильності прийомів копіювання. Він склав збірник грецьких і латинських написів у географічному порядку.

У 1534 р. з'явилася перша збірка написів "майже всього світу": "Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae, sed totius fere orbis summo studio ac maximis impensis Terra Marique conquistae feliciter incipiunt", яку випустили визначний інгольштадський математик і астроном Петер Апіан (Appianus, 1495–1552), який походив з родини шевця, але за свої наукові заслуги з астрономії, географії та картографії отримав графський титул, та поет Бартоломей Аманцій (Amantius, 1505–1555), співавтор поетичного збірника "Flores celebriorum sententiarum Graecarum ac Latinarum, definitionum, item virtutum et vitiorum, omnium exemplorum, proverbium, apophategmatum, ... in ordinem alphabeticum quam exactissime redacti", більше відомого під назвою "Polyanthea".

Невдовзі з'явилася перша впорядкована збірка Мартіна Смеція (Smecius, пом. 1578) з Антверпена "Inscriptionum antiquarum ordo tabularum sacrae" (1551), яка містила майже 4000 написів.

Фланандський учений, письменник, посол імператора Фердинанда I при турецькому дворі Сулеймана I Пишного Авгерій Гіслен де Бусбек (van Busbeke, 1522–1592) зібрав понад

100 грецьких рукописів та колекцію античних і візантійських монет; увів у садову культуру Європи тюльпан, бузок і каштан. У 1554 р. відкрив у Анкарі (Галатія) напис латинською мовою з грецьким перекладом, який являє собою огляд актів діяльності імператора Августа (*Res gestae divi Augusti*) та заповіт імператора. Цей пам'ятник, т.зв. *monumentum Ancyranum*, є білінгвою і вирізьбленим на храмі Августа і Роми: на внутрішніх стінах – латинською, на зовнішніх – грецькою мовами (див. с. 82–102). Копію грецького тексту виконав Поль Лука, згодом критичне видання тексту з розлогим коментарем до грецької частини здійснив Теодор фон Бергк (von Bergk, 1812–1881) у праці "*Augusti regum a se gestarum index cum graeca metaphrasi*" (Геттинген, 1873).

У XVI–XVII ст. у середовищі аристократів та освіченого духовенства з'являється мода на колекціонування старожитностей, зокрема формуються й епіграфічні колекції: в Римі, в палацах кардиналів, і в будинках вчених, таких, як теоретик музики і педагог Джованні Баттіста Доні (Doni, 1595–1647), який зібрав бл. 6000 грецьких і латинських написів. Ці колекції були створені багато в чому завдяки тому, що Венеція мала в своїх володіннях о-ви Крит, Корфу та провадила активну торгівлю з Грецією, незважаючи на перешкоди Оттоманської імперії. Кораблі Венеційської республіки, навантажені товарами, а також античними пам'ятками, скульптурою, керамікою, геммами та іншими цінностями, забагачували ці колекції.

Повна збірка відомих на той час епіграфічних пам'яток з'явилась у 1603 р. під назвою "*Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum reductae*". Авторами були троє вчених: французький лінгвіст, лексикограф, один із засновників наукової хронології Йосип Юстус Скалігер (Scaliger, 1540–1609), фламандський професор історії Ян Груттер (Gruterus, 1560–1627) та німецький гуманіст, історик та видавець Марк Вельзер (Welser, 1558–1614). Їхня праця налічувала 12 тис. грецьких та латинських написів, поділених за змістом на 18 частин; написи ретельно змальовані з пам'ятками, на яких розміщені, проте критика текстів була ще поверхневою і недосконалою. Друге видання було опубліковано в Амстердамі в 1616 р., третє – в 1704 р. Доповнив з часом цю збірку німецький філолог і лікар Фома Райнес (Thomas Reinesius, 1587–1667) у праці "*Syntagma inscriptionum antiquarum cum primitis Romaee veteris*". Написи розподілені на 20 частин,

супроводжуються науковим коментарем та індексом імен, власних назв та реалій з грунтовною етимологією.

У XVII–XVIII ст. епіграфікою зацікавилися аристократи-любителі. Так, Томас Говард, лорд Арундель (Howard, Earl of Arundel, 1585–1646) в 1627 р. відправив у Грецію В. Патті для купівлі пам'яток старовини. Віднайдений ним у Смирні (Мала Азія) *marmor Parium* (зберігається в Оксфордському університеті) містить хроніку міфологічних оповідань та історичних подій, починаючи від Кекропа і до 264 р. до н.е., коли архонтом в Афінах був Діогнет, а на Паросі – Астианакт. Цей напис був виданий окремим виданням, але оскільки Арундель не був ученим, він доручив цю справу історику права, письменнику, політичному діячу і знавцю античності Джону Селдену (Selden, 1584–1654), який її видрукував під назвою "*Marmor Arundeli sive saxa Graeca inscripta*" (1628). Оксфордський фрагмент охоплює період 895–355 рр. до н. е. В 1897 р. на о. Парос був віднайдений другий фрагмент хронологічних таблиць, який описує період 336–299 рр. до н. е. (зберігається в Пароському музеї). Пароський мрамор містить хроніку політичних, релігійних і культурних подій у грецькому світі, починаючи від легендарного афінського царя Кекропа (бл. 1581 до н. е.) до війн діадохів, і завершується 299 до н. е. Особливо детально описується життя Афін, тоді як місцева історія о-ва Парос ігнорується, за винятком імені пароського архонта (не відновлено) в рік написання хроніки (див. с. 71–78).

Інший аматор, Шарль Марі Франсуа Ольє, маркіз де Нуантель (Olier, marquis de Nointel, 1635–1685), французький посол у Константинополі в 1670–80 рр., обіїздив Грецію, Малу Азію, Палестину, Єгипет, цікавився етнографією (першим зібрав казки "Тисяча і одна ніч") та був завзятым колекціонером предметів античності. Його колекція була куплена Паризькою Академією написів і зберігається в Луврі.

У 1675 р. лікар Якоб Спон (Spon, 1647–1685) та його друг, священик Джордж Велер (Wheler, 1650–1723), аби подивитись Акрополь, підкупили охоронця-турка, запропонувавши йому кавові зерна. Згодом Я.Спон видав опис мандрівки "*Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*" (1678) та велику збірку грецьких написів, передаючи їх маюскулами, з вказівкою місця знахідки; часто стоїть помітка "списав сам"; майже всі

написи перекладені латинською мовою. В 1682 р. Дж. Велер опублікував звіт про подорож ("A Journey into Greece in the Company of Dr. Spon of Lyons"), включивши до нього опис знахідок із написами, особливо монет; свою колекцію рукописів та монет він заповів коледжу Лінкольна.

Поль Лука (Lucas, 1664–1737), також лікар за професією, застосував естампаж при копіюванні. В 1699–1725 рр. зібрав велику колекцію естампів, більшу частину якої втратив під час своїх подорожей, решта були придбані для Французького королівського кабінету.

У 1727 р. Паризька Академія послала в Грецію абата Мішеля Фурмона (Furmont, 1690–1746) та його племінника Клода (1703–1780), якими було скопійовано 3 тис. написів, але видано лише 1 тис. Видання низької наукової якості: неточна подача написів, не передані особливості алфавіту, змінені слова, зроблені доповнення, фальсифікація і знищення написів. В історію Фурмон увійшов як вандал, безжалісно знищуючи античні пам'ятки (храми, будівлі, скульптури тощо) на Пелопоннесі; впродовж 2-х місяців силами 60 найнятих робітників варварськи руйнував Амікли, Спарту, від якої, за його словами, "не залишив каменя на камені та розвіяв на порох державу Агесілая" (див. *Βλάστης Ρασσιάς. Αθβάς Φυρμόντ. Ο καταστροφέας της αρχαίας Σπάρτης*).

Англійський лікар і колекціонер манускриптів Ентоні Ескью (Askew, 1722–1774) у 1747 р. зібрав понад 200 написів в Афінах.

У 1749 р. маркіз Фредеріко-Шіпіоне Маффеї (Maffei, 1675–1755), італійський учений-археолог і поет, засновник музею-лапідарію у Вероні (1714), заініціював видання нового всеохопного корпусу грецьких і латинських написів на зразок збірки Й. Скалігера, Я. Грутера, М. Вельзера. Ця спроба залишилася незавершеною, але Маффеї опублікував керівництво для видання написів "Ars critica lapidaria" та неповну збірку грецьких написів (бл. 2000), зате маюскулами і з коротким коментарем до кожного.

Його продовжувачем став Людовіко Антоніо Мураторі (Muratori, 1672–1750), італійський священик, історик, письменник і бібліотекар Моденської та Амброзіанської бібліотек, котрий видав повну велику збірку грецьких та латинських написів у 4-х томах, обсягом 2989 стор. "Novus thesaurus veterum inscriptionum" (1739–1746). Написи передані якісно, маюскулами, грецькі перекладено

латинською мовою, вказано місце віднайдення, джерело, осіб, від яких отримано копію. Проте критика текстів була ще недостатньо науковою, а подача написів без особливої системи. Продовжувач цієї справи аббат Себастьян Донат видав доповнення, але воно не відзначалося науковою значимістю (1765).

Ці праці значною мірою передували виданню Берлінською Академією наук "Corpus Incriptionum Graecarum".

В 1734 р. в Лондоні було засновано Товариство дилетантів (Society of Dilettanti), очолюване віконтом Гаркуром. Археолог, архітектор і художник Дж. Стюарт (Stuart, 1713–1788), архітектор Ніколас Реветт (Revett, 1720–1804) були його першими стипендіатами, які в 1751 р. вперше почали систематичні розкопки в Греції. Матеріал знахідок видали в збірці "Старожитності Афін" (The antiquities of Athens, 1762–1816), друге видання (1825–1830). В 1764 р. відбулася їх епіграфічна експедиція в Малу Азію, Аттику, Еліду, Дельфи, Смирну, на о-ви Хіос, Тенедос, за результатами якої в 1766 р. Н. Реветт разом з теологом Річардом Чандлером (Chandler, 1738–1810) і художником Вільямом Парсом видали результати своїх епіграфічних знахідок у книзі "Travels in Asia Minor and Greece". Написи передані дуже ретельно, маюскулами, з транскрипцією та перекладом латинською мовою.

У 1784 р. посол Франції в Константинополі, згодом академік Французької АН, котрий після Великої французької революції емігрував у Росію, де був призначений Президентом Імператорської Академії мистецтв, граф Огюст де Шоазель-Гуфье (de Choiseul-Gouffier, 1752–1817) зібрав велику колекцію написів, але значна їх частина згоріла в Смирні. Частину написів з корвету "Араб" захопив адмірал Г. Нельсон і привіз на Мальту, де їх придбав лорд Ельджин для Британського музею; колекція з Троади була придбана Лувром.

У 1799 р. Томас Брюс, лорд Ельджин (Bruce, Earl of Elgin, 1766–1841), що був англійським послом у Константинополі, провадив розкопки на Акрополі, отримавши дозвіл зняти копії з творів мистецтва та "забрати будь-який кусок каменя с написами чи зображеннями", вивіз у Британію велику колекцію витворів античного мистецтва: статуй, архітектурних і скульптурних фрагментів (лише з Акрополя 12 статуй з фронтонів Парфенона, 15 метоп), а також написів, ваз, монет і камей. Ця величезна колекція зберігається в Британському музеї.

В 1804 р. англійський уряд відрядив у Грецію для географічних досліджень Вільяма Мартіна Ліка (Leake, 1777–1860), який водночас списав дуже точно, з вказівками місцеположення, багато написів.

Французький лікар Франсуа-Шарль Пуквіль (Pouqueville, 1770–1838) був учасником наукової експедиції Наполеона в 1798 р. в Єгипет. Повертаючись у Францію, був захоплений піратами і проданий у рабство, два роки провів у в'язниці в Константинополі, лише в 1801 р. отримав свободу. Опис своїх пригод у книзі "Подорож в Епір, в Константинополь, в Албанію і в деяких інших частинах Османської імперії" приніс йому велику славу і посаду консула в Яніні і Патрах (Пелопонес). Перебуваючи на цій посаді впродовж 15 років, він зібрав багато етнографічного, топографічного та епіграфічного матеріалу; на відміну від дипломатів багатьох європейських країн, підтримував греків у боротьбі за незалежність (за заслуги перед своєю країною греки вшанували його Орденом Спасителя). Після повернення в 1827 р. у Францію видав шеститомний опис своїх подорожей Грецією "Voyage dans la Grèce" ("Історія και περιγραφή της Ελλάδος, 1835), був обраний академіком Французької АН. Його красномовна епітафія французькою та грецькою мовами: Με τα γραπτά του συνέβαλε δυναμικά στην επιστροφή της αρχαίας τους ιθαγένειας, στους καταπιεσμένους Έλληνες. *Своїми працями вніс значний вклад у відновлення давньої національної гідності пригноблених греків.*

1.3. Епіграфіка в XIX столітті

Утвердженням епіграфіки як науки можна вважати XIX ст. з виданням Берлінською Академією наук "Corpus inscriptionum Graecarum" (CIG). Ініціатива видання CIG належала видатному німецькому філологу, члену Берлінської АН Августу Бьюку (Böckh, 1785–1867), який у 1815 р. склав його проект. Спеціальна комісія вирішила користуватися рукописами копій, а не друкованими виданнями, а в основу покласти географічний принцип. Для укладання CIG були запрошенні бл. 60 вчених, робота яких була розрахована на 4 роки, проте насправді праця

була завершена лише в 1877 році. Усього передбачалось надрукувати 6 тис. написів, а насправді видали бл. 10 тис.

У 1829 р. був виданий перший том, куди ввійшло 1792 написи: він містить найдавніші написи, написи Пд. і Центр. Греції та написи М. Фурмона (визнані підробленими). Цей том зазнав відчутної критики: не представлено знімки самих написів, копії написів не звірялися з оригіналами, відсутні таблиці алфавітів у хронологічному порядку, в коментарях багато зайвого.

Другий том з'явився в 1843 році. Він охоплює написи Пн. Греції, Корфу, Македонії, Фракії, о-вів Середземного моря, частково – Малої Азії.

Третій том у 1853 р. випустив учень А. Бьюка, Йоганн Франц (Franz, 1804–1851). У ньому вміщено написи Малої Азії, Сирії, Месопотамії, Ассирії, Мідії, Персії, Африки, Сицилії, Італії, Франції, Іспанії, Англії, Німеччини, Паннонії, Дакії та Іллірії.

Четвертий том, виданий 1859 року, редактували Ернст Курціус (Curtius, 1814–1896), Адольф Кірхгоф (Kirchhoff, 1826–1908). Сюди включені написи, місце знахідки яких невідоме, написи на геммах, посуді, вазах, табличках зі слонової кості, християнські та єудейські пам'ятки. В 1877 р. Герман Рьоль видав покажчик до СІГ.

Із здобуттям Грецією незалежності в 1829 р. значно спростилася можливість займатися дослідженнями безпосередньо на її території. Розпочались широкомасштабні археологічні та епіграфічні дослідження.

Німецький учений Людвіг Росс (Ross, 1806–1859) у 1834 р. був призначений охоронцем старожитностей, а в 1837 р. зайняв кафедру археології в Афінському ун-ті. Він першим розпочав систематичні розкопки на Акрополі. Л. Росс об'їздив усі острови Кіклад, Пелопоннес, зібрав цінну колекцію написів, точно їх копіюючи. Після повернення на батьківщину був професором археології в Галле і опублікував декілька книг про свої подорожі.

Грецькі археолог і мікенолог Кіріакос Піттакіс (Πίττακης, 1798–1863) та поет, прозаїк, драматург, археолог і дипломат Александр Різос Рангавіс (Ραγκαβής, 1809–1892) у 1837 р. заснували Афінське археологічне товариство ('Η ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικὴ ἐταιρεῖα), яке видавало "Археологічний щоденник" ('Εφημερὶς ἀρχαιολογικῆ). В період 1837–1840 рр. К.

Піттакіс керував роботами з відновлення Ерехтейона. Також він, збираючи написи, започаткував кампанію зі збору епіграфічного матеріалу в Афінах. 1841 року К. Піттакіс провів перші розкопки в Мікенах; саме він знайшов і відновив Левові ворота. Піттакісу і Рангавісу, а особливо професорові Афінського університету Стефаносу Куманудісу належить видання численних надгробних написів. Друковані органи Товариства: Αθήναιον (1872–1881), Έφημερις αρχαιολογική (з 1883 р.), Πρακτικά (с 1872 р.), Δελτίον αρχαιολογικόν (з 1888 р.).

У 1842 р. була опублікована праця французького археолога Жана Антуана Летрона (Letronne, 1787–1848) "Грецькі і латинські написи Єгипту". В 1843 р. французький уряд відрядив у Малу Азію професора Філіпа Леба (Le Bas, 1796–1860), члена Французької Академії написів. Протягом двох років він спісав бл. 4 тис. написів. Їх видання підготували Вільям Генрі Ваддінгтон (1826–1894) та Поль Фукар (1836–1926): "Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure pendant les années 1843 et 1844 et publié par Philippe Le Bas et W.-H. Waddington avec la coopération d'Eugène Landron" (Paris, 1856). Матеріал подано в географічному порядку з дотриманням хронології в окремих групах написів. За науковою вартісністю це одна з кращих збірок.

Франція в 1846 р. заснувала в Афінах свою археологічну школу (École française d'Athènes), яка проводила розкопки в Дельфах і на Делосі. Загальне число написів з Дельф – 6 тис., з Делосу – 3 тис. Значною мірою це культові написи, почесні постанови, посвяти, епітафії, договори, пов'язані з майном храму Аполлона. З 1877 р. школа видає "Bulletin de correspondance hellénique", монографії розміщаються в "Bibliothèque des écoles d'Athènes et de Rome" (з 1881 р.). З початку ХХ ст. регулярні звіти про знахідки публікуються в "Revue épigraphique".

В 1874 р. Німеччина заснувала Археологічний ін-т в Афінах, який очолювали У.Келлер, В.Дерпфельд. Вчені проводили розкопки в Афінах, театрі Діоніса, в Коринфі, Аргосі, Трої, Тиринфі, Пергамі, Олімпії, Мілеті, на о-вах Парос та Самос. Друкованими органами інституту стали "Mittheilungen", "Archäologische Zeitung", "Antike Denkmäler" и "Jahrbuch" (з 1886 р.), "Archäologischer Anzeiger" (1889 р.), щорічні звіти друкуються в "Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaft".

В 1882 р. приватна американська установа заснувала в Афінах археологічну школу (American School of Classical Studies); її журнал "Papers of the American School of Classical Studies of Athen"; провадила розкопки в Малій Азії, Коринфі, Сикіоні, Платеях, Сирії, Сардах.

В 1886 р. за ініціативою Р.Дж. Джебба з Кембріджського ун-ту засновано Британську археологічну школу (British School at Athens), яка займалася розкопками на Кіпрі, Криті, в Ефесі, Спарті. Видає журнал "The Annual of the British School at Athens".

В 1888 р. був заснований археологічний ін-т у Відні з філією в Афінах, яка вела розкопки в Ефесі, Мідії та Галікарнасі, Пісідії, Памфілії, на о. Самофрака. Результати публікувалися в "Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn" та з 1913 р. публікуються у "Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts in Wien".

В 1880 р. у Грецію були відряджені К.Р. Ернштедт і В.В. Латишев, які відкрили багато невідомих написів. В 1895 р. був відкритий російський археологічний ін-т у Константинополі. Його вчені провадили розкопки в Дельфах, на Хіосі, Патмосі, в Нікеї, Македонії, Сирії, Пальмірі. Написи з Македонії видав відомий історик, випускник Київського університету, академік Михайло Іванович Ростовцев (1870–1952).

Результати всіх перелічених розкопок перевершили відкриття на Криті британського археолога Артура Еванса (Evans, 1851–1941). Таблички з піктографічним та лінійним письмом А і Б, віднайдені в 1900 р., викликали надзвичайний науковий інтерес.

Італійський учений Федеріко Гальберг (Halbherr, 1857–1930) в середині 80-х років проводив розкопки на місці стародавньої Гортини, і відкрив там написи VII – поч. VI ст. до н.е., виконані бустрофедоном. Загальне число знаків на 42 кам'яних блоках бл. 17-ти тис. (по 53-55 літер у рядку) – це 12 таблиць, відомих як "Гортинські закони". Текст написаний дорійським діалектом алфавітним письмом без графем φ, χ, ψ, ζ, η, ω. В 1889 р. з ініціативи Італійської Академії наук на о-ві Крит було створено археологічне бюро, що з 1909 р. провадило розкопки у Фесті. Знайдений експедицією того ж Ф. Гальбера глиняний диск діаметром 16 см списаний зображеннями 45 знаків, що

повторюються, вочевидь, складової писемності, відомий як "Фестський диск".

Наприкінці XIX ст. (з 1873 по 1902 рр.) Берлінська АН вирішила зробити нове видання написів з Аттики і Саламіну: "*Corpus Inscriptionum Atticarum*". Весь матеріал поділено на три частини в хронологічному порядку. Перша частина включає написи з найдавніших часів до архонта Евкліда (403/402 рр.); друга – від Евкліда до битви при Акції (31р.), третя частина – написи часів Римської імперії. За змістом вони поділяються на державні, політичні, культові та приватні написи. Видавцями були: I т. (*Inscriptiones Atticae antiquissimae aetatis ad Euclidis annum*) – Адольф Кірхгоф; II т. (*Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Euclidis annum et Augusti tempora*) – Ульріх Келлер (Keller, 1838–1903); III т. (*Inscriptiones Atticae aetatis Romanae*) – Вільгельм Діттенбергер (Dittenberger, 1840–1906), а в IV т. (1877–1895), опрацьованому А. Кірхгофом і У. Келлером, уміщені доповнення (*Supplementa*) до перших двох томів. В.Діттенбергер також видав "*Sylloge Inscriptionum Graecarum*" (2 тт., 1883) та "*Orientis Graeci inscriptiones selectae*" (2 тт., 1903–1905).

Одночасно й в інших країнах проводилася робота по систематизації і публікації епіграфічних пам'яток. Так, у 1874 р. в Англії Чарльзом Ньютоном (Newton, 1816–1894) було випущено опис епіграфічної колекції Британського музею "*The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*" (BMI). У Росії з 1885 р. розпочата публікація праці В.В.Латишева "*Inscriptiones antiquæ oræ septentrionalis Ponti Euxini Graecæ et Latinæ*" (IPE). Австрійські вчені Рудольф Гебердей (Heberdey, 1864–1936) та Ернст Калінка (Kalinka, 1865–1946) розпочали видання написів з Малої Азії "*Tituli Asiæ minoris*" (ТАМ).

У зв'язку з новими відкриттями і технічною недосконалістю видання CIG з 1873 по 1897 рр. Берлінська АН видавала "*Corpus inscriptionum Atticarum*" (CIA), який у 1903 р. був включений до перших трьох томів у новий багатотомний звід "*Inscriptiones Graecæ*" (IG) (1–14 тт. видавалися по 1913 р., з 1916 р. перевидається). У 1903 р. Берлінська Академія наук за пропозицією відомого науковця з класичної філології і античної культури Ульріха фон Вілемовіца-Меллендорфа (von Wilamowitz-Moellendorff, 1848–1931) вирішила об'єднати всі написи у виданні

"Inscriptiones Graecae" за географічним принципом. Все зібрання складає 15 томів: т. I-III – написи Аттики; IV – Арголіди; V – Аркадії, Лаконії і Мессенії; VI – Еліди і Ахайї; VII – Мегариди і Беотії; VIII – Дельф; IX – Пн. Греції; X – Епіру, Македонії, Фракії і Скіфії; XI – Делосу; XII – о-вів Егейського моря; XIII – Криту, XIV – Сицилії й Італії; XV – Кіпру. Окрім того, виданий Appendix (1897), який містить "Defixionum tabellae Atticae" – таблички з заговорами і заклинаннями. В процесі видання віднаходилися нові написи, тому з виходом останнього тому в 1913 р. вирішено було видавати доповнення до кожного тому (т.зв. Editio minor) із позначенням арабською цифрою 2 біля римської цифри номера тому. Критичний апарат не настільки розлогий, як у CIG, зате містить чимало уточненої й оновленої інформації завдяки новим археологічним, топографічним, історичним даним.

Каталогізація і систематизація епіграфічного матеріалу, як представленого в різних колекціях, зведеніх виданнях, так і розпорощеного в численних періодичних виданнях представлена в книзі Larfeld W. "Handbuch der griechischen Epigraphik" (4 тт., Leipzig, 1898). Ономастикон за даними епіграфічного матеріалу поданий в книзі Kirchner J. "Prosopographia Attica" (2 тт., Berlin, 1901–1903), що містить імена та дані про всіх громадян і проксенів Аттики за інформацією з літературних творів, написів і монет.

Епіграфіка в Росії та Радянському Союзі. Після приєднання Криму до Росії, в 1793 р. в Крим для вивчення старожитностей був відряджений відомий німецький і російський учений-енциклопедист, лінгвіст, природодослідник та мандрівник, академік Петер Симон Паллас (Pallas, 1741–1814). Він та його помічники намагалися відтворити план первісних античних міст. З початком археологічних розкопок з'являються перші зібрання написів. У 1839 р. було створено Одеське товариство історії та старожитностей, в журналі якого "Записки Одесского общества древностей" з 1844 р. видаються численні написи та коментарі.

У 1853 р. граф Олексій Сергійович Уваров (1828–1894), який провадив розкопки за власний кошт, відкрив у Херсонесі руїни храму в пн. частині міста, який датується V-VI ст.; також розкопував Ольвію.

У 1853 р. в Танаїсі провадив багато розкопок професор Московського ун-ту Павло Михайлович Леонтьєв (1822–1874), який знайшов 12 написів важливого значення.

У 1859 р. професор Петербурзького ун-ту, академік Лудольф Едуардович Стефані (1816–1887) видав написи Пд. Росії з коментарями, великий масив Боспорських написів "Titulorum Graecorum particulae I-V" (Dorpati, 1848–1850).

З 70-х рр. з'являються перші статті з епіграфіки професора Петербурзького ун-ту, член-кор. Федора Федоровича Соколова (1841–1909), які мали великий вплив на розвиток епіграфіки та якого можна вважати засновником епіграфічних студій у Росії. З його школи вийшли такі відомі вчені-епіграфісти: професор Новоросійського (Одеського), Юрьевського і Московського ун-тів, академік Олександр Васильович Нікітський (1859–1921); професор Варшавського і Московського ун-тів, дослідник античної літератури, театру і музики, член-кор. Микола Іванович Новосадський (1859–1941); відомий також дослідженнями з грецької палеографії, академік Віктор Карлович Ернштедт (1954–1902); професор Петербурзького ун-ту, історик, епіграфіст і перекладач, академік Сергій Олександрович Жебелев (1867–1941).

У 1846 р. в Петербурзі засновано Археолого-numізматичне товариство, діяч якого академік Василь Васильович Латишев (1855–1921) видав зібрання грецьких та латинських написів Причорномор'я. Цей фундаментальний звід усіх збережених грецьких і латинських написів Північного узбережжя Чорного моря "Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae" (IPE), виданий у 4-х томах упродовж 1885–1901 рр., зайняв гідне місце поряд з кращими виданнями подібного роду на Заході. Ця колосальна праця, до того ж виконана самостійно, зробила ім'я В. В. Латишева добре відомим у науковому світі та за межами Росії, принесла йому звання члена Російської АН і члена-кор. Берлінської АН.

I-й том містить написи, класифіковані за змістом: короткі акти, написи на базах статуй, на будівлях, надгробні, змішані. Написи списані з перводжерел, з указівкою місця, часу знахідки, розміру матеріалу, розміру букв. Також подана транскрипція мінускулами, переклад, пояснення.

ІІ-й том містить написи Пантікапея, Фанагорії, Горгіппія, Танаїса.

ІІІ-ІV томи містять написи, знайдені з 1885 до 1900 рр., серед них відома знахідка присяги громадян Херсонеса III ст. до н. е. (верхня і нижня частини віднайдені в 1890 році та в 1891 році, а невеликий фрагмент – у 1899 р.).

Численні публікації В.В. Латишева з історії, археології, географії та епіграфіки Скіфії, Кавказу та грецьких колоній на узбережжях Чорного моря зібрані в праці ПОНТИКА (СПБ., 1909).

Розкопки в Херсонесі відкрили написи більше як за 1000 років: посвяти, постанови про дарування проксеній, списки членів товариств, надгробні написи, мирні договори тощо. Організатором та першим директором Херсонеського музею був Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич (1847–1907). В Ольвії своїми розкопками та знахідками відомий Борис Володимирович Фармаковський (1870–1928), у Аккермані – Ернест Романович фон Штерн (1859–1924), у Фанагорії 1936–1940 рр. та Пантікапеї в 1945–1958 рр. – Володимир Дмитрович Блаватський (1899–1980), в Німфеї – Нона Леонідівна Грач (?–1991), у Неаполі Скіфському – Павло Миколайович Шульц (1900–1983); з 1934 р. розпочалися розкопки Тиритаки, Мірмекія, Ілурата, Кітея під керівництвом Віктора Францовича Гайдукевича (1904–1966). Розкопки античних міст Причорномор'я продовжуються і до сьогодні.

1.4. Епіграфічні відкриття та публікації ХХ–ХХІ століть

На початку ХХ ст. важливим був внесок французьких дослідників в опрацювання і видання написів. Так, у 1909 р. з'явилася праця Еміля Бурже (Bourget, 1868–1939) за результатами розкопок в Дельфах "Fouilles de Delphes" (цитується за скороченням FD). Іншою великою працею французьких епіграфістів стала публікація написів з о. Делос, спершу в XI томі "Inscriptiones Graecae", а згодом у самостійному виданні "Inscriptions de Délos" (I. Délos), розпочатому в 1929 р. академіком Феліксом Дюрбахом

(Dürrbach) і завершенню в 1950 р. П'єром Русселом (Roussel). Окрім того, з 1929 р. він почав працювати над удосконаленням видання написів з Сирії "Inscriptions grecques et latines de la Syrie", яке завершили і опублікували Луї Ялабер і Рене Мутерд.

Італійські учені опублікували результати розкопок на території римських колоній у Пн. Африці, зокрема, в Кіренаїці, де було віднайдено чимало важливих грецьких і латинських написів, зокрема укази імператора Августа та заповіт Птолемея VII, у якому він передавав своє царство в спадок римлянам. Це – видання низки монографій у книзі "Documenti antichi dell'Africa italiana" (1932 та 1936) Каспаром Оліверіо. Інший, не менш багатий епіграфічний матеріал знахідок з островів Додеканесу публікувався в журналі "Clara Rhodos" з 1928 р. За результатами розкопок на Криті Фредеріко Гальбера та Луїджі Пернє є з 1935 по 1950 рр. були опубліковані "Inscriptiones Creticæ" (I. Cret.) за редакцією Маргарити Гвардуччі.

З ініціативи Елли Ісаківни Соломоник (1917–2005) на території Херсонеського музею був створений лапідарій, у якому представлені близько 600 епіграфічних пам'яток. Е.І. Соломоник – автор численних досліджень з епіграфіки Пн. Причорномор'я.

"Inscriptiones Graecae" охоплюють написи власне Греції; епіграфічні пам'ятки поза межами Греції видані окремими зібраннями, як от "Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae", "Tituli Asiae Minoris" (ТАМ) тощо. На сьогоднішній день опубліковано понад 49 частин-томів, а з 2007 р. за ініціативою професора Мюнстерського ун-ту Петера Функе видаються уточнення до раніше виданих частин; цей проект є продовженням аналогічної роботи з перевірки і уточнення опублікованого матеріалу, в якому були задіяні такі відомі учені-епіграфісти як Фрідріх Гіллер фон Гертрінген (von Gaertringen, 1864–1947), Гюнтер Кляффенбах (Klaffenbach, 1890–1972), Петер Герман (Hermann, 1927–2002), Роберт Малcolm Еррінгтон (Errington, нар. 1939 р.).

Епіграфічний матеріал античного Причорномор'я

Віднайдений у результаті розкопок епіграфічний матеріал періодично публікувався: у "Повідомлення РАІМК", журналі

"Вестник древней истории", "Учених записках..." Ін-тів АН СРСР та союзних республік.

З 1965 р. з'являється за редакцією академіка Василя Васильовича Струве "Корпус Боспорських написів" (*Corpus inscriptionum Regni Bosporani*, скорочено CIRB) – повне зібрання всіх відомих епіграфічних текстів, знайдених за останні 150 років на території Боспорського царства. Корпус включає 1326 епіграфічних текстів, тоді як в II та IV томах відомого видання В.В. Латишева було опубліковано, в цілому, всього 780 написів. Згодом найцікавіші написи із CIRB було перевидано: "Корпус боспорских надписей: Альбом ілюстраций (КБН-альбом)" (СПб, 2004).

З часу з'яви в 1898 р. II тому IPE, а в 1901 р. – IV тому, було виявлено багато нових епіграфічних пам'яток. Тому В.В.Латишев з 1916 р. після перевидання I тому (написи Ольвії, Херсонесу та інших міст західного узбережжя) розпочав підготовку до повного видання усіх написів. Цю роботу продовжив академік Сергій Олександрович Жебелев (1867–1941).

Після війни поновленою працею керував професор Львівського університету Соломон Якович Лур'є (1891–1964), а з 1950 р. її очолив академік Іван Іванович Толстой (1880–1954). До 1952 р. були переглянуті, розширені і перекладені лемми (пояснення до напису) та коментарі до написів та всі грецькі тексти. Уточнено місця зберігання багатьох епіграфічних пам'яток, звірені раніше видані тексти з оригінальними написами, уніфіковані посилання, внесені конструктивні зміни в систему розташування матеріалу. Відповідно до нових археологічних даних про місцезнаходження боспорських городищ, сфотографовані та обмірені численні пам'ятки.

Робота поновлена з 1956 р. за рішенням Бюро відділення історії АН, яке доручило керувати цією працею академікам А.Н. Тихомірову, В.В. Струве, О.І. Тюменєву. Безпосередню роботу по укладанню "Корпусу" було доручено групі вчених (А.І. Доватур, Д.П. Каллістов, А.І. Болтунов, В.Ф. Гайдукевич, Т.Н. Кніппович) під керівництвом В.В. Струве. Вони провели велику роботу по виявленню чи уточненню місцезнаходження чи обставин віднайдення пам'яток.

Присяга громадян
Херсонеса Таврійського,
III ст. н.е. Херсонеський
музей (Севастополь)

Написи були поділені за локальним принципом (як і у В.В. Латишева) на дві великі групи: європейські та азіатські. Найбільше текстів виявилося з Пантікалею та Фанагорії. Написи кожної локальної групи залежно від змісту розміщені в такому порядку: 1) проксенії; 2) посвяти; 3) почесні написи; 4) будівельні написи; 5) списки власних імен; 6) віршовані написи; 7) епітафії.

Всередині розрядів написи подані в хронологічному порядку, а в розряді епітафій – ще й в алфавітному. Грецькі тексти подані в такому вигляді, в якому стали відомими і були зафіковані першими видавцями. Крім лемм, текстів, їх перекладів і коментарів, в "Корпус" включені у вигляді додатків: I. Покажчики: 1) імен богів, героїв та їх епітетів; 2) культових термінів; 3) етнічних термінів; 4) імен та титулів боспорських царів; 5) імен та титулів римських імператорів; 6) державно-правових термінів; 7) назв місяців; 8) загальний покажчик власних імен; II. Повний словник усіх грецьких слів, що зустрічаються в написах; III. Нарис про граматичні особливості мови боспорських написів.

Написи, знайдені в Херсонесі, детально обстежені і описані в книгах Е.І.Соломонік.

§ 2. КРИТИКА ТА ГЕРМЕНЕВТИКА НАПИСІВ

Критика та герменевтика написів вирішує такі основні завдання епіграфіки: 1) дослідження закономірностей розвитку некнижного письма; 2) визначення часу і місця створення напису; 3) реконструкція цілісності пошкоджених текстів; 4) переклад та коментар тексту.

Необхідні складові для критики та герменевтики написів:

- ✓ обізнаність з історією розвитку монументального письма;
- ✓ знання давньогрецької мови та її діалектів;
- ✓ знання певних жанрових формул;
- ✓ знання старожитностей, історії літочислення, метрики;
- ✓ знання історії розвитку мистецтва та архітектури.

Критика та герменевтика поділяється на:

- ✓ історичну;
- ✓ філологічну;
- ✓ технічну.

Завдання філологічної критики та герменевтики написів:

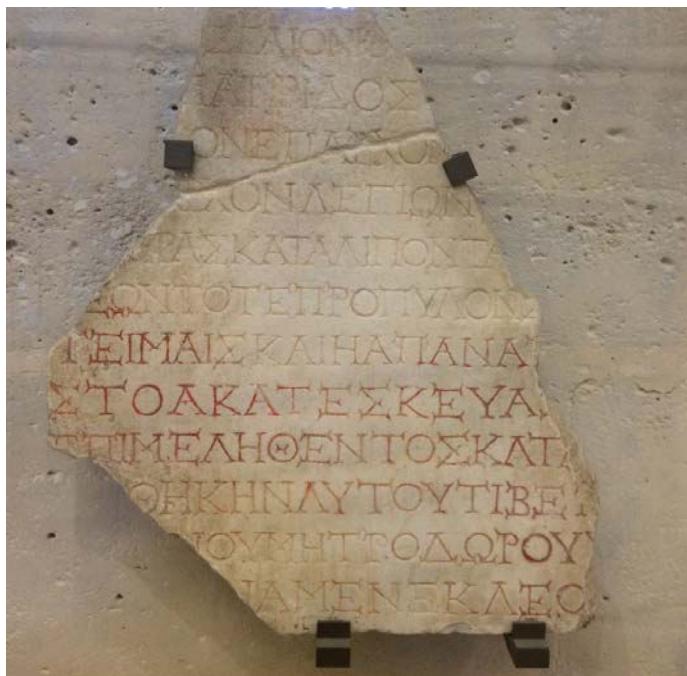
- ✓ встановлення первісного тексту напису;
- ✓ відновлення та реконструкція втрачених чи пошкоджених фрагментів;
- ✓ корекція мовних помилок;
- ✓ мовна інтерпретація;
- ✓ переклад та коментар.

Мовний аспект дослідження спирається на аналіз різних факторів напису: відображення фонетичних особливостей (довгота голосних звуків, аспірація початкових голосних і дифтонгів, гемінанти); знаки словоподілу; скорочення;

позначення цифр і дат; відображення лексичних і граматичних особливостей різних діалектів; передача в написах власних імен та назв, культових термінів, імен та титулів правителів, державно-правових термінів, назв місяців.

Допоміжним є аналіз графічного аспекту, який включає такі характеристики напису: еволюція графіки давньогрецьких написів; класифікація різновидів грецького алфавіту; взаємовплив діалектних алфавітів; діалектні особливості та їх графічне відображення; лігатури і абревіатури.

Написи робив, як правило, спеціальний писар ($\gammaραφεύς$, lapisius), лише на вазах та графіті вони писалися самим автором. Писар міг бути не дуже грамотним і робити різні помилки, як от заміна букв; метатеза букв; гаплографія, діттографія, вставки, пропуски, недоречні лігатури. Після виявлення власних помилок писар робив коректури у вигляді підчистки або приписки букв між рядками чи по краям тексту.

§ 3. МАТЕРІАЛИ ТА ПИСЕМНІ ПРИЛАДДЯ ДЛЯ НАПИСІВ

Найпоширенішим матеріалом для нанесення написів був камінь, головним чином мармур. Так, із 13536 епіграфічних пам'яток, що зберігаються в найбільшому в світі Епіграфічному музеї (Афіни), 98 % написів на камені, решта – на глині та металі.

Найдавнішим матеріалом для грецьких написів слугував камінь, на якому викарбовувалися епітафії, присвятні та межеві написи. Завдяки довговічності камінь був основним матеріалом для написів громадського значення (законів, постанов, декретів, угод, списків переможців тощо). Технологія нанесення тексту на камінь практично не змінилася з тих часів до сьогодні: шкребком (τὸ λίστρον) стісували шерховатості і вирівнювали поверхню, далі за допомогою різця (ἢ γλυφίς) і долота (ἢ κολαττήρ), які були різної величини, видобували (вибивали) букви різного розміру.

Використовувався також метал (бронза, свинець, олово, рідше – срібло і золото). На бронзових таблицях, які називалися πίνακες, χαλκόματα, δέλτοι записувалися закони, постанови, угоди, списки жерців, віщування та інші суспільно значимі тексти. Значну частину бронзових табличок становлять т.зв. суддівські таблички, на яких записувалися імена суддів і які використовувалися для жеребкування. На свинцевих табличках писали заклинання та різні магічні тексти. Різні дарунки з металу (статуї, статуетки, посуд, зброя тощо) також, як правило, надписувалися. Чимало написів на бронзових, срібних і золотих монетах, якими займається нумізматика.

На кераміці, зазвичай, зазначали ім'я гончара та, якщо посудина мала розпис чи малюнок, – вазописця; на самому

малюнку могли вказувати імена зображених героїв. На керамічних виробах написи наносилися до або, частіше, після обпалювання в печі. На кераміці написи були двох типів – вишкрябувані (т.зв. графіті) і писані фарбою (т.зв. діпінти). Відомими є остракони (τὸ ὄστρακον) – уламки чи черепки керамічного начиння з короткими написами: імена (найчастіше тих, кого жеребкуванням з використанням цих остраконів присуджували до остракізму), а також короткі записи, таблиці алфавіту, невеликі списки.

Дерево використовувалося як основа для вощених табличок. Як безпосередня поверхня для нанесення напису дерево не мало широкого застосування. Плутарх подає опис відомих аксонів (ὁ ἀξων) із викарбуваними законами Солона – чотиригранна дерев'яна таблиця, яка була прикріплена на стрижні і оберталася навколо своєї осі.

§4. ТИПИ ПИСЬМА Й РОЗМІЩЕННЯ НАПИСІВ

Процес розвитку письма йшов поетапно: спочатку писали справа наліво, як у семітських мовах. Цей тип письма греки

Напис на колоні за типом κιονηδόν (VI ст. до н.е., Афіни)

успадкували, вочевидь, від фінікійців та використовували також для силабічної кіпрської писемності. Згодом чергували один рядок справа наліво, другий – зліва направо і т.д. (тип письма "бустрофедон", що дослівно означає "поворот бика"), остаточно ж з IV ст. до н.е. закріпився напрямок написання зліва направо. Бустрофедон використовувався для порівняно більших текстів, для менших написів застосовували тип письма, який називався ἐπὶ τὰ λαϊά, котрий полягав у тому, що однорядковий напис записувався справа наліво, а коли напис не вкладався в один рядок, то він продовжувався в іншому, при чому остання буква недовершеного напису повторювалася в новому рядку, який, зазвичай, писався уже зліва направо. На думку дослідників, бл. 550 р. до н.е. оформленся, а впродовж V ст. закріпився звичний нам

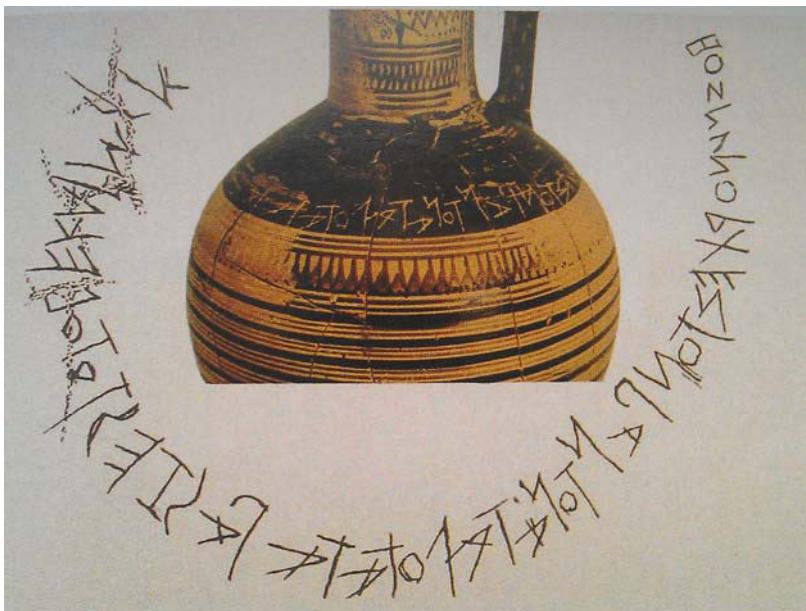
напрямок письма зліва направо, який греки називали $\epsilon\acute{\epsilon}\varsigma$ $\epsilon\bar{u}\theta\bar{u}$ "напряму". Проте ще в класичну добу зустрічався запис справа наліво для зручності прочитання на громадських будівлях і храмах, розміщених обабіч доріг праворуч.

Греки архаїчної та класичної епохи писали великими літерами (маюскулами) без діакритичних знаків, без розділових знаків та інтервалів між словами. Розміщення тексту на твердому матеріалі часто підпорядковувалося його формі. Текст на колонах міг записуватися вертикальними полосами, т.зв. тип *κιονηδόν* < *κίων* колона. На цеглинах чи прямокутних каменях текст записувався по периметру, т.зв. тип письма *πλινθηδόν* < *πλίνθος* цегла. На глиняних посудинах чи статуетках текст ніби обтікав поверхню матеріалу і записувався спіралевидно (*σπειροειδῶς*) або змієвидно (*օφιοειδῶς*). Проте найпоширенішим типом запису на всіх значних для громадського і приватного використання пам'ятках у V–IV ст. до н.е. був тип письма суцільними рядками – *στοιχηδόν* < *στοῖχος* рядок, віри. Такий запис передбачав рівні інтервали поміж буквами та поміж рядками, причому слова з рядка в рядок переносилися без знака переносу і без урахування морфологічної будови.

Напис за типом *πλινθηδόν* (VI ст. до н.е., Олімпія)

В архаїчні та класичні часи звичним було використання кольорів (найчастіше, червоного, чорного і синього) для виділення напису на фоні каменя і для досягнення певного естетичного ефекту. Зустрічається також використання певних діакритичних чи розділових знаків: найчастіше, це крапки, двокрапки, кружечки чи півкола для розмежування думок чи речень.

Напис за типом σπεροειδῶς
(Дипілонська ойнохоя, бл. 725 р. до н.е.)

В елліністичну добу з'являється запис у дві чи більше колонок, об'єднаних спільним заголовком. У деяких випадках перше спільне слово наступних фраз для уникнення його повторення на початку кожного рядка має на початку позначку горизонтальною рискою, т.зв параграф (παράγραφος γραμμή).

§ 5. НАПИСИ ДО АЛФАВІТНИМ ПИСЬМОМ

Найдавнішими писемними пам'ятками на території Греції безпосередньо займаються дві наукові галузі – міноїстика та мікенологія. Сфераю досліджень міноїстики є критська ієрогліфіка, лінійне письмо А, кіпро-мінойська писемність (етеокіпрські написи); мікенологія займається вивченням лінійного письма Б.

Найдавніші писемні пам'ятки з грецьких територій (бл. 2000–1750 рр. до н.е.) були виконані ієрогліфікою, не дешифрованою і до сьогодні; це, зокрема, написи на печатах, знайдених А. Евансом у Кносси.

На період з 1800 по 1450 рр. до н.е. припадає використання т.зв. лінійного письма А, таблички з яким в 1900 р. Артуром Евансом знайдено в Агіа Тріада на Криті; воно теж не дешифроване. В цілому, до 1920 рр. на Криті було віднайдено близько 220 табличок із зразками цього письма, з них 168 – в Агіа Тріаді. Згодом було віднайдено аналогічний епіграфічний матеріал на о-вах Мелос, Кеос, Кіфера, у Троаді. Письмо А, яке було назване мінойським, або етеокритським – силабографічне та ідеографічне, є результатом графічного спрощення критської ієрогліфіки. Встановлено значення близько 70 силабограм та 60 ідеограм, близько половини яких є спільними з лінійним письмом Б, що дозволяє припустити, що воно є нащадком лінійного письма А. Форма знаків лінійного письма А свідчить, що воно використовувалося на м'якому матеріалі, вочевидь, на пергаменті, а не на твердому, як от глина. Вважається, що це письмо початково створене для передачі не грецької мови і, навіть, не іndoєвропейської. За правилами орфографії лінійного письма А кінцеві звуки [r], [l], [m], [n], [s], а також [i] в дифтонгах не позначалися.

Глиняна табличка з лінійним письмом А
(бл. 1500 р. до н.е., Agia Tríada)

Силабарій лінійного письма А

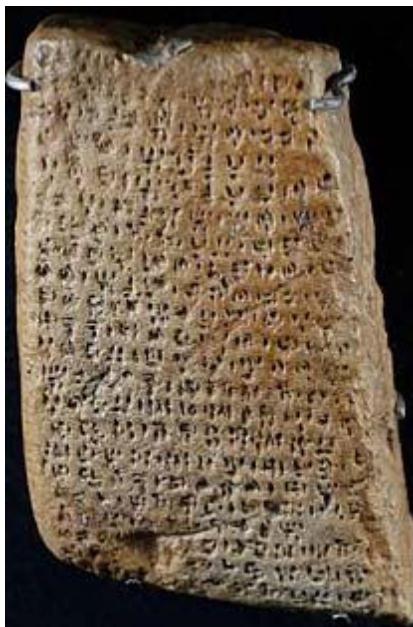

Фестський диск (сторона А і Б).
Археологічний музей м. Іракліо (Крит)

Гіпотетично до мінойської писемності відносять написи на Фестському диску. Ця пам'ятка епохи бронзи, унікальна в своєму роді, була знайдена в 1908 р. італійським археологом Луїджі Перньє (Pernier, 1874-1937) у Фесті на Криті. Діаметр глиняного диску, в-середньому, 16 см, товщина 1,5-2 см. З обох сторін по спіралі в 4-5 витків він покритий витисненими на глиняній поверхні 242 знаками 45-типів, згрупованими в 61 групу. Ще в 1909 г. італійський дослідник А. делла Сета встановив, що напрямок напису – справа наліво. Ізольованість пам'ятки та незначний епіграфічний матеріал не дають змоги достеменно встановити мову напису та прочитати його. Дешифрувати письмо Фестського диску намагалися чимало учених: Л. Перньє, А. делла Сета, А. Еванс, Г. Іпсен, В. Порціг, Ф. Шахермайр, С. Маринатос, А. Маккей, Э. Грумах, Г. Нойман, К. Даварас, В. Нам, В.В. Шеворощкін, А.М. Кондратов, В.П. Назаров, Ю.Л. Мосенкіс.

Деякі схожі знаки можна ідентифікувати на не менш загадковому написі з 15 знаків, викарбуваних на мідному лабрисі (ритуальна двостороння сокира) з Аркалохорі, знайдена 1935 р. Спіридоном Маринатосом. Спорідненим з лінійним письмом Б є кіпрське складове письмо, пам'ятки якого датуються VIII-IV ст. до н.е., назване кіпрським силабарієм, що налічує 56 знаків. Завдяки кіпро-фінікійській білінгві ця система письма була дешифрована Джоном Смітом (Smith, 1840-1876), англійським ассирологом, відомим відкриттям і перекладом шумеро-аккадського епосу "Поема про Гільгамеша". Своє походження кіпрське письмо бере з кіпро-мінойської, або етейкіпрської писемності догрецького населення о. Кіпр (2-га пол. II тис. до н.е.), якою збереглося 14 текстів. Інтерпретація цієї писемності наштовхується на значні труднощі, пов'язані з незначною кількістю епіграфічних пам'яток, короткими написами, в більшості яких переважають власні імена, а не загальна лексика. Існує єдина етейкіпрсько-грецька білінгва, обидві частини якої не вповні ідентичні. Коротший гречський текст повідомляє: ἡ πόλις ἡ Ἀμαθουσίων Ἀρίστωνα Ἀρίστώνακτος εὐπατρίδην; розлогіший етейкіпрський текст читається: a-na/ma-to-ri/u-mi-e-sa-i-mu-ku-la-i-la-sa-na/a-ri-si-to-no-se/a-ra-to-va-na-ka-so-ko-o-se/ke-ra-ke-re-tu-lo-se-ta-ka-na-ku/no-so-ti/a-lo-ka-i-li-po-ti.

Дещо молодшим є лінійне письмо Б (1450–1200 рр. до н.е.), на знахідках у Кноссі на Криті (понад 3000 табличок), в Мікенах, Пілосі (1400 табличок), Фівах, Тиринфі. До 1939 р. єдиним місцем походження табличок був Кносс, згодом аналогічні написи виявлено в інших містах Криту і на материковій Греції; особливо багато їх було віднайдено в 1952 р. у Пілосі. Ця, пізня форма критського письма, називається мікенським письмом, оскільки використовувалася для запису текстів давньогрецькою мовою в епоху мікенської культури.

Стела з кіпро-мінойською писемністю з Енкомі (Кіпр).

Музей Лувра

Лабрис з Аркалохорі.
Археологічний музей
м. Іракліо (Крит)

Усі виявлені написи лінійним письмом Б виконані на глиняних табличках, що збереглися завдяки пожежі, в якій вони були обпалені. Лише невелика кількість написів виявлена на посудинах, печатах та речах особистого вжитку. Звивиста форма знаків цього письма дозволяє припустити, що основним матеріалом для письма була не глина, а якийсь інший матеріал, на якому можна було писати чорнилом (наприклад, шкіра або папірус). Дане припущення побічно підтверджується тим, що деякі написи попередника ліній-

ного письма Б – лінійним письмом А – виконані саме чорнилом каракатиці.

Лінійне письмо Б виникло після завоювання Криту та його володінь грецькими переселенцями, ахейцями, і повністю витіснило свого попередника, лінійне письмо А, що використовувалося для запису текстів догрецькою мінойською мовою. На відміну від лінійного письма А, лінійне письмо Б не отримало широкого розповсюдження серед греків і використовувалося виключно в палацово-канцелярських цілях. Тексти містять відомості про здачу землі в оренду, про кількість голів худоби, про видачу продовольства працівникам, зустрічаються списки ремісників, воїнів, описи конфіскованого майна. Чимало фактів дозволяють припустити, що письмо використовувала лише вузька каста писарів, рідною мовою яких була мінойська мова, а не грецька.

Письмо було погано пристосоване для запису текстів грецькою мовою; орфографія, як і в лінійному письмі А, спиралася на принципи, невідповідні фонетичній системі давньогрецької мови. Лінійне письмо Б, яке ще називають мікенським, використовувало одні й ті ж графеми для позначення дзвінких, глухих та придихових приголосних. Не було різниці в написанні довгих і коротких голосних, не позначалася і в дифтонгах; усі склади були відкритими. Наприклад, запис те міг тлумачитися як δε, τε, θε, δη, τη, θη, δει, τει, θει, δηι, τηι, θηι; te-o = θεός / θεοί; te-ke = θήκη, pa-te = πατήρ, ro-me = ποιμήν, e-ke = ἔχει, ki-to = χιτών, ka-ke-u = χαλκεύς. Сонанти λ, ρ передавалися через γ: me-ri = μέλι. Не позначалися геміновані приголосні: a-ke-ro = ἄγγελος / ἄγγελοι. Сонорний або σ у сполученні з наступним приголосним не позначалися: pa-ta = πάντα, e-ko-si = ἔχουσι, a-ri = ἀμφί, ka-ko = χαλκός. І, навпаки, спостерігався плеоназм голосних на стикові приголосних: a-ko-ro = ἀγρός, ti-ri-po = τρίπος, ku-ru-so = χρυσός. Губно-піднебінні приголосні позначалися γ: ge = τε, ge-ro-me-no = τελόμενος / πελόμενος. Окрім того, численні скорочення-лігатури, що використовуються в текстах, є мінойськими, а не грецькими.

За межами палаців це письмо не використовувалося і було забуте одразу ж після катастрофи "палацової" мікенської цивілізації в результаті дорійського вторгнення. Пізнішим грекам

про існування даного письма не було відомо. Натяки на існування лінійного письма Б можна виявити лише в згадці про "злковарні знаки" в міфі про Беллерофонта.

Лінійне письмо Б було відкрите на поч. ХХ століття британським археологом Артуром Евансом (Evans, 1951–1941), який, однак, не зміг його дешифрувати. Проте основи його прочитання були закладені саме А.Евансом. Декілька десятиліть (з 1901 до 1935 рр.) він намагався самотужки прочитати тексти знайденої ним писемності, не публікуючи матеріалів знахідок. Лише в його книзі "Палац Міноса" (1935) було опубліковано 120 написів та представлені широкому загалу значимі висновки А. Еванса. Зокрема, він встановив, що: 1) система обрахунку була десятичною; 2) значна кількість знаків лінійного письма А і Б збігаються, і деякі з них споріднені з єгипетськими ієрогліфами; 3) усі знаки можна розподілити на ідеограми та силабограми; 4) правильне прочитання ідеограм на позначенням чоловіків, жінок, деяких тварин, рослин, ремісничих знарядь; 5) правильне значення декількох сполучень силабограм, вживаних як ідеограми. Добитися подальших успіхів в розшифруванні лінійного письма Б А. Евансу завадила його упереджена думка про те, що ця писемність є не грецькою та, взагалі, не індоєвропейською.

Зразок лінійного письма Б. Крит

Безуспішні спроби дешифрувати письмо робили Бедржих Грозний (1942) та Володимир Георгієв (1949) – обидва використовували метод порівняння зі знаками інших писемностей, а також Ернст Зіттіг (1950) – з використанням статистичного методу.

Правильний шлях і близький результат прочитання лінійного письма Б був отриманий завдяки зусиллям різних учених. Зокрема англійський історик, археолог та філолог Аліса Кобер (Kober, 1906–1950), за своїм основним фахом математик, опрацювавши 186000 комбінаторних варіантів у написах, виявила можливі парадигми відмінювання іменників, встановила категорію роду та числа. Важливу роботу провів американський професор Емметт Беннетт (Bennett, 1918–2011), визначивши, в яких варіантах міг виступати кожен знак лінійного письма Б. Це дало змогу розпочати публікацію текстів з відтворенням графем в уніфікованій формі та проводити зіставлення окремих комбінацій знаків.

Глинняна табличка з царського палацу в Пілосі XIII ст. до н.е.

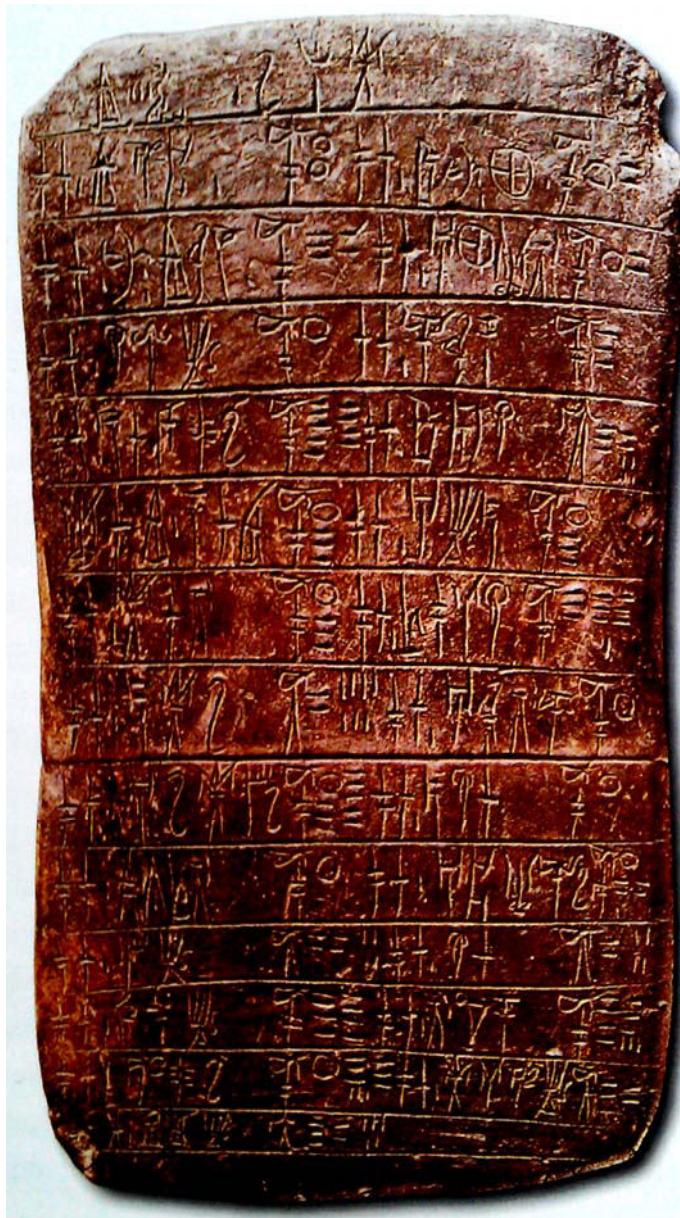
На ній силабограмами та ідеограмами записаний текст:

pi-je-ra (φιάλη) ti-ri-po (τρίπους) e-ka-ra (έσχάρα)
ru-ra-u-to-ro (πύραυστρο) ko-te-ri-ja (χωστήρια)

Глинняна табличка з царського палацу в Пілосі XIII ст. до .н.е.
На ній силабограмами та ідеограмами записані назви посудин:

ti-ri-po-de (τρίποδες), di-pa (δέπας), qe-to-ro-we (τέτρωες),
ti-ri-jo-we (τρίωες), a-no-we (ἄνωες)

Глинняна табличка з Пілосу XIII ст. до н.е. з лінійним письмом Б

01 da	16 qa	31 sa	46 je	61 o	76 ra ₂	a 0	ka 77	o D 61	ra L 60	ta H 59	18	86
02 ro	17 za	32 qo	47	62 pte	77 ka	a 25	ke 44	pa 3	ra 76	ta 66	19	87
03 pa	18	33 rs ₂	48 nwa	63	78 qe	a 43	ki 67	pa 72	ra 33	te 3	04	88
04 te	19	34	49	64	79	da 01	ko 70	pi 39	ra 27	ti 37	34	89
05 to	20 zo	35	50 pu	66	80 ma	de 45	ku 81	po 11	ri 53	to 05	35	90
06 na	21 qi	36 jo	51 du	68 ta ₂	81 ki	do 14	me 13	pu 50	ro 68	u 10	49	91
07 di	22	52 no	67 ki	77 82	du K 61	mi 73	pu 29	ra 26	wa H 54	56		
08 a	23 mu	38 e	53 ri	68 ro ₂	dwe 71	mo 15	qa 16	se 31	we 275	63		
09 se	24 ne	39 pi	54 wa	69 tu	dwo 90	mu 23	qe 78	se 11	wi 40	64		
10 u	25 s ₂	40 wi	55 nu	70 ko	e 38	na 06	qi 21	si 41	wo 42	65		
11 po	26 ru	41 si	56	71 dwe	i 28	ne 24	qe 32	so 17	za 17	79		
12 so	27 re	42 wo	57 ja	72 pe	ja 57	ni 80	su 58	ze 74	zo 20	83		
13 mo	28 i	43 si	58 su	73 mi	je 46	no 52						
14 do	29 pu ₂	44 ke	59 ta	74 ze	jo 36	nu 55						
15 mo	30 ni	45 de	60 ra	75 we	nwa 48							
				90 dwo								35

100 VIR	108 f SUS ^f	118 L	130 OLE um	151 CORN u	162	172+ KERO	190	141+213 AUR+ LANX	233
101	108 m SUS ^m	120 GRA num	130+A +A	152	162+ KI	173 LUNA	191 GAL ea	214	234 GLA dius
102 MUL ier	108+ KA SUS+KA	120+ PE GRA +PE	130+ PA PEL lis	153	162+ QE	174	206	215 CAL ix	240
103	108+ SI SUS+ SI	121 HORD eum	130+ PO OLE +PO	154	162+ RI	175 FIChe	201 TRI pus	216	241
104 CERV u	23-109 MU-ROS	122 OLE + WE	130+ WE OLE + WE	155	163	176	203	217 CAPS us	242
105 EQV u	109 f BOS f	122+A OLIV +A	131 VIN um	156 TURSO ₂	164	177	203	218	243 ROTA
105f EQV f	109 m BOS m	122+TI OLIV+TI	132	157	165	178	204	219	243+ TE ROTA + TE
105m EQU m	109+ SI BOS + SI	123 AROM a	133 AREPA	158	166	179	205	220	244
21-106 QI-OVIS f	110 KO+123 AROM Z	124+ QA	134	159	166+ WE	180	206 HYD ria	225 ALV eu ₂	Sigra 299 incerta X
106 f OVIS f	111 V	124+ KU	135 MERI	159+ KU	167	181	207	226	
106 m OVIS m	112 T	124+ 123 AES	140	159+ PA	168	182	208 PAT era	227	Numeri vacantes (vel "deleti")
106+ TA OVIS+TA	113 S	125+ KU CYP + KU	141 AUR um	159+ PU	168+ SE	183	209 AMPH ora	228	119, *126-129,
107 CAP ra	114 C	125+ O CYP + O	142	159+ TE	169	184	210	229	136, 139, *143,
107f CAP f	115 P	125+ PA CYP + PA	145	159+ ZO	170	185	211	230	141, 147-149,
107m CAP m	116 N	127 KAPO	146	160	171	188	212 SIT ulia	231	189, *197,
85-108 SUS	117 M	128 KANAKO	150	161	172	189	213 LANX	232	192-199,

Класифікація ідеограм лінійного письма Б

a ግ	a ₂ ቃ	e ወ	i የ	o ዩ	u ቅ
ai አ					
ja ፊ	je ፌ			jo ፊ	
wa ወ	wc ፈ	wi ወ		wo ፊ	
da ፍ	de ፌ	di ፍ		do ፍ	da ₂ ግ
ka ቁ	ke ፌ	ki ፍ		ko ፍ	ku ፍ
ma ወ	me ፌ	mi ፍ		mo ፌ	
na ፍ	ne ፍ	ni ፍ		no ፍ	nu z nu ₂ ? ፌ
pa ቃ pa ₂ ? ቃ	pe ፌ	pi ፍ		po ፍ	pu ግ
	qe ፍ	qi ግ		qo ፍ qo ₂ ? ቃ	
ra ፍ ra ₂ ? ፍ	re ፍ	ri ፍ		ro ቃ ro ₂ ፍ	ru ፍ
sa ፍ	se ፍ	si ፍ		so ፍ	
ta ፍ ta ₂ ? ፍ	te ፍ pte ግ	ti ፍ		to ፍ	tu ፍ
	z?e ፍ			z?o ቃ z?o ₂ ፍ	

Основна таблиця силабограм лінійного письма Б

за першою публікацією дешифрування

(М. Вентріс, Дж. Чедвік, 1953 р.)

I.	a	e	i	o	u
	ጥ 8	አ 38	የ 28	ነ 61	ቁ 10
p	ቃ 3	ቡ 72	ጠ 39	ኅ 11	ረ 50
t	ጾ 59	ቢ 4	ለ 37	ቅ 5	ዶ 69
d	ተ 1	ቃ 45	ጥ 7	ና 14	ዢ 51
k	ቃ 77	ቁ 44	ቃ 67	ቃ 70	ሸ 81
q	ቃ 16	በ 70	ቃ 21	ቃ 32	
j	ብ 57	ቁ 46		ኅ 36	
w	ዢ 54	ሂ 75	ዢ 40	ዢ 42	
m	ዢ 80	ዢ 13	ዢ 73	ዢ 15	የ 23
n	ኅ 6	የ 24	የ 30	ዢ 52	ዢ 55
r	ጾ 60	የ 27	ቃ 53	ተ 2	ጥ 26
s	የ 31	ሂ 9	ዘ 41	ሸ 12	ቁ 58
z	ቃ 17	ቁ 76		ተ 20	

II.	ጥ	አ	የ	ነ	ቁ
	25 ha _(g2)	43 ai (a ₂)	76 ra ₂	33 rai(ra ₁)	68 ro ₂
	66 ta ₂	29 pu ₂	85 au		62 pte
	71 dwe	90 dwo	87 twe	91 two	48 nwa

Силабарій лінійного письма Б

Але, безперечно, головна заслуга в дешифруванні цієї писемності в 1950–1953 рр. належить англійському архітектору і криптографу Майклу Вентрісу (Ventris, 1922–1956). Правильність його дешифрування підтверджена 1952 року, коли значення знаків, запропоновані Вентрісом, були підставлені у велику кількість табличок з Пілосу, вперше опублікованих того ж року американським професором класичної археології Карлом Блегеном (Blegen, 1887–1971). Після трагічної загибелі М.Вентріса в автокатастрофі, його працю продовжив кембриджський професор класичної філології Джон Чедвік (1920–1998). Детальний виклад принципів прочитання й інтерпретації текстів лінійного письма Б міститься в праці Ventris M., Chadwick J. "Documents in Mycenaean Greek" (1956), історія дешифрування описана в книзі Chadwick J. "The decipherment of Linear B" (1967). Особливо велику роботу для розвитку мікенології провели Е. Беннет (США), Дж. Чедвік (Великобританія), Ж.-П. Оліве (Бельгія), Л. Годар і А. Сакконі (Італі), Т. Спіропулос (Греція). В Радянському Союзі й в Україні, зокрема, мову лінійного письма Б досліджували Соломон Якович Лур'є (1891–1964), Яків Аврамович Ленцман (1908–1967), Андрій Анатолійович Молчанов (1947–2010), Ігор Михайлович Дьяконов (1915–1999), Нatan Соломонович Грінбаум (1919–2011), Володимир Петрович Нерознак (1939–2015), Сергій Якович Шарипкін (нар. 1941 р.).

§ 6. ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ НАПИСІВ ТА АЛФАВІТІВ

З часом греки розвинули фонологічний принцип передачі фонем, тобто принцип алфавіту. Геродот, який першим висловив думку про фінікійське походження алфавіту, називаючи його *Φοινικήα γράμματα* (фінікійськими літерами) або *Καδμήα γράμματα* (за іменем міфічного Кадма, сина Агенора, царя Фінікії, який заснував у Беотії місто Кадмейя, назване згодом Фіви), увів цю гіпотезу, яка з часом отримала і наукове підтвердження.

Походження грецького алфавіту від фінікійського вплинуло на графіку літер, їх назви, початковий напрямок письма справа наліво і, навіть, на матеріал для письма (камінь, метал) за винятком кераміки, яка вже використовувалася для лінійного письма Б.

Незважаючи на спільність походження, алфавітні системи різних діалектних спільнот та, іноді, і полісів у межах однієї діалектної групи різнилися, тому грецький алфавіт спочатку не був однотипним, а існував у ряді локальних варіантів. На островах Крит, Мелос і Тера був в ужитку свій різновид алфавіту, у Малій Азії, а також на Пелопоннесі (Аргос, Коринф, Сикіон, Мегара) використовувався інший варіант. Певні відмінності мали й інші групи алфавітів, але поступово найбільшого поширення набули системи письма двох великих міст — Мілета в Малій Азії та Халкіди на о. Евбея. Для прикладу, літера В в Арголіді позначала γ (гамму), а в Лаконії та Мегариді — λ (лямбду); у Коринфі відповідала υ (іпсильону), а в Сикіоні — β (беті). У більшості алфавітів Е використовувалася для передачі [ě] (епсилон), η (ета) передавалася диграфом EI; як довгий, так і короткий звук [o] позначала Ο, а Ω могла позначатися ΟΥ. Діалектні і локальні різновиди алфавітів представлені в наведеній нижче таблиці.

6.1. Писемність дорійських племен

Крито-мікенська складова писемність вийшла з ужитку після нашестя з центральної Греції (в XII ст. до н.е.) на Пелопоннес, Кіклади та Крит племені дорійців, що зруйнували Ахейську державу. На одному з островів Кіклад, на Тері, знайдено найдавніші (VIII ст. до н.е.) грецькі буквенні письмена.

Найдавніші грецькі написи на Тері (та інших островах, на Криті, в Аттиці та ін.), так і перші фригійські, лідійські, карійські, лікійські написи мали початково напрямок або справа наліво, подібно до фінікійсько-палестинського письма, або *боустрофебон*.

Такий само дорійський діалект і початково (в VII ст.) такий само алфавіт був також на інших островах Пд. Кіклад, як на захід від Тери, так і на схід (на Анафі, Астипалеї). Подібна, але менш архаїчна, писемність була в давній терській колонії Кірені (в Лівії). До дорійсько-кікладського діалекту були близькі також говірки східного Криту (написи VII–VI ст. до н.е. з Пресоса, Дреноса та ін.), островів Карпату, Родосу (і його сицилійських колоній Гели, Акраганта), південно-спорадських островів Телосу, Нісиру, Косу, Калімни, також міста Кнід на півдні Карії.

Близько споріднені з південно-кікладським діалектом були говірки центрального Криту (написи VI–V ст. з Літтоса, Кносса, Гортини, Феста, Аксоса). Тут знайдено найбільший з архаїчних дорійських написів – відомі Гортинські закони (V ст. до н.е.) – дванадцять мармурових стел, заповнених бустрофедоном із близько 17 000 букв. У Гортині деякі літери писалися та вживалися інакше, ніж на Тері, але мали певну подібність до літер Родосу.

Для свистячого [s] на Криті, як і в більшості інших міст Греції, вживалася не "цаде" ($\sigma\acute{\alpha}\nu$), а "шин", що означала в фінікійсько-палестинському алфавіті шиплячий звук; повернуте на бік її зображення утворило грецьку Σ ($\sigma\acute{\gamma}\mu\alpha$). На Криті іноді використовувалася "зайн" (прототип спільногрецької Ι) для позначення африкати [ш].

До центрально-критських близькі за діалектом та алфавітом західно-критські написи (VII–VI ст. до н.е.: Елевтерна, Кідонія, Херсонес та ін.). Критські, південно-кікладські та південно-спорадські написи VII–V ст. до н.е. являють собою острівну (південно-східну) групу дорійських діалектів.

Другу групу дорійських діалектів утворюють написи V–IV ст. з Пд. Пелопоннесу: Лаконії, Мессенії, також Гераклеї Мінойської (спартанської колонії в Пд. Сицилії), Тарента (спартанської колонії в Пд. Італії).

Третя група дорійських діалектів представлена в написах VI–IV ст. до н.е. північно-східного Пелопоннесу та Саронічного узбережжя: Кінурії, Герміони, Трезена (та його колонії Галікарнас на північно-західному узбережжі Карії), Сх. Арголіди (Метана, Епідавр), Зх. Арголіди (Аргос, Тиринф, Клеони, Немея, Мікени), Фліунта, Сикіона, Коринф (та його

колоній у північно-східній Греції: в Акарнанії та на Левкаді, в Епірі та на Керкірі, також на Сицилії: Сиракузи, Акри), Мегари (та її сицилійської колонії Селінунт), о-ва Егіна.

У південніших областях (Кінурія, Герміона, Трезен, Метана) вживався різновид лаконського алфавіту, у північніших (Сикіон, Коринф, Мегара) – особливий архаїчний алфавіт.

На захід на Пелопоннесі і на північ (у середній та північній Греції) розселилися племена, які вважали себе нащадками другого сина Елліна – Еола, деякі з них говорили діалектами, близькими до дорійських. Тут виділяють три західно-грецьких діалектальних групи:

- ✓ Еліда (на заході Пелопоннесу, центр – Олімпія);
- ✓ Ахайя (північ Пелопоннесу) та острови Кефаленія, Закінф й Ітака на північному заході від Пелопоннесу, також ахейські колонії в Італії (Метапонтій, Сибарис, Кротон, Посейдонія);
- ✓ з іншого боку Коринфської затоки – Фокіда (Дельфи та ін.), на захід від неї (за Парнассом) – Локрида Озолійська (Навпакт, Амфісса), на північ від неї Дорида (мешканці якої вважалися традиційно нащадками не Еола, а Дора), за нею, на північ від Фокіди, Локрида Епікнемідська (Дафнунт, Кнеміда, Скарфея, Троній) та на південному сході Локрида Опунтійська (на північ від Беотії: Опунт, Кінос); також Локрида Епізефірська (колонії в Пд. Італії, на південному сході сучасної Калабрії: Брундізій, Гідронт). Далі на захід – Етолія, на північний схід від неї Еніда, а на захід Акарнанія, далі на північний схід Амфілохія (Аргос). За легендою, дорійці, що жили початково в Дориді, в союзі з локрами й етолійцями, під керівництвом гераклідів відпливли з Навпакта до Пелопоннесу і підкорили його. Це переселення дорійців, підтверджене археологічними даними, відбулося в XII ст. до н.е.

Про діалекти західно-грецьких племен – елійців, мешканців Ахайї, фокейців, локрів та етолійців можна судити з написів VI–IV ст. до н.е. Вони користувалися алфавітом, близьким до лаконського, з багатьма літерами, аналогічними пізнішій латиниці (D, F, L, Q, R, X).

Таким само алфавітом користувалися нащадки давніх ахейців, витіснені в гірський центральний Пелопоннес (Аркадію), але в написах аркадського міста Мантиї σ позначається тільки знаком "шин", а літера san-цade стала позначати свистячу африкату [ц].

α	β	γ	δ	ϵ	ϕ	ζ	η	τ	θ	ι	κ	λ	μ	ν	ξ	σ	π	ρ	σ	τ	ψ	χ	ψ	ω				
1	A	P	R	G	D	F	K	I	B	B	Θ	S	K	Ι	Μ	Μ	Κ	Ο	Ρ	Μ	Ψ	Ρ	Τ	Υ	Γ	Θ	Ω	1
2	A	B	L	A	L	E	F	M	H	H	Θ	S	K	Γ	Λ	Λ	N	Ξ	Θ	Γ	Θ	P	Υ	Φ	Σ	Ω	2	
3	A	E	C	E	F	H	O	I	·	Γ	M	N	Ξ	E	O	G	Θ	D	Θ	O	V	Θ	X	3				3
4	R	T	R	F	F	H	I	·	Ψ	O	C	R	R	C	R												4	
5	И	И	Е	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	5		

Алфавіт дорійських островів

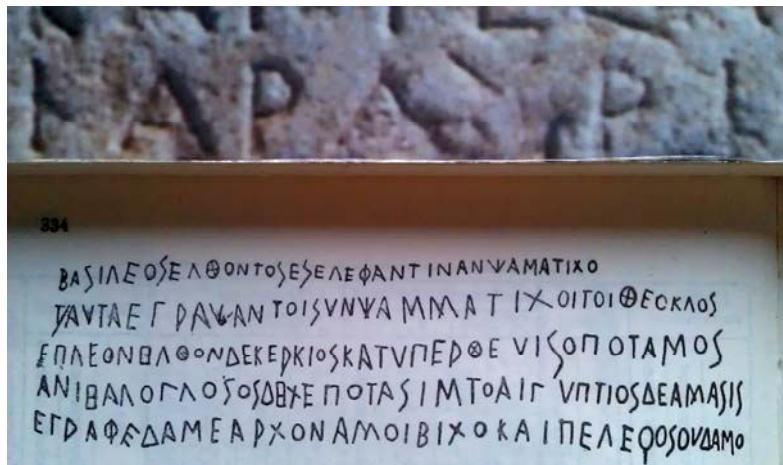
6.2. Писемність іонійських племен

Іоняни вважалися нащадками Іона, сина Ксуфа (другим його сином був Ахей, міфічний родоначальник ахейців), і онука Елліна. Етнонім i-ja-wo-ne зустрічається на одній кносській глиняній табличці XIV ст. (складовий напис). Виділяють три іонійські діалектальні групи:

- ✓ аттична (написи з VIII ст. до IV особливим різновидом грецького алфавіту, з 403 р. до н.е. іонійським алфавітом);
- ✓ евбейська (написи IV–V ст. до н.е. із Стири, Еретрії, Халкіди (Олінф, Амфіполь, Статира), також із Оропа в північно-східній Аттиці та з евбейських колоній в Італії та Сицилії: Куми, Неаполь, Регій, Леонтини, Фурії, Наксос та ін.; використовувався архаїчний західногрецький алфавіт;
- ✓ східно-іонійська (власне іонійська), що розділялася на іонійсько-кікладську (о-ви Кеос, Андрос, Тенос, Міконос, Делос, Сирос, Сифонос, Іос, Парос, Наксос, Аморг, Іос та ін., також острови Скірос, Лемнос, Імбріс, Самофрака, Тасос на півночі Егейського моря, Абдери у Фракії) та іонійсько-малоазійську (о-в Хіос, Еритри, Теос, Ефес, Приснна, Клазомени, Лебедос, Міунт, Мілет та його колонії: Абідос, Кардія, Синопа, Ольвія, Пантикапей, Херсонес Таврійський; Колофон, Елея, Фокея та її колонії: Массалія, Алерія; частково Галікарнас, згодом Смирна, острів Самос та ін., також Кізік у Пропонтиді).

Давній аттичний алфавіт (початково – бустрофедон, вживався також на дорійській Егіні на південь від Аттики і в "евбейському" Оропі на півночі Аттики) складався із 22 літер (див. зображення). У 403 р. до н.е. за архонта Евкліда в Афінах був прийнятий іонійський алфавіт, який ліг в основу звичного нам грецького алфавіту. Аттичний алфавіт до цієї дати ще називається доевклідовим, а після 403 р. до н.е. – післяевклідовим.

Найдавніший іонійський напис відноситься до самого початку VI ст. до н.е., це "розписи" іноземних найманців фараона Псамметиха на постаментах єгипетських колосів на нубійському кордоні (сучасний Абу-Симбел): 19 грецьких (іонійських) написів, 3 фінікійські та 3 карійські.

ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΕΛΘΟΝΤΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΙΝΑΝ ΨΑΜΑΤΙΧΟ
ΤΑΥΤΑ ΕΓΡΑΨΑΝ ΤΟΙ ΣΥΝ ΨΑΜΑΤΙΧΟΙ ΤΟΙ ΘΕΟΚΛΕΟΣ
ΕΠΛΕΝ ΗΛΘΟΝ ΔΕ ΚΕΡΚΙΟΣ ΚΑΤΥΠΕΡΘΕ ΥΙΣ Ο ΠΟΤΑΜΟΣ
ΑΝΙΗ ΑΛΟΓΓΛΟΣΟΣ Δ ΗΧΕ ΠΟΤΑΣΙΜΠΤΟΑΙΓ ΥΠΤΙΟΣ ΔΕ ΑΜΑΣΙΣ
ΕΓΡΑΦΕ Δ ΑΜΕ ΑΡΧΟΝ ΑΜΟΙΒΙΧΟ ΚΑΙ ΠΕΛΕΦΟΣ ΟΥΔΑΜΟ

Давньоіонійський (східногрецький) алфавіт мав більше подібностей до карійського і лікійського, ніж до західно-грецького, дещо подібного до фригійського; він мав 25 літер. Особливістю його було використання Н на позначення призихового звука [ē] та введення нової графеми Ω на позначення [ō]. Буква σάν "цаде" не вживалася в іонійському алфавіті, але, можливо, її видозміненням була літера "sampi", яка зустрічається в написах VI ст. Кізіка, Ерітр, Теоса, Ефеса, Галікарнаса, де вона позначала свистячу зубну африкату [ç] та гемінант ττ.

α β γ δ ε φ ζ η τ θ ι κ λ μ ν ξ ο π Μ ο ρ σ τ υ φ χ ψ ω

1	Α	Β	Γ	Δ	Ϝ	Ϝ	Ι	-	Ξ	Ω	Ο	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Ψ	Ω	-	1
2	Α	Β	Ϲ	Δ	Ε	Ϛ	Ϛ	Ϲ	Κ	Λ	Μ	Ρ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	2
3	Α	Ϲ	Δ	Ϝ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	3
4	Α	Γ	Δ	Ε	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϛ	Ϻ	Ϻ	Ϻ									4
5					Λ															5

Евбейський алфавіт

α β γ δ ε Φ ζ η Τ θ ι κ λ μ ν ξ ο π Μ φ ρ σ τ υ φ χ ψ ω

1	Α Β Λ Δ Ε Φ Ι - Θ Φ Σ Κ Γ Μ Μ κ ο Γ - Ψ Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Φ - 1
2	Α Β Λ Δ Ε Φ Η Φ Ι Κ Λ Μ Ν Ρ Σ Υ Φ + 2
3	Α Β Ε Ο Κ Λ Μ Ν Δ Φ Υ Φ 3
4	Α Ε Ν Ρ Υ 4
5	Ρ Υ 5
6	Α Υ 6
7	Α Υ 7

Аттичний алфавіт

Напис на стелі з афінського Акрополя 421 р. до н.е.
архаїчним аттичним алфавітом

6.3. Писемність еолійських племен

Племена, які вважалися нащадками Еола, розмовляли діалектами особливої, еолійської гілки, які відрізнялися як від дорійських та західних, так і від ахейських. Про еолійські діалекти ми знаємо з написів VI – поч. IV ст. до н.е.:

- ✓ з Беотії (Фіви, Орхомен, Левктри, Платеї, Танагра, Херонея);
- ✓ південної Фессалії (Малія, Фтиотида);
- ✓ Тессаліотиди (Фарсал);
- ✓ північно-східної Фессалії (Пеласготида, Магнесія);
- ✓ о-а Лесбос;
- ✓ малоазійської Еоліди (Іліон, Пергам, Кіми, Мірина, Смирна).

Діалект Маліди та Фтиотиди був близький до беотійського, а діалект Пеласготиди та Магнесії – до лесбосько-малоазійського.

Особливе місце займає мова памфілійського напису початку IV ст. до н.е. (південний берег Малої Азії навпроти Кіпру), вочевидь, еолійського в основі, зі східно-дорійськими й ахейськими (кіпрськими) нашаруваннями.

У малоазійській Еоліді (прибережній Місії та Троаді навпроти Лесбосу) був культ Паламеда, з ім'ям якого традиція пов'язувала винайдення або вдосконалення алфавіту.

Західногрецький алфавіт виказує явні генетичні подібності до давньофригійського, вочевидь, ним спочатку користувалися всі еолійці, але на Лесбосі, в Еоліді та Троаді рано перейшли на іонійський алфавіт, давній західногрецький алфавіт довго тримався у Фессалії й Беотії. В алфавіті Памфілії в IV ст. ще зберігалися деякі архаїчні літери, частково подібні до фригійських.

§ 7. ЛІТЕРИ ТА ЦИФРИ

У давньогрецькій мові буква А (альфа) мала три значення: перша літера алфавіту, перше число – одиниця, перша нота музичного ряду. Графіка альфи та її назва походить від назви фінікійської літери aleph *бик*. З III ст. до н.е. при написанні А з'являється тенденція поперечну риску наначе переламувати кутом донизу; у римські часи бокові лінії літери стають увігнутими досередини. Цифрові позначення одиниць, десятків та сотень мали надписний штрих вгорі ліворуч букви з відповідним цифровим значенням, а тисяч і більше – внизу ліворуч, наприклад: $\alpha' = 1$; $\alpha = 1000$.

Друга літера алфавіту В (бета) походить від літери beth *дім*. У грецькій числовій системі має такі значення: $\beta' = 2$; $\beta = 2000$.

Третя літера Г (гамма) має походження від ghimmel *верблюд* та числове значення $\gamma' = 3$.

Літера Δ походить від daleth *двері* та має числове значення $\delta' = 4$.

Літера Е за походженням від фінікійської літери he *радість*, має числове значення $\varepsilon' = 5$ та символізує 5 космогонічних стихій (земля, повітря, вода, вогонь і ефір). Приблизно з III ст. до н.е. вона набуває заокругленої місяцеподібної форми.

Наступною літерою була архаїчна літера *f* (дигамма), яка є фонетичним аналогом до фінікійської wau "фоū". Пізніша її грецька назва дигамма *подвійна гамма* виникла внаслідок схожості її написання неначе дві гамми. В класичному аттичному т.зв. евклідівському алфавіті (прийнятому за архонта Евкліда в 403 до н.е.) цієї літери вже не було. В памфілійському алфавіті вона зберігалася найдовше з вимовою [v] чи [w]. У системі числових позначень *f* означала цифру 6 і в цій якості використовувалася незалежно від наявності чи відсутності в алфавіті. У візантійські часи це значення перейняла на себе

стигма ($\Sigma \varsigma$) (що є лігатурою двох літер στ) через схожість мінускульного написання з дигаммою. В грецькій писемності дигамма використовувалася в Пд. Італії і перейшла в латинський алфавіт у вигляді літери F f.

Літера Z, за походженням від zayin, у всіх алфавітах мала форму, схожу до I, лише з кін. II – поч. I ст. до н.е. набуває звичної для нас форми. Числове значення: $\zeta' = 7$.

Літера H походить від фінікійської літери cheth, що передавала фарингальний фрикативний звук [h]; у більшості грецьких алфавітів позначала важкий придих і, відповідно, вимовлялася як [hēta]. В іонійському алфавіті та діалекті внаслідок псилози вимовлялася як [ēta] і позначала довгий голосний звук [ē]. Коли іонійський (мілетський) алфавіт поширився по численних областях Греції, виникла потреба позначати придиховість голосних, оскільки ета позначала лише [ē]. Тому графему H розподілили на позначення придихів таким чином: ліва її частина ┐ почала позначати важкий придих (‘), а права частина ┘ – легкий придих (’). У числовому позначенні $\eta' = 8$; маюскульна літера H без надписних знаків є скороченням архаїчного запису слова ἑκατόν sto.

Літера Θ походить від фінікійської літери teth колесо; в числовому вираженні $\theta' = 9$. На о. Тера придиховість емфатично позначалася ΘН. Первісно графічно Θ позначалася кружком з крапкою посередині Θ, у кінці елліністичної доби – з рискою посередині, яка в римські часи стала повністю перетинати круг Θ, а у візантійські часи виходити за його межі – Θ.

Літера I походить від yodh рука; має числове значення $i' = 10$.

Літера K за походженням від фінікійської літери kaph долоня; $k' = 20$. Передавала звук [k] після звуків [a], [e], [i], в інших випадках у більшості архаїчних алфавітів використовувалася коппа (див. далі).

Літера Λ бере початок від фінікійської літери lamedh канат; на Криті, в групі еолійських та іонійських діалектів мала форму, з якої походить латинська літера L. У римські часи лінії Λ стають увігнутими досередини. Числове значення: $\lambda' = 30$.

Літера M походить від фінікійської tem вода; $\mu' = 40$. Первісно вертикальні риски літери були нахиленими, прямыми

вони стають приблизно з II ст. до н.е., а в римські часи стають увігнутими досередині.

Літера N походить від фінікійської літери nun змія; $n' = 50$.

Літера Ξ первісно позначалася грецьким новотвором Χ, у багатьох алфавітах позначалася диграфами ΚΣ, ΧΣ, згодом з графіки фінікійської літери samek риба була запозичена форма Ξ. Цифрове значення: $\xi' = 60$.

Літера O за походженням від фінікійської літери ayin око; $o' = 70$.

Літера Π походить від фінікійської літери ре pom; $\pi' = 80$. Початково права риска літери була набагато коротшою за ліву, лише з кін. II – поч. I ст. до н.е. вони стають однакової довжини.

Літера "коппа", яка має архаїчну графіку Ο ρ та сучасну Η, була рівнозначною у вимові до каппи. Як засвідчують написи, до сер. VI ст. до н.е. графема каппа використовувалася на позначення глухого лабіалізованого задньоязикового приголосного звука, а графема коппа – відповідно, нелабіалізованого перед голосними ο, υ, ου та ρ, ν. Приклади різної графіки звука [k]: ΔΙΚΕ (= δίκη), ΚΑΛΟΣ (= καλός), ΑΛΚΙΒΙΑΔΕΣ (= Ἀλκιβιάδης), проте ΚΑΩΣ (= κακός), ΖΟΡΕ (= κόρη), ΛΕΩΥΘΟΣ (= λήκυθος), ΖΟΡΙΝΘΟΣ (= Κόρινθος). Епітафія з Аморгосу 700–650 pp. до н.е.: ΔΗΙΔΑΜΑΝΙ ΠΥΓΜΑΣ Ο ΠΑΤΕΡ ΤΟΝΔ ΟΙΩΝ. У числовому значенні $\zeta' = 90$.

Літера Ρ походить від фінікійської resh голова; в переважній більшості алфавітів мала форму аналогічну латинській літері R. Цифрове значення: $\rho' = 100$.

Літера Σ має витоки від двох фінікійських графем: у більшості алфавітів звук [s] передавався графемою shin gor'a, яка отримала назву σίγμα; в групі дорійських та західногрецьких алфавітів – фінікійською sade, грецька назва σάν. Давньогрецька Σ мала трикутну форму, на відміну від звичної нам чотирикутної. В елліністично-римські та візантійські часи, в агіографії і до сьогодні вона має графіку С с. У числовому значенні $\sigma' = 200$.

Літера Τ походить від фінікійської taw хрест. Цифрове використання: $\tau' = 300$.

Літера Y є вокалізованим варіантом дигамми; $υ' = 400$.

Літера Φ є грецьким новотвором; у дорійських діалектах первісно передавалася диграфом ΗΗ. Числове значення: $\phi' = 500$.

Літера Х також є грецьким новотвором; у більшості алфавітів первісно позначалася диграфами КН, ΚΗ. У числовому значенні маюскульна графема Х є скороченням слова χίλια тисяча; з надписним штрихом χ'=600.

Літера Ψ також є грецьким новотвором; довгий час позначалася диграфами ΠΣ і ΦΣ; числове значення ψ'=700.

Новотвором є літера Ω, яка отримала звичну нам графіку в групі іонійських алфавітів, у більшості алфавітів не існувало окремої графеми для передачі [ð], тому Ο позначала як короткий, так і довгий звук [o]. Числове значення ω'=800.

Сампі, або дисигма ΤΞ первісно мала графіку дещо схожу на Т, використовувалася в Мілеті, Ефесі, Галікарнасі та інших містах Малої Азії на позначення гемінанта ($\tau\tau$ у більшості діалектів передавався σσ); наприклад: ΤΕΤΑΡΑ, ΑΛΙΚΑΡΝΑΤΕΩΝ. Початкова назва цієї літери невідома, сучасна назва σαμπτі ймовірно походить від σαν і з'явилася в пізньовізантійські часи (можливо від фрази ὥσαν τὶ неначе буква πι) і базується на середньовічній її графіці неначе похиленої літери Π – ΤΞ. У числовому значенні Ξ'=900.

За графікою літер можна датувати написи, проте потрібно враховувати, що за часів Траяна та Адріана з'являється тенденція архаїзувати форму літер, тому звичний процес розвитку обрисів літер порушується. З III ст. н.е. зустрічаються написи із кутастими літерами, які такими ніколи раніше не були, зокрема сигма і омега. В цілому, в пізньокласичну добу літери стають продовгастими, і ця видовжена форма успадковується візантійськими написами.

Числове значення літер грецького алфавіту

Α'	1	Γ'	10	Ρ'	100	Α	1000
Β'	2	Κ'	20	Σ'	200	Β	2000
Γ'	3	Λ'	30	Τ'	300	Γ	3000
Δ'	4	Μ'	40	Υ'	400	Δ	4000
Ε'	5	Ν'	50	Φ'	500	Ε	5000
Ϛ'	6	Ξ'	60	Χ'	600	Ϛ	6000
Ζ'	7	Ο'	70	Ψ'	700	Ζ	7000
Η'	8	Π'	80	Ω'	800	Η	8000
Θ'	9	Ϟ'	90	Ϟ'	900	Θ	9000

Σ	ní	Γ	= 5	Στατῆρες
Δ	ní	Δ	= 10	Στατῆρες
Ε			= 5	Τάλαντα
Ϝ			= 10	Τάλαντα
Ϛ	ní	Ϛ	= 50	Τάλαντα
Ϟ			= 100	Τάλαντα
Ϟ			= 500	Τάλαντα
Ϟ			= 1000	Τάλαντα

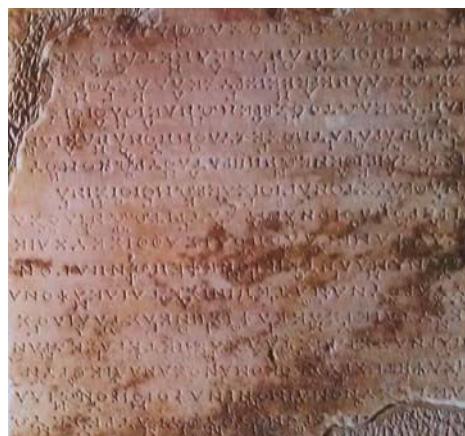
Символи акрофонічної системи мір в Аттиці та фрагмент стели з каталогом членів Афінського союзу та сплаченими податками за 432 р. до н.е., розмір яких наводиться в акрофонічній числовій системі

Окрім позначення чисел за допомогою надписних та підписних штрихів, існував і акрофонічний запис. Наприклад, вертикальна лінія Г означала одиницю, літера П означала п'ять (πέντε), Δ – десять (δέκα) тощо. Н позначало "сто", оскільки ἑκατόν записувалося НЕКАТОН, Х (χίλιοι) означала "тисяча", М (μύριοι) – 10000. Числове значення літер розвивається з V ст. до н.е. і до I ст. до н.е. повністю витісняє інші позначення цифр. У пізньовізантійські часи поступово вводиться система арабських числових позначень.

Музичні символи також позначалися літерами: голосні звуки Е, А, Н, Ω символізували основні ноти чотириструнної музичної гамми. Часто для полегшення прочитання ритму перед ними ставили Т: ΤΕ ΤΩ ΤΗ. Для музичної символіки використовувалися також й інші літери, які записувалися звично прямо чи в інших положеннях, наприклад, Θ, Φ, Ζ, Ρ, Μ, Π тощо.

1		
5	Г	Πέντε
10	Δ	Δέκα
50	¶ □ ▲	
100	Η	Ηεκατόν
500	¶	
1000	Х	Χίλια
5000	¶	

Символи акрофонічної числової системи в Аттиці

Фрагмент Дельфійського гімну Аполлону з позначенням музичних символів, викарбуваний на Скарбниці афінян в Дельфах

§ 8. НАЙДАВНІШІ АЛФАВІТНІ НАПИСИ

За період з 1200 до 800 ст. до н.е. не засвідчено писемних пам'яток. Перші алфавітні написи датуються, починаючи з VIII ст. до н.е. Найдавнішим уважається напис на Дипілонській ойнохойї (глек для вина), віднайденій у 1870 р. на Дипілонському кладовищі, поблизу Кераміку (Афіни). Напис із 36 літер датується 740 р. до н.е., виконаний, як і фінікійське письмо, справа наліво, та є незавершеним гекзаметричним рядком:

HOΣNYNORΧEΣΤONΠANTONATALOTATA
PAIZEITOYTOДЕKANMIN

δς ιῦν ὄρχηστῷν πάντων ἀταλώτατα παιζεῖ τῷ τόδε κα[...]μιν [...]
хто зараз з усіх танцівників найвишуканіше танцює, тому це...

Приблизно цією ж епохою датується напис на чаші (котилі), яка була знайдена на о. Пітекуса в Неаполітанській затоці:

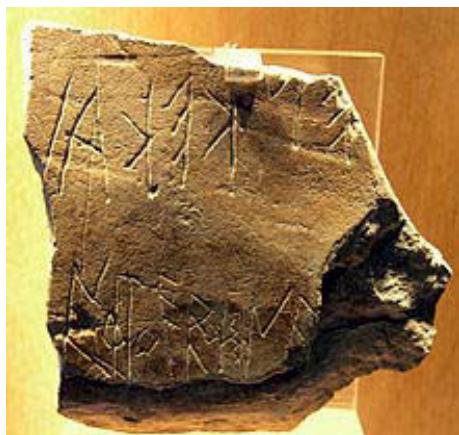

ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΕΥΠΟΤΟΝ ΠΟΤΕΡΙΟΝ ΗΟΣ ΔΕΤΟΔΕ
ΠΟΤΕΡΙΟΠΙΕΣΙΑ ΥΤΙΚΑ ΚΑΚΕΝ ΝΗΑΙΡΕΣ ΕΙΗ ΜΕΡΟΣ
ΚΑΛΛΙΣΤΕ ΦΑΝΟ ΑΦΡΟΔΙΤΕΣ

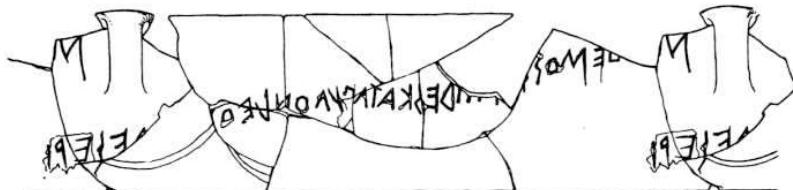
Νέστορος [εἴμι] εὗποτ[ον] ποτήριο[ν]· δὲ δ' ἀν τοῦδε
ποτηρί[ου] π[ίησι] αὐτίκα κῆνον αἰρήσει θύμερος
καλλιστ[εφάν]ου Ἀφροδίτης.

Чашею Нестора я е, приємною для пиття: той, хто п'є з цієї
чаші, того одразу захопить приємне бажання
прекрасноувінчаної Афродіти.

Найдавніший напис з Афін, який датується VIII ст. до н.е.,
знайдений на Акрополі – бустрофедон у два рядки; з нього
уціліло два слова: ENKEKAΛUΠΤAI.... AMFOTEROISI...

Кін. VIII – поч. VII ст. до н.е. датуються короткі написи на глиняних посудинах геометричного стилю з гори Гіметт в Аттиці:

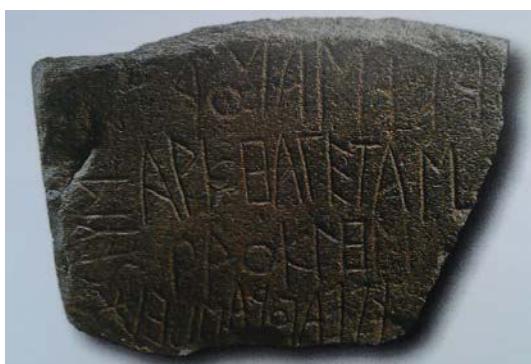
NI[KO]ΔΕΜΟΣ Φ[...]ΙΔΕΣ ΚΑΤΑΠΥΓΟΝ ΛΕΟ[...]ΔΕΣ ΕΡΙ

На о. Делос на лівому боці статуї Артеміди викарбуваний бустрофедоном присвятний напис із 3-х рядків гекзаметра, т.зв. напис Нікандри, який датується VII ст. до н.е.

ΜΙΚΑΝΔΡΗ ΜΑΜΕ ΘΕΚΕ ΜΘΚΒ ΣΟΝΙΟ ΧΕΑΙΡ ΒΙΡΟΡ ΔΕΙΝΟ
ΘΤΖΜΛΙΣ ΤΖΖΛΟ ΜΖΖΛΙΟ ΒΙΑΖΟΧΟ ΣΙΖΟΝΙΟ ΑΜΟΤΟ ΒΙΔ
ΦΘΙΑ ΖΙΟ ΑΛΟΧΟΣΗ

NIKANΔRH M ANEΘEKEN HKHVOLOI IOΧEAIRHNI □□RH DEINO ΔI
KHO TO NAHΣIO EHΣOHOΣ ALHON ΔHNOMENEOS ΔE KAI GNETH
ΦHRAHSO Δ ALOHOΣ NYN

Нікандра мене присвятила далековражаючій стрілоносній Діві,
дональка Дейнодика з Наксоса, прославлена серед інших,
сестра Дейномена й дружина Фракса тепер.

Фрагмент стели з вулканічного каменю з о. Тера (бл. 600 р. до н.е.)

§ 9. СКОРОЧЕННЯ В НАПИСАХ

Задля економії місця в написах часто зустрічаються скорочення добре зрозумілих і часто вживаних слів. У різних полісах практикувалися різні скорочення.

На монетах побутували або акрофонічні скорочення, або скорочення-абревіатури. Для прикладу: В – на монетах Візантія, Ο – на монетах Коринфа, ΑΘΕ – Афін. Типовим було скорочення ΨΒ ψηφίσματι βουλῆς. Скорочувалися назви принадлежності до демів (общин), наприклад: ΛΑΜ (ΛΑΜΠΤΡΕΥΣ), ΑΦΙΔ (ΑΦΙΔΝΑΙΟΣ). В Аргосі, для прикладу, зустрічаються такі скорочення: ΑF(ρήτευε) = προήδρευε, ΓΡ/ГРО (γροφεύς = γραμματεύς).

Скорочено записувалися власні імена, особливо в римську добу, наприклад: Γ(άιος), Κ(όιντος); Ν/НЕ(ώτερος), ΠΡ(εσβύτερος) проставлялися при однакових іменах батька і сина.

З найдавніших часів (орієнтовно з VII ст. до н.е.) практикується акрофонічний запис чисел, на базі якого виробилася ціла система спеціальних знаків. Скорочено позначалися також грошові одиниці: ΔΡ/ ΔΡΑΧ = δραχμή, Σ = στατήρ (2 драхми), Μ = μιᾶ (сто драхм), Τ = τάλαντον (60 мін, 6000 драхм), Ο = ὀβολός (1/6 драхми), Σ = ἡμιωβόλιον (півобола), Τ = τεταρτημόριον (чверть обола), Χ = χαλκοῦς 1/8 обола).

§ 10. РІЗНОВИДИ НАПИСІВ

Написи були різноманітного змісту: це – державні і приватні угоди, закони, декрети, постанови народних зборів і ради, окремих общин (фратрій), колегій, товариств (гетерій), списки податків (фороса), списки посадовців (архонтів, стратегів, трієрархів, хорегів, олімпіоніків та переможців на інших іграх, ефебів, полеглих у битвах) декрети про дарування права громадянства, про проксенію, фінансові контракти, боргові угоди, звітні рахунки, інвентарні описи, присвяти на дарунках, епітафії, заговори, заклинання, відпускні на волю тощо.

Закони (νόμοι), декрети (διατάγματα) та постанови (ψηφίσματα). Найвідомішими є т.зв. Гортинські закони, запис яких датується V ст. до н.е., але самі закони відносяться до ранішого часу і стосуються різних питань правового регулювання: майнових, сімейних, спадкових та ін. В Афінах частково збереглися т.зв. κύρωσις – тригранні стовпці з дерева, які оберталися навколо осі на стрижні, на яких були записані закони Драконта. Закони Солона, як ми вже згадували, були записані на аналогічних чотиригранних стовпцях, які називалися аксонами.

Більшість законодавчих і адміністративних документів писалися за чітко окресленою однотипною схемою, проте формули і преамбули таких указів доволі різняться, залежно від місця і часу написання. Так, в написах постанов афінян, звичайна формула вступу була такого змісту: рада і народ вирішили ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δῆμῳ, (за архонта-епоніма такого-то), в пританею такої-то філи, такий-то був секретарем ἐγράμματει, такий-то був головою ἐπεστάτει, такий-то виголосив εἶπε певну пропозицію, зміст якої далі викладався. Звичним було вказувати, надається ця пропозиція радою чи народними зборами.

Проксенії (προξενίαι). Велику групу написів складають написи інституту проксенії, згідно з яким громадянин будь-якого полісу міг ставати проксеном іншого полісу. В обов'язки проксена входило гостинно приймати громадян держави, яка надала йому право проксенії, допомагати їм у вирішенні різних питань та надавати правову підтримку. З іншого боку, проксенові надавався ряд льгот та привілеїв (зокрема, особиста безпека, запорука збереження майна, звільнення від податків для іноземних громадян тощо). У формулу проксенії входило висловлювання віячності від рідного полісу проксена.

Привілеї. Цей клас написів був схожої форми до проксенії; перелічувалися заслуги державного чи приватного характеру, надані полісу чи окремим громадянам. Серед переліку привілеїв частим є право безоплатного обіду в пританії. В класичну добу написи були доволі стислими і стриманими за своїм змістом, в елліністичну добу стають більш розлогими, а в римські часи – багатослівними, а по відношенню до імператорів з відвертими лестощами.

Написи релігійного характеру. Оскільки релігійна сфера пронизувала громадське і приватне життя, таких написів значна кількість. Серед них вирізняють законодавчі (*ἱεροὶ νόμοι*), устави служжіння (*κανόνες*), списки членів релігійної спільноти, гімни (*Ὕμνοι*), віщування (*χρησμοί*), знамення (*θαύματα*), заклинання (*ἀρά*) тощо.

Написи з культових місць. Написи на предметах, які жертвувалися за обітницєю (*ἀναθήματα*) або через визнання своїх провин (*προσκυνήματα*), написи на сувенірах із священих місць (*ἐνθυμήματα*).

Написи адміністративного характеру. До цієї групи входили: *ἀπολογισμοί* – результати підрахунків виборів архонтів; *κατάλογοι πολιτῶν* – списки громадян; *φορολογικοὶ κατάλογοι* – податкові списки; *ιαυτικὸι κατάλογοι* – списки кораблів; *εὑρητέρια* – перелік визначних державних справ; *ὅροι* – межеві камені; *ἔφηβικοὶ κατάλογοι* – списки ефебів. Останні були особливо розлогими, включали, окрім переліку юнаків, списки їхніх наставників і фізичних керівників, містили вказівки

різноманітних обов'язків молоді військового, суспільного, а в елліністично-римські часи й освітнього характеру.

Присвятні написи. На предметах для дарування, а також для принесення в дар богам створювалися присвятні написи, зазвичай, із вказівкою, кому дарується названий предмет, від кого, з якої причини чи з якою метою. Присвятні написи збереглися на базах статуй, на посуді; вони могли бути як публічного, так і приватного характеру. У візантійські часи була свою формула присвяти: звертання до Бога, прославлення і подяка, виклад суті присвяти. Християнські присвятні написи часто викарбовувалися на стінах базилік, храмів чи громадських будівель, на мозаїчних стінах чи підлогах. Такі написи, порівняно з античними, часто були метричними, писалися також на іконах, церковному начинні.

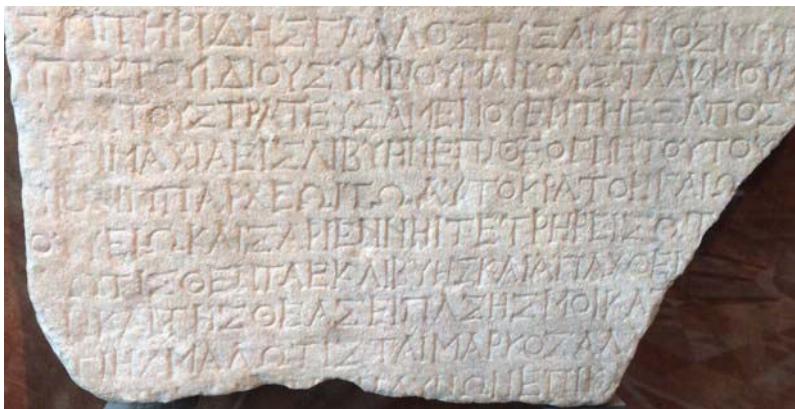
Написи ктиторів. В античні часи в святилищах і храмах встановлювалися стели з переліком пожертв на їх спорудження, ремонт чи обдарування. У ранньохристиянські часи почали з'являтися написи з вказівкою спорудження чи реставрації громадських будівель чи храмів із зазначенням імен дарувальників, ктиторів, опису інших їхніх справ і, зазвичай, років життя. Особливого поширення вони набули у Візантії; за ними можна укласти детальну історію візантійської архітектури.

Графіти та діпінти. Написи на глиняному начинні; зазвичай, проставлялося ім'я гончара та ім'я художника; іноді сюжетний малюнок доповнювався іменами зображеніми чи коротким коментарем до сценки.

Приватні написи. Написи приватного характеру зустрічаються і серед вище перелічених. Окрім них, можна ще назвати: відпушки на волю ($\alpha\pi\epsilon\lambda\epsilon\theta\epsilon\rho\omega\tau\kappa\alpha$), контракти ($\sigma\imath\mu\beta\lambda\alpha\iota\alpha$), заповіти ($\delta\imath\alpha\theta\bar{\eta}\kappa\alpha\iota$), листи ($\epsilon\pi\iota\sigma\tau\o\lambda\iota$), написи на речах іхніх власників. Над дверима, на притолоках або на підлозі будинків розміщували написи привітального чи захисного характеру. Збереглися написи зі шкільного життя, навчальні вправи.

Епітафії ($\epsilon\pi\iota\tau\alpha\phi\iota\omega$). Найбільшу групу написів складають епітафічні. Вони писалися, зазвичай, за усталеною схемою: ім'я, патронім, походження, уславлення хоробрості, мудрості, краси небіжчика, міркування про швидкоплинність життя. Епітафії

часто складалися в метричній формі гекзаметра або дистиха елегійного (численні поетичні епітафії зібрані в "Палатинській антології"). Зрідка зазначалися дати народження і смерті (на відміну від латинської схеми епітафій, де переважно вказувалися роки життя). В класичний період епітафій, як правило, небагатослівні і стримані в похвалах, в елліністичний і римський період вони стають розлогішими і хвалебнішими, але в межах дійсності, на відміну від пізніших середньовічних гіперболізованих описів заслуг покійного. В античні часи на надгробних стелах, окрім написів, могли розміщувати скульптурні зображення, у візантійські часи – християнську символіку (хрест, голуб, риба, листок плюща тощо). У християнських епітафіях доволі часто вказується вік, міститься молитовне прохання про спокій для померлого, перестороги для тих, хто наважився б заподіяти зло похованню, афористичні вислови для подорожніх; вони також часто є віршованими.

§ 11. ЕПІГРАФІЧНІ ТЕКСТИ

MARMOR PARIUM

Частина перша

(зберігається в Оксфордському музеї)

ἀφ' οὗ Σιμωνίδης ὁ Λεωπρέπους ὁ Κεῖος ὁ τὸ μνημονικὸν εὐρὼν ἐνίκησεν Ἀθήνησι διδάσκων, καὶ αἱ εἰκόνες ἐστάθησαν Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος, ἔτη ΗΗΔΙΙ (?) |71| ἄρχοντος Ἀθήνησιν [Α]δειμάντου.

(477/76 до н.е.)

ἀφ' οὗ Ἱέρων Συρακουσσῶν ἐτυράννευσεν, ἔτη ΗΗ/ΔΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Χ[άρ]ητος. ἦν δὲ καὶ Ἐπίχαρμος ὁ ποιητὴς κατὰ τοῦ-|72|τον.

ἀφ' οὗ Σοφοκλῆς ὁ Σοφίλλου ὁ ἐκ Κολωνοῦ ἐνίκησε τραγωιδίαι ἐτῶν ὧν ΔΔ/ΔΙΙ, ἔτη ΗΗ/ΔΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Ἀψηφίωνος.

(470/69 до н.е.)

ἀφ' οὗ ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ὁ λίθος ἔπεσε, |73| καὶ Σιμωνίδης ὁ ποιητὴς ἐτελεύτησεν βιοὺς ἔτη /ΗΔΔΔΔ, ἔτη ΗΗ/Δ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Θεαγενίδου.

(1582?/81 до н.е.)

ἀφ' οὗ Ἄλεξανδρος ἐτελεύτησεν, ὁ δὲ νιὸς Περδίκ-|74|κας Μακεδόνων βασιλεύει, ἔτη Η/ΗΔΔΔΔ/ΔΙΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Εὐθίππου.

(469/68 до н.е.)

ἀφ' οὗ Αἰσχύλος ὁ ποιητὴς βιώσας ἔτη /ΗΔ/ΔΙΙΙ ἐτελεύτησεν ἐγ [Γέ-|75|λ]αι τῆς Σικελίας, ἔτη Η/ΗΔΔΔΔΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Καλλέου τοῦ προτέρου.

(457/56 до н.е.)

ἀφ' οὗ Ἀρχέλαος Μακεδόνων βασιλεύει Περδίκκου τελευτήσαντος, ἔτη Η/[Η/ΔΙΙ], |77| ἄρχοντος Ἀθήνησιν Ἀστυφίλου.

(421/20 до н.е.)

ἀφ' οὗ Εὐριπίδης βιώσας ἔτη /ΗΔΔ/ΔΙΙΙ |78| ἐτελεύτησεν, ἔτη ΗΔΔΔΔ/Δ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Ἀντιγένους.

(409/08 до н.е.)

ἀφ' οὗ Σοφοκλῆς ὁ ποιητὴς βιώσας ἔτη /ΗΔΔΔΔΙΙ ἐτελεύτησεν, καὶ Κῦρος ἀνέβη, [ἔτη ΗΔΔΔΔΙΙ, |79| ἄρχοντος Ἀθήνησι Καλλίου τοῦ προτέρου.

(407/06 до н.е.)

ἀφ' οὗ Τελέστης Σελινούντιος ἐνίκησεν Ἀθήνησιν, ἔτη ΗΔΔΔ/ΔΙΠΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Μίκωνος.

(403/02 δο h.e.)

ἀφ' οὗ [κατῆλθον οἱ Ἐλληνες οἱ |80| μετ]ὰ Κύρου ἀναβάντες, καὶ Σωκράτης ὁ φιλόσοφο[ι]ς ἐτελεύτησεν βιοὺς ἔτη /ΗΔΔ, ἔτη ΗΔΔΔ/ΔΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Λάχητος.

(401/00 δο h.e.)

ἀφ' οὗ Ἀρ[ι]στ[όνοις <ό κιθαρωιδὸς>]] ἐνίκη-|81|σεν] Ἀθήνησιν, ἔτη ΗΔΔΔ/Δ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Ἀριστοκράτους.

(399/98 δο h.e.)

ἀφ' οὗ Πολύιδος Σηλυμβριανὸς διθυράμβῳ ἐνίκησεν Ἀθήνησιν ἔτη ΗΔ[*], ἄρχοντος Ἀθήνησιν * * |82|

(390 δο h.e. ?)

ἀφ'] οὗ Φιλόξενος διθυραμβοποιὸς τελευτᾶι βιοὺς ἔτη /Η/Δ, ἔτη ΗΔ/ΔΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Πυθέου.

(380/79 δο h.e.)

Ἀναξανδρίδης ὁ κωμο[ιδοποιὸς ἐνίκησεν Ἀθήνησιν, ἔτη ΗΔΙΙ, ἄρχοντος |83| Ἀθήνησι Καλλέου.

(377/76 δο h.e.)

ἀφ' οὗ Αστυδάμας Ἀθήνησιν ἐνίκησεν, ἔτη Η/ΔΙΠΙ, ἄρχοντος Αθήνησιν Αστείου· κατεκάη δὲ τότε κα[ὶ ὁ ἐν Δελφοῖς ναός].

(373/72 δο h.e.)

ἀφ' οὗ ἡ ἐν Λεύκτροις μάχῃ |84| ἐγένετο Θηβαίων καὶ Λακεδαιμονίων, ἦν ἐνίκων Θηβαῖοι, ἔτη Η/ΔΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Φρασικλείδου· καὶ Ἄμυντας τελευτᾶι, Ἀλέξανδρος δὲ ὁ νιὸς Μακεδόνων |85| βασιλεύει.

(371/70 δο h.e.)

ἀφ' οὗ w:Στησίχορος ὁ Ἰμεραῖος ὁ δεύτερος ἐνίκησεν Ἀθήνησιν, καὶ οἰκίσθη Μεγάλη πόλις [ἐν Ἀρκαδίαι, ἔτη Η/Δ*, ἄρχοντος Αθήνησιν *].

(370/69 δο h.e.)

ἀφ' οὗ Διονύσιος Σικελιώτης ἐτελεύτησεν, ὁ δὲ νιὸς Διονύσιος ἐτυράννευσεν, καὶ Ἀλεξάνδρου τελευτήσαντος Πτολεμαῖος ὁ Ἀλωρίτης Μακεδόνων βα-|87|σιλεύει, ἔτη ΗΙΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Ναυσιγένους.

(368/67 δο h.e.)

ἀφ' οὐ Φωκεῖς τὸ ἐν Δελφοῖς μα[ντεῖον κατέλαβον (?) **, ἔτη
HH, ἄρχοντος Ἀθήνας-88]νησι Κηφισοδάρου.

(366/65 до н.е.)

ἀφ' οὐ Τιμόθεος βιώσας ἔτη /ΔΔΔΔΔ ἐτελεύτησεν, ἔτη [η *,
ἄρχοντος Ἀθήνησιν **].

(360 до н.е. ?)

ἀφ' οὐ Φίλιππος ὁ Ἀμύντου Ma-89|κεδόνων βασιλεύει, καὶ
Ἀρτοξέρξης ἐτελεύτησεν, Ὡχος δὲ ὁ νιὸς β[ασιλεύει, ἔτη *,
ἄρχοντος Ἀθήνησιν **].

(360 до н.е.)

ἀφ' οὐ *** Ἀθήνη-90[σιν] ἐνίκησεν, ἔτη /ΗΔΔΔΔIII, ἄρχοντος
Ἀθήνησιν Αγαθοκλέους.

(357/56 до н.е.)

ἀφ' οὐ ***** |91| ἐγ]ένετο, ἔτη /ΗΔΔΔΔI, ἄρχοντος Ἀθήνησι
Καλλιστ[ράτου. ***** |92| ... σοφος (?) ... τ ... τουτου (?).

(355/54 до н.е.)

ἀφ' οὐ Καλλ *** |93| ἔτη /H ... , ἄρχοντος [Ἀθήνησι *].

(бл. 350/40 до н.е.)

Частина друга

(зберігається в Пароському музеї)

ἀφ' οὐ ***** δο **** |2| ... Φίλιππος ἐτη[λε]ύτη[σ]εν,
Ἀλέξανδρος δὲ βασιλεύει, ἔτη /ΗΔΔII, ἄρχοντος Ἀθήνησι
Πυθοδήλου.

(336/35 до н.е.)

ἀφ' οὐ Ἀλέξανδρος εἰς Τριβαλλοὺς καὶ Ἰλλυρίους ἐστράτευσε |3|
καὶ Θηβαίων ἐπαναστάτων καὶ τὴν φρουρὰν πολιορκούντων
ἐπανελθὼν κατὰ κράτος λαβὼν τὴν πόλιν κατέσκαιψεν, ἔτη /ΗΔΔI,
ἄρχοντος Ἀθήνησι Εὐαίνετου. |4|

(335/34 до н.е.)

ἀπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου διαβάσεως εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ μάχης περὶ τὸν
Γράνικον, καὶ ἀπὸ τῆς ἐν Ἰστωί μάχης Ἀλεξάνδρῳ πρὸς Δαρεῖον
ἔτη /ΗΔΔ, ἄρχοντος Ἀθήνησι |5| Κτησικλείους.

(334/33 до н.е.)

ἀφ' οὐ Ἀλέξανδρος Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Αἰγύπτου
ἐκυρίευσε, ἔτη /ΗΔ/ΔΙΙΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Νικοκράτους.

(333/32 до н.е.)

ἀπὸ τῆς [[w:Αλέξανδρος ο Μέγας|Άλεξάνδρου]] πρὸς Δαρεῖον μάχη[ς.|6] τῆς περὶ Ἀρβηλα, ἣν ἐνίκησεν Άλεξανδρος, καὶ Βασυλῶν ἥλω, καὶ ἀφῆκε τοὺς συμμάχους, καὶ Άλεξάνδρεια ἐκτίσθη, ἔτη /ΗΔ/ΔΙΙ ἄρχοντος Αθήνησιν Νικήτου.

(332/31 δο η.ε.)

ἀφ' οὗ |7| Κάλλιππος ἀστρολογίαν ἔξεθηκεν καὶ Άλεξανδρος Δαρεῖον ἔλαβεν, Βῆσον δὲ ἐκρέμασεν, ἔτη /ΗΔ/ΔΙ, ἄρχοντος Αθήνησι Αριστοφῶντος.

(330/29 δο η.ε.)

ἀφ' οὗ Φιλήμων ὁ κωμοιδο-|8|ποιὸς ἐνίκησεν, ἔτη /ΗΔΙΙΙ, ἄρχοντος Αθήνησι Εὐθυνκρίτου. ώικίσθη δὲ πρὸς τῷ Τανάι πόλις Ἐλληνίς.

(328/27 δο η.ε.)

ἀπὸ τῆς Άλεξάνδρου μεταλλαγῆς καὶ Πτολεμαίου Αἰγύπτο[ν |9| κυριεύσεως ἔτη /Η/ΔΔ, ἄρχοντος Αθήνησι Ήγησίου.

(324/23 δο η.ε.)

ἀπὸ τοῦ πολέμου τοῦ γενομένου περὶ Λαμίαν Αθηναίοις πρὸς Αντίπατρον, καὶ ἀπὸ τῆς ναυμαχίας |10| τῆς γενομένης Μακεδόσιν πρὸς Αθηναίους περὶ Αμοργόν, ἣν ἐνίκων Μακεδόνες, ἔτη /Η/ΔΙΙΙ, ἄρχοντος Αθήνησιν Κηφισοδώρου.

(323/22 δο η.ε.)

ἀφ' οὗ Αντίπατρος Ά-|11|θήνας ἔλαβε καὶ Ὄφέλας Κυρήνην ἀποσταλεὶς ὑπὸ Πτολεμαίου, ἔτη /Η/ΔΙΙ, ἄρχοντος Αθήνησι Φιλοκλέους.

(322/21 δο η.ε.)

ἀφ' οὗ Αντίγονος εἰς τὴν Ασίαν διέβη, |12| καὶ Άλεξανδρος εἰς Μέμφιν ἐτέθη, καὶ Περδίκκας εἰς Αἴγυπτον στρατεύσας ἐτελεύτησεν, καὶ Κράτερος καὶ Αριστοτέλης ὁ σοφιστὴς ἐτελεύτη-|13|σεν, ἔτη /Η/ΔΠ, βιοὺς ἔτη /Η/, ἄρχοντος Αθήνησι Αρχίππου. ἐπορεύθη δὲ καὶ Πτολεμαῖος εἰς Κυρήνην.

(321/20 δο η.ε.)

ἀπὸ τῆς Αντιπάτρου τελευτῆς, Κασσάνδρου δὲ ἀποχωρήσεως |14| ἐγ Μακεδονίας, καὶ ἀπὸ τῆς ἐγ Κυζίκωι πολιουρκίας, ἣν ἐπολιούρκησεν Ἀριδαῖος, καὶ ἀφ' οὗ Πτολεμαῖος ἔλαβεν Συρίαν καὶ Φοινίκην, ἔτη /Η/Δ, ἄρχοντος Αθή-|15|νησι Απολλοδώρου. τῷ δ' αὐτῷ ἔτει τούτῳ καὶ Αγαθοκλῆν Συρακόσιοι εῖλοντο ἐπὶ τῶν ἐρυμάτων τῶν ἐν Σικελίᾳ αὐτοκράτορα στρατηγόν.

(319/18 δο η.ε.)

ἀπὸ τῆς Κλείτου |16| ναυμα[χί]ας καὶ Νικάνορος περὶ τὸ ἱερὸν τὸ Καλχηδονίων, καὶ ὅτε Δημήτριος νόμους ἔθηκεν Ἀθήνησιν, ἔτη /HIII, ἄρχοντος Ἀθήνησι Δημογένους.

(317/16 до н.е.)

ἀφ' οὗ |17| Κάσσανδρος εἰς Μακεδονίαν κατῆλθεν, καὶ Θῆβαι οἰκίσθησαν, καὶ Ὄλυμπιὰς ἐτελεύτησεν, καὶ Κασσάνδρεια ἐκτίσθη, καὶ Ἀγαθοκλῆς Συρακουσ-|18|σ[ῶ]ν ἐτυράννευσεν, ἔτη /HII, ἄρχοντος Ἀθήνησι Δημοκλείδ[ου]. ἐνίκα δὲ καὶ Μένανδρος ὁ κωμοιδοποιὸς Ἀθήνησιν τότε πρῶτον.

(316/15 до н.е.)

ἀφ' οὗ Σωσιφά-|19|νης ποιητὴς τελευτᾶι, ἔτη ΔΔΔΔ/ΔIII, ἄρχοντος Α[θ]ή[ν]ησιν [Θ]εο[φρ]άστου, βι[ού]ς ἔτη ΔΔΔΔ/Δ.

(313/12 до н.е.)

ἀφ' οὗ ὁ ἥλιος ἐξέλιπεν, καὶ Πτολεμαῖος Δημήτριον ἐνίκα ἐν |20| Γάζει καὶ Σέλευκον ἀπέστειλεν εἰς Βαβυλῶνα, ἔτη ΔΔ[Δ]Δ/ΔIII, ἄρ[χ]οντος [Ἀθήν]ησιν Πο[λέμ]ωνος.

(312/11 до н.е.)

ἀφ' οὗ [Ν]ικοκρέων ἐτελεύτησεν καὶ Πτολεμαῖος κυρι-|21|εύει τῆς νήσου, ἔτη ΔΔΔΔ/ΔΠ, ὕ[ρχ]οντος Αθ[ήνη]σ[ιν] Σι[μωνί]δουν.

(311/10 до н.е.)

ἀφ' οὗ Αλέξ[ε]α[νδρος ὁ Ἀλεξάνδρου] τελευτᾶι καὶ ἔτερος ἐκ τῆς Ἀρταβάζου θυγατρὸς Ἡρα-|22|κλῆς, καὶ Ἀγαθοκλῆς διέβη εἰς Καρχηδόνα ***** 36***** ἔτη Δ]ΔΔΔ/ΔΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Ἱερομνήμονος.

(310/09 до н.е.)

ἀφ' οὗ Λ[ν]-|23|σιμάχεια πόλις ἐκτίσθη, καὶ Ὁφέλας εἰς [Κα]ρχ[ηδόνα *****40 ***** σ *****]. καὶ Πτολεμαῖος ὁ νίὸς ἐγ Κῶι ἐγένετο καὶ Κλ[εο-|24|π]άτρα ἐν Σάρδεσιν ἀπέθαν[ε καὶ ὁ σωτὴρ Πτολεμαῖος εἰς τὴν Ἑλλάδα διέβη(?), ἔτη ΔΔΔΔ/Δ, ἄρχοντος Α]θήνησ[ι Δ]ημητρίου.

(309/08 до н.е.)

ἀφ' οὗ Δημήτριος ὁ Ἀντιγόνου τὸ[v |25| Π]ειραιᾶ πολιορκήσας ἔλαβεν [καὶ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἐξέπεσεν Ἀθηνῶν, ἔτη ΔΔΔΔΙΙΙ, ἄρχοντος] Ἀθήνησι Καιρίμου.

(308/07 до н.е.)

ἀφ' οὗ Δημήτριος Μουνυχίαν κατέ-|26|σκαψεν καὶ Κύπρον ἔλαβεν καὶ Φίλα*π ***** 22 ***** ον *****

18***** σ**ου [έτη Δ]ΔΔΔIII, ἄρχοντος Ἀθήνησιν
Ἀναξικράτους.

(307/06 до н.е.)

ἀφ' οὐΣωσιφάνης ὁ ποιητὴς ἐγένετο καὶ *****. 25
***** ἔτη ΔΔΔII, ἄρχοντος Ἀθήνησιν Κ]οροίβου.

(306/05 до н.е.)

ἀπὸ τῆς περὶ Ρόδου πολιορκίας, καὶ ἀφ' ο[ν] |28| Π]τολεμαῖος τὴν
βασιλείαν παρ[έ]λ[α]β[εν, ἔτη]η [ΔΔΔI, ἄρχοντος Ἀθήνησι
Εὐξενίπου].

(305/04 до н.е.)

ἀπὸ τῶν σει[σ]μῶν τῶν [γ]ενομένων καθ' Ἰωνίαν, καὶ ὅτε
Δημήτριος Χαλκ[ι-]29δα ἔλα]βεν καθ' ὄμολογίαν καὶ πρεσ[βε
*****. 38 ***** Δημητρίου, ἔτη ΔΔΔΔ,
ἄρχοντος Ἀθήνησι Φερεκλείους.

(304/03 до н.е.)

ἀφ' οὐ |30| κομήτης ἀσ]τὴρ ἐφάνη καὶ Λυσίμαχ[ο]ς [εἰς τὴν Ἀσίαν
διέβη, ἔτη ΔΔΔ/ΔIII, ἄρχοντος Ἀθήνησι] Λ[εωστ]ρ[άτου].

(303/02 до н.е.)

ἀ[φ'] οὐ [δ]ιάλυσις Κασσάνδρωι καὶ Δημητρίῳ |31| ἐγένετο
***** v***** Κασσαν[δ]ρο [*****. 45
***** ἔτελεντ]ησεν, [έτη] ΔΔΔ/ΔIII, ἄρχοντος
Ἀθήνησι Νικοκλείους. |32|

(1582/81 до н.е.)

[ἀφ' οὐ ***** Δημητρίου εἰς
Χαλκίδα ἀναβολῆς, Αθηναῖοι δὲ Κάσ-|33|σανδρ.*****
*****. 80 ***** ***** *]ιοι
Πτολεμαι[*****], ἔτη ΔΔΔ/Δ, |34| [ἄρχοντος Ἀθηνησι
Εύκτήμονος] *****

(299/98 до н.е.)

ου [έξ ἀναγραφῶ]ν(?) παν[τοί]ον [καὶ ἱστοριῶν κοι]νῶν(?)
ἀνέγραψα τοὺς ἄν[ωθεν χρό]2|νους] ἀρξάμενος ἀπὸ Κέκροπος τοῦ
πρώτου βασιλεύσαντος Αθηνῶν εἴως ἄρχοντος ἐμ Πάρωι [μὲν
|3|****]υάνακτος, Αθήνησιν δὲ Διογνήτου.

(264/63 до н.е.)

(Цифрові позначення: I = 1; Δ = 10; H = 100; X = 1000; /Δ = 5;
/H = 50; /X = 500).

MONUMENTUM ADULITANUM

(Опис за текстом

Коسمाच ḵндикопλεύστης "Християнкή топография")

II. [2.54] Βούλομαι δὲ καὶ ἑτέραν ἴστορίαν διηγήσασθαι τῇ σῇ εὐλαβείᾳ συντελοῦσαν πρὸς τὴν παρούσαν ὑπόθεσιν. Ἐν τῇ Ἀδούλῃ-τῇ καλουμένῃ τῶν Αἰθιόπων πόλει, παραλίῳ τυγ χανούσῃ ώς ἀπὸ μιὰν δύο, λιμένι ὑπαρχούσῃ τοῦ Ἀξωμιτῶν ἔθνους, ἐνθα καὶ τὴν ἐμπορίαν ποιούμεθα οἱ ἀπὸ Ἀλεξανδρείας καὶ ἀπὸ Ἑλᾶ ἐμπορευόμενοι-δίφρος ἐστὶ κείμενος ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς πόλεως κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος, προσέχων ἐπὶ τὴν ὁδὸν Ἀξωμεως, μαρμάρινος, ἐνὸς τῶν βασιλευσάντων ἐνταῦθα Πτολεμαίου, ἀπὸ δοκιμασίου μαρμάρου λευκοῦ, οἵα εἰσὶ τὰ τραπέζια τὰ λευκά, οὐ μέν τοι προκοννήσιος, ἔχων βάσιν τετράγωνον καὶ τέσσαρα κιόνια λεπτὰ μικρὰ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας καὶ ἕνα παχύτερον μέσον γεγλυμμένον σχοινωτὸν καὶ ἐπάνω τῶν κιονίων τὸ κάθισμα καὶ τὸ ἀνακλιτὸν τὸ ὅπισθεν τοῦ θρόνου καὶ τὰ παρ' ἐκάτερα πλευρὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ὅλος ὁ δίφρος καὶ ἡ βάσις καὶ τὰ πέντε κιόνια καὶ τὸ κάθισμα καὶ τὸ ἀνακλιτὸν καὶ τὰ παρ' ἐκάτερα πλευρὰ ὅλα εἰς λίθος γεγλυμμένος, ἔχων ὅλος ώς πήχεις δύο ἥμισυ, ώς αἱ παρ' ἥμιν καλούμεναι καθέδραι. [2.55] Ὁπισθεν δὲ αὐτοῦ τοῦ δίφρου ἄλλο μάρμαρον ἀπὸ βασανίτου λίθου ἐστὶν ἴσταμενον, ώσει πηχῶν τριῶν, τετράγωνον, ώς εἰκών, ἡς ἡ κεφαλὴ τὸ μέσον μὲν ὀξὺ ἄνω, τὰ παρ' ἐκάτερα δὲ μικρὸν χαμηλότερα, ώς τύπον τοῦ στοιχείου τοῦ λάμβδα, ὅλον δὲ τὸ σῶμα τετράγωνον. Νυνὶ δὲ αὐτὴ ἡ εἰκὼν πεπτωκυῖα ἐστὶν ὅπισθεν τοῦ δίφρου, τὸ κάτω πάνυ μέρος αὐτῆς κλασθὲν καὶ ἀπολεσθέν, ὅλον δὲ τὸ μάρμαρον, καὶ ὁ δίφρος, πεπληρωμένον γραμμάτων ἐλληνικῶν. [2.56] Παρόντι οὖν μοι ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις, πρὸ τούτων τῶν ἐνιαυτῶν εἴκοσι πέντε πλέον ἔλαττον, ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ Θωμαίων βασιλέως, ὁ τηνικαῦτα βασιλεὺς τῶν Ἀξωμιτῶν, Ἐλλατζβάας, μέλλων ἔξεναι εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Ὄμηρίτας τοὺς πέραν γράφει τῷ ἄρχοντι Ἀδούλεως ἀναλαβεῖν τὰ ἵσα τῶν γεγραμμένων ἐν τῷ δίφρῳ τῷ πτολεμαϊκῷ καὶ τῇ εἰκόνι καὶ ἀποστεῖλαι αὐτῷ. Καλέσας δέ με ὁ τότε ἄρχων ὄνόματι Ἀσβᾶς καὶ ὄλλον ἔνα πραγματευτὴν ὄνόματι Μηνᾶν, ὃς γενόμενος μονάζων ἐν τῇ Ραΐθοιο οὐ πρὸ πολλοῦ τὸν βίον μετήλλαξε, κελεύει ἥμιν ἀπελθεῖν καὶ ἀναλαβεῖν τὰ

γεγραμμένα. Λαβόντες δὲ δεδώκαμεν τῷ ἄρχοντι, κατασχόντες ἔαυτοῖς τὰ ἵσα, ἢ καὶ νῦν θήσω ἐν ταύτῃ τῇ συγγραφῇ, συμβαλλόμενα ἡμῖν πρὸς τὴν τῶν τόπων καὶ τῶν οἰκούντων καὶ τῶν διαστημάτων εἰδῆσιν. [2.57] Εὑραμεν δὲ καὶ ἐν τοῖς ὀπισθίοις τοῦ δίφρου γεγλυμμένους τὸν τε Ἡρακλέα καὶ Ἐρμέα, οὓς ὁ μετ' ἐμοῦ μακαρίτης Μηνᾶς ἔλεγε τὸν μὲν Ἡρακλέα σύμβολον εἶναι δυνάμεως, τὸν δὲ Ἐρμέα, πλούτου. Κάγῳ δὲ μνησθεὶς τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων ἀντέλεγον αὐτῷ εἰς τὸ ἐν λέγων ὅτι τὸν Ἐρμέα μᾶλλον σύμβολον λόγου ἐστὶ λαβεῖν· οὕτως γάρ γέγραπται ἐν ταῖς Πράξεσιν ὅτι: "Ἐκάλουν τὸν μὲν Βαρνάβαν, Δία, τὸν δὲ Παῦλον, Ἐρμῆν, ὅτι αὐτὸς ἥγονύμενος ἦν τοῦ λόγου." [2.58] Εἰσὶν οὖν τὰ γεγραμμένα ἐν τῇ εἰκόνι ταῦτα· Βασιλεὺς μέγας Πτολεμαῖος, νιὸς βασιλέως Πτολεμαίου καὶ βασιλίσσης Αρσινόης θεῶν ἀδελφῶν, τῶν βασιλέως Πτολεμαίου καὶ βασιλίσσης Βερενίκης θεῶν σωτήρων ἀπόγονος, τὰ μὲν ἀπὸ πατρὸς Ἡρακλέος τοῦ Διός, τὰ δὲ ἀπὸ μητρὸς Διονύσου τοῦ Διός, παραλαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς τὴν βασιλείαν Αἴγυπτου καὶ Λιβύης καὶ Συρίας καὶ Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Λυκίας καὶ Καρίας καὶ τῶν Κυκλαδῶν νήσων ἔξεστράτευσεν εἰς τὴν Ασίαν μετὰ δυνάμεως πεζικῶν καὶ ἵππικῶν καὶ ναυτικοῦ στόλου καὶ ἐλεφάντων τρωγλοδυτικῶν καὶ αἱθιοπικῶν, οὓς ὁ τε πατὴρ αὐτοῦ καὶ αὐτὸς πρῶτος ἐκ τῶν χώρων τούτων ἐθήρευσαν καὶ καταγαγόντες εἰς Αἴγυπτον κατεσκεύασαν πολεμικὴν χρείαν. [2.59] Κυριεύσας δὲ τῆς τε ἐντὸς Εὐφράτου χώρας πάσης, καὶ Κιλικίας καὶ Παμφυλίας καὶ Ιωνίας καὶ τοῦ Ἐλλησπόντου καὶ Θράκης καὶ τῶν δυνάμεων τῶν ἐν ταῖς χώραις ταύταις πασῶν καὶ ἐλεφάντων ἵνδικῶν, καὶ τοὺς μονάρχους τοὺς ἐν τοῖς τόποις πάντας ὑπήκοους καταστήσας, διέβη τὸν Εὐφράτην ποταμὸν καὶ, τὴν Μεσοποταμίαν καὶ Βαβυλωνίαν καὶ Σουσιάνην καὶ Περσίδα καὶ Μηδείαν καὶ τὴν λοιπὴν πᾶσαν ἔως Βακτριανῆς ὑφ' ἐαυτῷ ποιησάμενος καὶ ἀναζητήσας ὅσα ὑπὸ τῶν Περσῶν ιερὰ ἔξι Αἴγυπτου ἔξηχθη καὶ ἀνακομίσας μετὰ τῆς ἄλλης γάζης τῆς ἀπὸ τῶν τόπων εἰς Αἴγυπτον, δυνάμεις ἀπέστειλε διὰ τῶν ὄρυχθέντων ποταμῶν ... Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τῇ εἰκόνι ἐγέγραπτο, ἢ καὶ εὑραμεν σῶσαι· ὀλίγα δὲ ἥσαν τὰ ἀπολλόμενα, οὐδὲ γάρ πολὺ ἦν τὸ κεκλασμένον μέρος αὐτῆς. Εἴτα ως ἔξι ἀκολουθίας καὶ εἰς τὸν δίφρου ἐγέγραπτο οὕτως· [2.60] ...μεθ' ἢ ἀνδρειώσας τὰ μὲν ἔγγιστα τοῦ βασιλείου ἔθνη εἰρηνεύεσθαι κελεύσας, ἐπολέμησα καὶ ὑπέταξα μάχαις τὰ ὑπογεγραμμένα ἔθνη· Γάζη ἔθνος ἐπολέμησα, ἔπειτα Ἀγαμε καὶ Σιγύνης νικήσας τὴν ἡμίσειαν πάντων τῶν παρ' αὐτοῖς καὶ αὐτῶν ἐμερισάμην. Αὕτα καὶ Ζινγαρβήνε καὶ Ἀγγαβή καὶ Τιάμαα καὶ

Αθαγαοὺς καὶ Καλαὰ καὶ Σαμῆνε ἔθνος πέραν τοῦ Νείλου ἐν δυσβάτοις καὶ χιονώδεσι ὄρεστιν οἰκοῦντας, ἐν οἷς διὰ παντὸς νιφετοὶ καὶ κρύη καὶ χιόνες βαθεῖαι, ὡς μέχρι γονάτων καταδύειν τὸν ἄνδρα, τὸν ποταμὸν διαβάς ὑπέταξα, ἐπειτα Λασινὲ καὶ Ζαὰ καὶ Γαβαλὰ οἰκοῦντας παρ' ὄρει θερμῶν ὑδάτων βλύοντι καὶ καταρρύτῳ. Αταλυῶ καὶ Βεγὰ καὶ τὰ σὺν αὐτοῖς ἔθνη πάντα Ταγγαϊτῶν, τὰ μέχρι τῶν τῆς Αἰγύπτου ὄρίων οἰκοῦντα, ὑποτάξας πεζεύεσθαι ἐποίησα

τὴν ὄδὸν ἀπὸ τῶν τῆς ἐμῆς βασιλείας τόπων μέχρι Αἰγύπτου, ἐπειτα Ἀννήνε καὶ Μετίνε ἐν ἀποκρήμνοις οἰκοῦντας ὄρεσι. [2.61] Σεσέα ἔθνος ἐπολέμησα, οὓς καὶ μέγιστον καὶ δυσβατώτατον ὄρος ἀνελθόντας περιφρουρήσας κατήγαγον, καὶ ἀπελεξάμην ἐμαυτῷ τοὺς τε νέους αὐτῶν καὶ γυναικας καὶ παῖδας καὶ παρθένους καὶ πᾶσαν τὴν ὑπάρχουσαν αὐτοῖς κτῆσιν. Ραυσῶ ἔθνη μεσόγεια λιβανωτοφόρων βαρβάρων οἰκοῦντα ἐντὸς πεδίων μεγάλων ἀνύδρων, καὶ Σολάτε ἔθνος ὑπέταξα, οἵς καὶ τοὺς αἰγιαλοὺς τῆς θαλάσσης φυλάσσειν ἐκέλευσα. [2.62] Ταῦτα δὲ πάντα τὰ ἔθνη ὄρεσιν ἴσχυροῖς πεφρουρημένα αὐτὸς ἐγὼ ἐν ταῖς μάχαις παρὼν νικήσας καὶ ὑποτάξας, ἔχαρισάμην αὐτοῖς πάσας τὰς χώρας ἐπὶ φόροις. Ἄλλα δὲ πλεῖστα ἔθνη ἐκόντα ὑπετάγη μοι ἐπὶ φόροις. Καὶ πέραν δὲ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης οἰκοῦντας Ἀραβίτας καὶ Κιναιδοκολπίτας, στράτευμα ναυτικὸν καὶ πεζικὸν διαπεμψάμενος, καὶ ὑποτάξας αὐτῶν τοὺς βασιλέας, φόρους τῆς γῆς τελεῖν ἐκέλευσα καὶ ὁδεύεσθαι μετ' εἰρήνης καὶ πλέεσθαι, ἀπὸ τε Λευκῆς κώμης ἔως τῶν Σαβαίων χώρας ἐπολέμησα. [2.63] Πάντα δὲ ταῦτα τὰ ἔθνη πρῶτος καὶ μόνος βασιλέων τῶν πρὸ ἐμοῦ ὑπέταξα, δι' ἣν ἔχω πρὸς τὸν μέγιστον θεόν μου Ἀρην εὐχαριστίαν, ὃς με καὶ ἐγέννησε, δι' οὗ πάντα τὰ ἔθνη τὰ ὄμοροῦντα τῇ ἐμῇ γῇ ἀπὸ μὲν ἀνατολῆς μέχρι τῆς λιβανωτοφόρου, ἀπὸ δὲ δύσεως μέχρι τῶν τῆς Αἰθιοπίας καὶ Σάσου τόπων, ὑπὲρ ἐμαυτὸν ἐποίησα, ἢ μὲν αὐτὸς ἐγὼ ἐλθὼν καὶ νικήσας, ἢ δὲ διαπεμπόμενος, καὶ ἐν εἰρήνῃ καταστήσας πάντα τὸν ὑπὲρ ἐμοὶ κόσμον κατῆλθον εἰς τὴν Ἀδούλι τῷ Διὶ καὶ τῷ Ἀρεει καὶ τῷ Ποσειδῶνι θυσιάσαι ὑπὲρ τῶν πλοιζομένων· ἀθροίσας δέ μου τὰ στρατεύματα καὶ ἐφ' ἐν ποιήσας, ἐπὶ τούτῳ τῷ τόπῳ καθίσας τόνδε τὸν δίφρον παραθήκην τῷ Ἀρεει ἐποίησα ἔτει τῆς ἐμῆς βασιλείας εἰκοστῷ ἐβδόμῳ. [2.64] Καὶ ταῦτα μὲν τὰ ἐν τῷ δίφρῳ γεγραμμένα.

MONUMENTUM ANCYRANUM

Розділ I

1 Rérum gestárum díví Augusti,
quibus orbem terrarum ímpério
populi Rom. subiécit, § et
inpensarum, quas in rem
publicam populumque
Romanum fecit, incísarum in
duabus aheneís pílís, quae sunt
Romae positae, exemplar
subiectum.

1 Annós undéviginti natus
exercitum privátó consilio et
privatá impensá 2 comparávi,
§ per quem rem
publicam dominatione factionis
oppressam 3 in libertátem
vindicávi. Quas ob res 1 senatus
decretis honorificis in 4 ordinem
suum me adlegit C. Pansa A.
Hirtio consulibus, consulaš rem
locum sententiae dicendae simul
dans, 2 et imperium mihi dedit.
§ 6 Rés publica ne quid
detrimenti caperet, me pro
praetore simul cum 7 consulibus
providere iussit. § Populus
autem eódem anno mé 8
consulem, cum cos. uterque
bello cecidisset, et trium virum
réi publicae constituendae
creavit.

2 10 ^oQuí parentem
meum interfecerunt, eós in

1 Μεθηρμηνευμέναι
ύπεγχαφησαν πράξεις τε καὶ
δωρεαὶ Σεβαστοῦ θεοῦ, ἀς
ἀπέλιπεν ἐπὶ Τρώμης
ἐνκεχαραγμένας χαλκαῖς
στήλαις δυσί.

1 Ετῶν δεκαεννέα ὃν τὸ
στράτευμα ἐμῆι γνώμῃ καὶ 2
ἐμοῖς ἀναλόμασιν ἡτοίμασα, δι'
οὗ τὰ κοινὰ πρά 3 γματα ἐκ τῆς
τῶν συνομοσαμένων δουλήας 4
ἡλευθέρωσα. Ἐφ' οἵς ἡ
σύνικλητος ἐπαινέσασά 5 με
ψηφίσμασι προκατέλεξε τῇ
βουλῇ Γαϊω Πάνσα 6 Αὔλωι
Ιοτίωι ὑπάτοις, ἐν τῇ τάξει τῶν
ὑπατικῶν 7 ἅμα τὸ
συμβουλεύειν δούσα, όάβδους τ'
ἐμοὶ ἔδωκεν. 8 Περὶ τὰ δημόσια
πράγματα μή τι βλαβῆι, ἐμοὶ με 9
τὰ τῶν ὑπάτων προνοεῖν
ἐπέτρεψεν ἀντὶ στρατηγοῦ 10
ὄντι. § Οδὲ δῆμος τῶι αὐτῷ
ἐνιαυτῶι, ἀμφοτέρων 11 τῶν
ὑπάτων πολέωι πεπτωκότων,
ἐμὲ ὑπα¹² τον ἀπέδειξεν καὶ τὴν
τῶν τριῶν ἀνδρῶν ἔχον¹³ τα
ἀρχὴν ἐπὶ τῇ καταστάσει τῶν
δημοσίων πρα¹⁴ γμάτων εἴλατο.
2 15 Τοὺς τὸν πατέρα τὸν ἐμὸν
φονεύσαντας ἐξώρισα κρί¹⁶

exilium expulí iudiciis legi 11
timis ultus eorum facinus, § et
postea bellum inferentis rei
publicae 12 vici bis acie.

3 13 Bella terra et mari civilia
externaque toto in orbe terrarum
suscepi 3 14 victorque
omnibusveniam potentibus 4
civibus pepercí. § Externas 15
gentes, quibus tutto ignosci
potuit, conservare quam
excidere malui. § 16 Millia
civium Rómanorum adacta
sacramento meo fuerunt circiter
quingen17 ta. § Ex quibus
deduxi in colonias aut remisi in
municipia sua stipendis emeritatis
millia aliquanto plura quam
trecenta et iis omnibus agrós
adsignavi5 19 aut pecuniam pro
praemis militiae6 dedi. § Naves
cépi sescentas praeter20 eas, si
quae minores quam triremes
fuerunt. §

4 21 Bis ovans triumphavi, trise
gi curulis triumphos et
appellatus sum vicens 22 semel
imperator. Cum autem 7 plúris
trumphos mihi senatus
decrevisset, 23 iis supersedi.
§ Laurum de fascibus 8 deposui
§ in Capitolio votis, quae24

σεσιν ἐνδίκοις τειμωρησάμενος
αὐτῶν τὸ 17 ἀσέβημα καίμετά
ταῦτα αὐτοὺς πόλεμον ἐ18
πιφέροντας τῇ πατρίδι δις
ἐνείκησα παρατάξει.

3 19 Πολέμους καὶ κατὰ γῆν καὶ
κατὰ θάλασσαν ἐμψυ20 λίους
καὶ ἔξωτικοὺς ἐν ὅλῃ τῇ
οἰκουμένῃ πολ21 λοὺς
ἀνεδεξάμην, νεικήσας τε
πάντων ἐφεισάμην 22 τῶν
περιόντων πολειτῶν. Τὰ ἔθνη,
οῖς ἀσφαλὲς ἦν συν23 γνώμην
ἔχειν, ἔσωσα μᾶλλον ἔξεκοψα.
§ Μυριάδες 1 Ῥωμαίων
στρατεύσασαι ὑπὸ τὸν ὄρκον τὸν
ἐμον2 ἐγένοντο ἐνγὺς
πεντήκοντα· ἔξ δων κατήγαγον
εἰς 3 τὰς ἀποικίας ἡ ἀπέπεμψα
εἰς τὰς ιδίας πόλεις ἐκ4
λυομένας μυριάδας πολλῷ
πλείους ἡ τριάκοντα, 5 καὶ
πάσαις αὐταῖς ἡ ἀγροὺς ἐμέρισα
ἡ χρήματα τῆς6 στρατείας
δωρεὰν ἔδωκα. Ναύς δὲ . . . εἶλον
ἔξα7 κοσίας πλὴν τούτων, εἴ
τινες ἱσσονες ἐγένοντο ἡ 8
τριήρεις.

4 9 Δις ἐπὶ κέλητος
ἐθριάμβευσα, τρίσέφ' ἄρματος.
Εἰκο10 σάκις καὶ ἀπαξ
προσηγορεύθην αὐτοκράτωρ.
Τῆς 11 δὲ συνκλήτου ἐμοὶ¹²
πλείους θριάμβους ψηφισσαμένης,
αὐτῶν ἀπηλάγην (?) καὶ

quóque bello nuncupaveram,
solutís. § Ob res á me aut per
legatos 25 meós auspicis meis
terra marique prospere gestás
quinquagiens et quin26 quiens
decrevit senátus supplicandum
esse dís immortalibus. Dies
autem, 27 per quós ex senátus
consulto supplicátum est,
fuere DCCCLXXX. In
triumphis 28 meisducti sunt ante
currum meum regés aut regum
liberi novem. Consul 29 fueram
terdeciens, cumscribebam
haec, et agebam 9 septimum et
trigensimum annum 30
tribuniciae potestatis. 31

5 Dictaturam et apsentí et
praesenti a populo et senatu
Romano mihi oblatam 1032
M. Marcello et L. Arruntio
consulibus non accepi. Non
recusavi in summa 33 frumenti
penuria curationem annonae,
quam ita administravi, ut intra34
paucos dies 11 metu et periclo
praesenti populum universum
meis im35 pensis liberarem. §
Consulatum tum datum annum
et perpetuum non 36 accepi.

ἀπὸ τῶν ὄάβδων τὴν δάφνην 13
κατεθέμην ἐν τῷ Καπιτωλίῳ,
τὰς εὐχάς, ἃς ἐν ἑκάστῃ τῶι τῷ
πολέμῳ ἐποιησάμην, ἀποδούς.
Διὰ τὰ πράγματα, ἣ ἡ αὐτὸς ἡ
διὰ τῶν πρεσβευτῶν τῶν ἐμῶν
αἰσίοις 16 οἰωνοῖς καὶ κατὰ γῆν
καὶ κατὰ Θάλατταν κατώρθω¹⁷
σα, πεντηκοντάκις καὶ πεντάκις
ἐψηφίσατο ἡ 18 σύνκλητος θεοῖς
δεῖνθύεσθαι. Ήμέραι οὖν α¹⁹
ῦται ἐκ συνκλήτου δόγματος
ἐγένοντο ὀκτακόσιαι ἐνενή²⁰
κοντα. Ἐν τοῖς ἐμοῖς θριάμβοις
πρὸ τοῦ ἐμοῦ ἀρ²¹ ματος
βασιλεῖς ἡ βασιλέων παῖδες
παρήχθησαν 22 ἐννέα.
Ὑπάτευον τοῖς καὶ δέκατον, ὅτε
ταῦτα ἔγραφον, 23 καὶ ἥμην
τριακοστὸν καὶ ἔβδομον
δημαρχικῆς²⁴ ἔξουσίας.
5 1 Αὔτε ξούσιόν μοι ἀρχὴν καὶ
ἀπόντι καὶ παρόντι 2 διδομένην
ύπο τε τοῦ δήμου καὶ τῆς
συνκλήτου 3 Ὄμάρκωι
Μαρκέλλωι καὶ Λευκίῳ
Ἄρρουντίῳ ύπάτοις 5 Ὁὐκ
ἔδεξάμην. § Οὐ παρητησάμην ἐν
τῇ μεγίστῃ 6 τοῦ σείτου σπάνει
τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἀγορᾶς, ἢν
οὐ⁷ τως ἐπετήδευσα, ὥστ' ἐν
ὄλιγαις ἡμέραις τοῦ παρόντος 8
φόβου καὶ κινδύνου ταῖς ἐμαῖς
δαπάναις τὸν δῆμον⁹
ἐλευθερῶσαι. Υπατείαν τέ μοι

	τότε διδομένην κὶ ἐ10 νιαύσιον καὶ διὰ βίου οὐκ ἐδεξάμην.
6 37 Consulibus M. Vinucio et Q. Lucretio et postea P. et Cn. Lentulis et tertium 38 Paullo Fabio Maximo et Q. Tuberone senatu populoque Romano consen 39 tientibus.	6 11 Υπάτοις Μάρκωι Οὐινουκίωι καὶ Κοίντωι Λουκρητίωι 12 καὶ μετὰ ταῦτα Ποπλίωι καὶ Ναίωι Λέντλοις καὶ 13 τοίτον Παύλλωι Φαβίωι Μαξίμωι καὶ ΚοίντωιΤου14 βέρωνι τῆς τε συνικλήτου καὶ τοῦ δήμου τοῦ 15 ἢ Ρωμαίων όμολογούντων, ἵνα ἐπιμελητὴς τῶν τε νόμων καὶ τῶν τρόπων ἐπὶ τῇ μεγίστῃ 17 ἢ ξουσίαι μόνος χειροτονηθῶι, ἀρχὴν οὐδε18 μίαν παρὰ τὰ πάτρια ἔθη διδομένην ἀνεδε19 ξάμην· ἀ δὲ τότε δι' ἐμοῦ ἡ σύνκλητος οἱ20 κονομεῖσθαι ἐβούλετο, τῆς δημαρχικῆς ἐξου21 σίας ὧν ἐτέλεσα. Καὶ ταύτης αὐτῆς τῆς ἀρχῆς22 συνάρχοντα αὐτὸς ἀπὸ τῆς συνικλήτου πεντάκις αἰτήσας ἔλαβον.
40	7 1 Τοιῶν ἀνδρῶν ἐγενόμην δημοσίων πραγμάτων 2 κατορθωτὴς συνεχέσιν ἔτεσιν δέκα. Πρῶτον 3 ἀξιώματος τόπον ἔσχον τῆς συνικλήτου ἄχρι
41.....	4 ταύτης τῆς ήμέρας, ἣς ταῦτα ἔγραφον, ἐπὶ ἔτη τεο5 σαράκοντα. § Αρχιερεύς, §
42	αὔγουρ, § τῶν δεκαπέντε ἀν6 δρῶν τῶν ἰεροποιῶν, τῶν ἑπτὰ ἀνδρῶν ἰεροποιῶν, § ἀδελφὸς ἀρουἄλις, § ἐταῖρος Τίτιος, § φητιᾶλις.
7 43	
12 44 Princeps senatus fui usque ad eum diem, quo scripseram haec,45 per annos quadraginta. Pontifex maximus, augur, quindecimvirum sacris faciundis,46 septemvirum epulonum, frater arvalis, sodalis Titius, fetialis fui.	

Розділ II

8 1 Patriciorum numerum auxí consul quintum iussu populi et senátus. § Sena² tum ter légi. Et 13 In consulátu sexto cénum populi conlegá M. Agrippá égí. §3 Lústrum post annum alterum et quadragensimum féci. § Quó lústro cívi⁴ um Románórum censa sunt capita quadragiens centum millia et sexa⁵ ginta tria millia. § Iterum consulari cum imperio lústrum 6 sólus féci C. Censorino et C. Asinio cos. § Quó lústro censa sunt 7 cívium Romanórum capita quadragiens centum millia et ducen⁸ ta triginta tria millia. Tertium consularí cum imperio lústrum⁹ conlegá Tib. Caesare filio meo 14 feci § Sex. Pompeio et Sex. Appuleio cos. 10 Quó lústro censa sunt civium Romanórum capitum quadragiens 11 centum millia et nongenta triginta et septem millia. § 12 Legibus novis latis complura¹⁵ exempla maiorum exolescentia 13 iam ex nostro usu revocavi¹⁶ et ipsemultárum rérum exempla imi¹⁴ tanda posteris tradidi.

8 8 Τῶν πατρικίων τὸν ἀριθμὸν εὑξῆσα πέμπτον 9 ὑπατος ἐπιταγῇ τοῦ τε δήμου καὶ τῆς συνκλή¹⁰ του. § Τὴν σύνκλητον τοῖς ἐπέλεξα. § Ἐκτὸν ὑπα¹¹ τος τὴν ἀποτείμησιν τοῦ δήμου συνάρχον¹² τα ἔχων Μᾶρκον Αγρίππαν ἔλαβον, ἣτις ἀπο¹³ τείμησις μετὰ δύο καὶ τεσσαρακοστὸν ἐνιαυ¹⁴ τὸν συνεκλείσθη. Ἐν ᾧ ἀποτείμησει Πωμαίων¹⁵ ἐτείμησαντο κεφαλαὶ τετρακόσιαι ἔξηκον¹⁶ τα μυριάδες καὶ τρισχίλιαι. Δεύτερον ὑπατι¹⁷ κῆρι ἔξουσίαι μόνος Γαϊωι Κηνσωρίωναι καὶ 18 Γαϊωι Ασινίωι ὑπάτοις τὴν ἀποτείμησιν ἔλαβον. 19 ἐνī ἀποτείμησει ἐτείμησαντο Πωμαίων²⁰ τετρακόσιαι εἴκοσι τρεῖς μυριάδες καὶ τρισ²¹ χίλιοι. Καὶ τρίτον ὑπατικῆι ἔξουσίαι τὰς ἀποτείμη²² σεις ἔλαβον, ἔχων συνάρχοντα Τιβέριον²³ Καίσαρα τὸν νιόν μου Σέξτῳ Πομπηίῳ καὶ¹ Σέξτῳ Αππουληίῳ ὑπάτοις· ἐνī ἀποτείμησει 2 ἐτείμησαντο Πωμαίων τετρακόσιαι ἐνενήκοντα 3 τρεῖς μυριάδες καὶ ἐπτακισχίλιοι. § Εἰσαγαγῶν καὶ⁴ νοὺς νόμους πολλὰ ἥδη τῶν ἀρχαίων ἔθῶν κα⁵ ταλυόμενα διωρθωσάμην καὶ αὐτὸς πολλῶν πραγμάτων μείμημα ἐμαυτὸν τοῖς μετέρει⁷ τα παρέδωκα.

15 9 Vota pro valetudine mea
suscipi¹⁷ per consulés et
sacerdotes quinto 16 quoque
anno senatus decrevit. Ex iis votis
saepe fecerunt vívo 17 me ludos
aliquotiens sacerdotum quattuor
amplissima collé¹⁸ gia,
aliquotiens consules. Privatim
etiam et múnicipatim úniversi¹⁹
cives uno animo
continenter¹⁸ apud omnia
pulvínaria pró vale²⁰ tudine mea
sacrificaverunt.

10 21 Nomen meum senatus
consulto inclusum est in saliáre
carmen et sacrosan²² ctus ut
essem in perpetuum¹⁹ et
quoadíviterem, tribúnicia potestás
mihi²³ esset, per legem²⁰
sanctum est. Pontifex maximus
ne fierem in víví conle²⁴ gae
locum, populo id sacerdotium
deferente mihi, quod pater meus
25 haberat,²¹ recusavi.²² Cepi
id²³ sacerdotium aliquod post
annós eó mor²⁶ tuo demum,²⁴
qui id tumultus occasione
occupaverat §, cuncta ex Italia²⁷
ad comitia mea coeunte tanta
multitudine, quanta Romae
nunquam²⁸ ante fuisse
narratur²⁵ § P. Sulpicio C.
Valgio consulibus §.

11 29 Aram Fortunae
Reducis²⁶ iuxta aedés Honoris et
Virtutis ad portam 30 Capenam
pro reditu meo senátus
consacravit, in qua ponti³¹ fices

9 8 Εὐχὰς ὑπὲρ τῆς ἐμῆς σωτηρίας
ἀναλαμβάνειν 9 διὰ τῶν ὑπάτων
καὶ ιερέων καθ' ἔκαστην πεντα
τετηρίδα ἐψηφίσατο ἡ σύνκλητος.
Ἐκ τούτων τῶν εὐχῶν
πλειστάκις ἐγένοντο θέαι,¹² τοτὲ
μὲν ἐκ τῆς συναρχίας τῶν
τεσσάρων ιερέων¹³ αν, τοτὲ δὲ ὑπὸ¹⁴
τῶν ὑπάτων. Καὶ κατ' ίδίαν δὲ καὶ
14 κατάπόλεις σύνπαντες οἱ
πολεῖται ὄμοιθυμα¹⁵ δὸν συνεχῶς
ἔθυσαν ὑπὲρ τῆς ἐμῆς σωτηρίας.
10 16 Τὸ δόγμα μου συνκλήτου
δόγματι ἐνπεριελή¹⁷ φθη εἰς
τοὺς σαλίων ὑμνους. Καὶ ἴνα
ιερὸς ὡι 18 διάβίου τε τὴν
δημαρχικὴν ἔχωι ἔξουσίαν,¹⁹
νόμωι ἐκυρώθη. § Αρχιερωσύνην,
ἢν ὁ πατήρ²⁰ μου ἐσχήκει, τοῦ
δήμου μοι καταφέροντος 21 εἰς
τὸν τοῦ ζῶντος τόπον, οὐ
προσεδεξά²² μην. § Ἡν
ἀρχιερατείαν μετά τινας
ἐνιαυτούν²³ ἀποθανόντος τοῦ
προκατειληφότος αὐ² τὴν ἐν
πολειτικαῖς ταραχαῖς, ἀνείληφα,
εἰς 3 τὰ ἐμὰ ἀρχαιοέσια ἐξ ὅλης
τῆς Ιταλίας τοσού⁴ του πλήθους
συνεληλυθότος, ὅσον οὐδείς⁵
ἐνπροσθεν ἴστροησεν ἐπὶ Ῥώμης
γεγονέναι Ποθ πλίωι Σουλπικίωι
καὶ Γαϊώι Οὐαλγίωι ὑπάτοις.

11 7 Βαμὸν Τύχης Σωτηρίου ὑπὲρ
τῆς ἐμῆς ἐπανόδου 8 πρὸς τῇ
Καπῆνη πύλην ἡ σύνκλητος
ἀφιέρωσεν. 9 πρὸς ὡι τοὺς ιερεῖς

et virgines Vestales
anniversarium sacrificium
facere32 iussit eo27 die, quo
consulibus Q. Lucretio et
M. Vinucio in urbem ex 33 Syria
redi, et diem Augustalia ex
cognomine nostro appellavit.

12 34 Senatus consulto eodem
tempore pars praetorum et
tribunorum 35 plebis cum
consule Q. Lucretio et
principibus viris obviam mihi 36
missa est in Campaniam, qui
honos ad hoc tempus nemini
prae37 ter me est decretus. Cum
ex Hispaniá Galliaque, rebus in
his provinciis prospex38 re gestis,
Romam rediTi. Nerone P.
Quintilio consulibus§, áram 39
Pacis Augustae senatus pro redditú
meó consacrari censuit ad cam40
pum Martium, in qua magistratús
et sacerdotes et virgines Vestáles
41 anniversarium sacrificium
facere iussit.

13 42 Ianum Quirinum, quem
claußum esse maiores nostri
voluerunt, 43 cum per totum
imperium populi Romani terra
marique esset parta vic44 torii
pax, cum prius, quam náscerer, a
condita urbe bis omnino
clausum45 fuisse prodáтур
memoriae, ter me principe
senatus claudendum esse censuit.

καὶ τὰς ιερείας ἐνιαύσιον θυ10 σίαν
ποιεῖν ἐκέλευσεν ἐν ἐκείνῃ τῇ
ἡμέραι, 11 ἐν ἣι ὑπάτοις Κοίντωι
Λουκρητίῳ καὶ Μάρκῳ 12

Οὐνιουκίῳ ἐκ Συρίας εἰς Τρώμην
ἐπανεληγύ13 θειν, τήν τε ἡμέραν
ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐπωνυμίας
προστηγόρευσεν Αὐγουστάλια.

12 15 Δόγματι συνικλήτου οἱ τὰς
μεγίστας ἀρχὰς ἀρχαῖς χαντες σὺν
μέρει στρατηγῶν καὶ δημάρχων 17
μετὰ ὑπάτου Κοίντου Λουκρητίου
ἐπέμφθη18 σάν μοι ὑπαντήσοντες
μέχρι Καμπανίας, ἥτις 19 τειμὴ^{τε}
μέχρι τούτου οὐδὲ ἐνὶ εἰ μὴ ἐμοὶ^{τε}
ἐψηφίσθη20 θη. § Ὁτε ἐξ Ισπανίας
καὶ Γαλατίας, τῶν ἐν ταύ21 ταῖς
ταῖς ἐπαρχείαις πραγμάτων κατὰ^{τε}
τὰς εὐ22 χάς τελεσθέντων, εἰς
Τρώμην ἐπανῆλθον § 23 Τιβερίωι
Νέρωνι καὶ Ποπλίωι Κοιντιλίωι
ὑπάτοις, 1 βωμὸν Εἰρήνης
Σεβαστῆς ὑπέρ τῆς ἐμῆς ἐπ^{τε}
ανόδου ἀφιερωθῆναι ἐψηφίσατο ἡ
σύνικλητος ἐν πεζ δίωι Αρεως, πρὸς
ῶι τούς τε ἐν ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοὺς 4
ιερεῖς τάς τε ιερείας ἐνιαύσιος
θυσίας ἐκέλευσε ποιεῖν.

13 5 Πύλην Ἐνυάλιον, ἣν κεκλισθαι
οἱ πατέρες ἡμῶν ἡθέει λησαν
εἰρηνευομένης τῆς ὑπὸ Τρωμαίοις
πάσης γῆς τε 7 καὶ θαλάσσης, πρὸ^{τε}
μὲν ἐμοῦ, ἐξ οὖ ή πόλις ἐκτίσθη, 8
τῶι παντὶ αἰῶνι δις μόνον
κεκλείσθαι ὄμιλογει9 ται, ἐπὶ δὲ
ἐμοῦ ἡγεμόνος τοὶς ή σύνικλητος
ἐψη10 φίσατο κλεισθῆναι.

Розділ III

14 46 Filios meos, quós iuvenes
mihi eripuit fortuna, Gaium et
Lucium Caesares 1 honoris mei
caussá senatus populusque
Romanus annum quíntum et
deci2 mum agentís consulés
designávit, ut eum magistrátum
inírent post quin3 quennium. Et
ex eó die, quó deducti sunt in
forum, ut interessent consiliis4
publicis decrevit senatus.
Equites autem Románi universi
principem 5 iuventútis
utrumque eórum parmis et
hastís argenteís donátum ap6
pelláverunt. §

15 Plebei Románae viritim
HS^trecenos numeravi ex
testámēto patris 8 ^omei, § et
nomine meo HS quadringenos
ex bellórum manibíis consul9
quintum dedí, iterum autem in
consulátū decimo ex
patrimonio10 meo HS
quadringenos congiári viritim
pernumeraví, § et consul11
undecimum duodecim
frumentatiónes frumento
privatim coémpsto 12 emensus
sum, § et tribuniciá potestáte
duodecimum quadringenós13
nummós tertium viritim dedí.
Quae mea congiaria pervenerunt
14 ad hominum millia nunquam
minus quinquáginta et ducenta.
§15 Tribuniciae potestatis
duodevicensimum consul

14 11 Yíous μου Γάιον καὶ Λεύκιον
Καισάρας, οὓς νεανίας ἀ12
νήρπασεν ἡ τύχη, εἰς τὴν ἐμὴν
τειμὴν ἡ τεσύνικλη13 τος καὶ ὁ
δῆμος τῶν Ἀρμαίων
πεντεκαιδεκάτεις 14 ὄντας
ὑπάτους ἀπέδειξεν, ἵνα μετὰ
πέντε ἔτη 15 εἰς τὴν ὑπάτων
ἀρχὴν εἰσέλθωσιν· καὶ ἀφ' ἣς ἀν16
ἡμέρας εἰς τὴν ἀγορὰν
καταχθῶσιν, ἵνα μετέχω17 σιν τῆς
συνκλίτου ἐψηφίσατο. § Ιππεῖς δὲ
Ἀρμαίων σύνπαντες ἡγεμόνα
νεότητος ἐκάτε19 ρον αὐτῶν
προστηγόρευσαν, ἀσπίσιν
ἀργυρέαις 20 καὶ
δόρασινέτείμησαν.

15 21 Δήμωι Ἀρμαίων κατ' ἄνδρα
ἐβδομήκοντα πέντε 22 δηνάρια
έκάστῳ ἡρίθμησα κατὰ δια23
Θύκην τοῦ πατρός μου, καὶ τῷ
ἐμῷ ὀνόματι 24 ἐκ
λαφύρων πολέμου ἀνὰ ἑκατὸν
δηνάρια 1 πέμπτον ὑπατος
ἔδωκα, § πάλιν τε δέκατον2
ὑπατεύων ἐκ τῆς ἐμῆς ὑπάρχεως
ἀνὰ δηνάζ φια ἑκατὸν ἡρίθμησα,
§ καὶ ἐνδέκατον ὑπατος 4 δώδεκα
σειτομετρήσεις ἐκ τοῦ ἐμοῦ βίου
ἀπε5 μέτρησα, § καὶ δημαρχικῆς
ἔξουσίας τῷ δωδέκῃ κατὸν ἑκατὸν
δηνάρια κατ' ἄνδρα ἔδωκα· αἴτι7
νες ἐμαὶ ἐπιδόσεις οὐδέποτε
ἥσσον ἥλθον εἰς8 ἄνδρας
μυριάδων εἴκοσι πέντε.

XII trecentis et 16 viginti
millibus plebis urbanae
sexagenos denarios viritim dedi.
§ 17 In colonis militum meorum
consul quintum ex manibis
viritim 18 millia nummum
singula dedi; acceperunt id
triumphale congiarium 19 in
colonis hominum circiter
centum et viginti millia.
§ Consul ter 20 tium decimum
sexagenos denarios plebeis, quae
tum frumentum publicum 21
accipiebat, dedi; ea millia
hominum paullo plura quam
ducenta fuerunt.

16 22 Pecuniam pro agris, quos
in consulatu meo quarto et
postea consulibus 23 M. Crasso
et Cn. Lentulo augure adsignavi
militibus, solvi municipis. Ea 24
summa sestertium circiter
sexiens milliens fuit, quam pro
Italicis 25 praedis numeravi, §
et circiter bis milliens et
sescentiens, quod pro agris 26
provincialibus solvi. § Id primus
et solus omnium, quidem duxerunt
27 colonias militum in Italiam aut
in provincias, ad memoriam
aetatis 28 meae feci. Et postea
Ti. Nerone et Cn. Pisone
consulibus, § itemque C.
Antistio 29 et D. Laelio cos., et
C. Calvisio et L. Pasieno
consulibus, et L. Lentulo et M.
Messalla 30 consulibus, § et L.
Cannino § et Q. Fabricio cos.

Δημαρχικης ἑ9 χουσίας
οκτωκαιδέκατον, ὑπατος
δωδέκατον 10 τριάκοντα
τρισὶμυριάσιν ὅχλου πολειτικοῦ
ἔξῃ11 κοντα δηνάρια κατ' ἄνδρα
ἔδωκα, καὶ ἀποίκοις στρα12
τιωτῶν ἐμῶν πέμπτον ὑπατος
ἐκλαφύρων κατὰ 13 ἄνδρα ἀνὰ
διακόσια πεντήκοντα δηνάρια
ἔδωκα 14 ἔλαβον ταύτην τὴν
δωρεὰν ἐν ταῖς ἀποικίαις ἀν15
θρώπων μυριάδες πλεῖον δώδεκα.
Ὑπατος τρισ16 καιδέκατον ἀνὰ
ἔξηκοντα δηνάρια τῷ
σειτομετρού17 μένωι δήμῳ
ἔδωκα· οὗτος ἀριθμὸς πλείων
εἴκο18 σιμυριάδων ὑπῆρχεν.
16 19 Χρήματα ἐν ὑπατείαι
τετάρτη ἐμῇ καὶ μετὰ ταῦτα ὡς20
πάτοις Μάρκωι Κράσσωι καὶ
Ναίωι Λέντλωι αὐγου21 οι ταῖς
πόλεσιν ἡριθμησα ὑπὲρ ἀγρῶν,
οὓς ἐμέρισα 22 τοῖς στρατιώταις.
Κεφαλαίου ἐγένοντο ἐν Ιταλίᾳ 23
μὲν μύριαι πεντακισχείλαι
μυριάδες, τῶν δὲ ἐπαρ24 χειτικῶν
ἀγρῶν μυριάδες ἔξακισχίλαι
πεντηκόσιαι. 1 ὉΤοῦτο πρῶτος καὶ
μόνος ἀπάντων ἐπόησα
τῶν καταγαγόντων ἀποικίας
στρατιωτῶν ἐν Ιτα3 λίαι ἦ ἐν
ἐπαρχείαις μέχρι τῆς ἐμῆς ἥλικίας.
§ Καὶ 4 μετέπειτα Τιβερίωι Νέρωνι
καὶ Ναίωι Πείσωνι ὑπά5 τοις καὶ
πάλιν Γαϊωι Ἀνθεστίωι καὶ Δέκμωι
Λαι6 λίαι ὑπάτοις καὶ Γαϊωι

militibus, quós eme³¹ riteis
stipendís in sua municipia
deduxi,²⁷ praemia numerato³²
persolví, § quam in rem
sestertium quater milliens
libenter³³ impendi.

17 34 Quater pecuniá meá iuví
aerárium, ita ut sestertium
milliens et 35 quingentiens ad
eos qui praerant aerário
detulerim. Et M. Lepido 36 et L.
Arruntio cos. in aerarium
militare, quod ex consilio meo
37 constitutum est, ex quo
praemia darentur militibus, qui
vicena³⁸ aut plura stípendia
emeruissent, § H\$milliens et
septingenti³⁹ ens ex patrimonio
meo detuli. §

18 40 Inde ab eo anno, quo Cn.
et P. Lentuli consules fuerunt,
cum deficerent⁴¹ vectigalia,
tum centum millibus hominum
tum pluribus multo fru⁴²
mentarias et nummariás tesseras
ex aere²⁸ et patrimonio meo⁴³
dedi.

Καλονισίωι καὶ Λευκίωι 7
Πασσιήνωι ύπάτοις καὶ Λευκίωι
Λέντλωι καὶ Μάρθη κωι
Μεσσάλαιώπάτοις καὶ Λευκίωι
Κανινίωι καὶ Κοίντωι Φαβρικίωι
ύπάτοις, στρατιώταις ἀπολυ¹⁰
ομένοις, οὓς κατήγαγον εἰς τὰς
ἰδίας πόλεις, φιλαν¹¹ θρώπουν
ὸνόματι ἔδωκα μυριάδας ἐγγὺς
μυρίας.

17 12 Τετράκις χρήματιν
ἐμοῖς ἀνέλαβον τὸ αἰράριον, εἰς¹³
κατήνενκα χειλίας
ἐπτακοσίας πεντήκοντα¹⁴
μυριάδας. Καὶ Μάρκωι¹⁵ λεπίδωι
καὶ Λευκίωι Ἀρρουν¹⁶ τίωι
ύπάτοις εἰς τὸ στρατιωτικὸν
αἰράριον, ὃ τῇ¹⁷ 16 ἐμῇ γνώμῃ
κατέστη, ἵνα ἔξ αὐτοῦ αἱ δωρεαὶ
εἰς¹⁷ 17 ἐπειτα τοῖς ἐμοῖς
στρατιώταις δίδωνται, οἱ εἴκο¹⁸
σιν ἐνιαυτοὺς ἢ πλείονας
ἐστρατεύσαντο, μυρι¹⁹ ἀδας
τετράκις χειλίας διακοσίας
πεντήκοντα²⁰ ἐκ τῆς ἐμῆς
ύπαρχεως κατήνενκα.
18 21 Απ' ἐκείνου τοῦ ἐνιαυτοῦ,
ἐφ' οὐ Ναῖος καὶ Πόπλιος²²
Λέντλοι ύπατοι ἐγένοντο, ὅτε
ύπέλειπον αἱ δη²³ μόσιαι
πρόσοδοι, ἄλλοτε μὲν δέκα
μυριάσιν, ἄλλοτε δὲ πλείοσιν
σειτικὰς καὶ ἀργυρικὰς
συντάξεις¹ ἐκ τῆς ἐμῆς
ύπαρχεως ἔδωκα.

Розділ IV

19 1 Cúriam et continens eí chalcidicum, templumque Apollinis in 2 Palatio cum porticibus, aedem dívī Iulí, Lupercal, porticum ad cir3 cum Fláminium, quam sum appellári passus ex nómine eius quí pri4 órem eódem in solo fecerat Octaviam, pulvinar ad circum maximum, 5 aedés in Capitolio Iovis Feretrí et Iovis Tonantis, §aedem Quiriní, § 6 aedés Minervae § et Iúnonis Reginae § et Iovis Libertatis in Aventíno, §7 aedem Larum in summá sacrá viá, § aedem deum Penátium in Velia, § 8 aedem Iuuentátis, § aedem Mátris Magnae in Palátio féci. §

20 9 Capitolium et Pompeium theatrum utrumque opus impensá grandí reféci 10 sine ullá inscriptione nominis mei. § Rívos aquarum complúribus locís11 vetustáte labentés reféci, § et aquam quae Márcia appellátur duplicavi 12 fonte novo in rivum eius inmisso. § Forum Iúlium et basilicam, 13 quae fuit inter aedem Castoris et aedem Saturni, § copta profligata14 que opera á patre meó perféci § et eandem

19 2 Boulευτήριον καὶ τὸ πλησίον αὐτῶι χαλκιδικόν, 3 ναόν τε Απόλλωνος ἐν Παλατίῳ σὺν στοάῖς, 4 ναὸν Θεοῦ Ιουλίου, Πανὸς ιερόν, στοὰν πρὸς ἵπ5 ποδορόμαι τῷ προσαγορευομένῳ Φλαμινίῳ, ἦν 6 εἴασα προσαγορεύεσθαι ἐξ ὄνόματος ἐκείνου Όκτα7 οὐα, ὁς πρώτος αὐτὴν ἀνέστησεν, ναὸν πρὸς τῷ8 μεγάλῳ ἵπποδρόμῳ, § ναοὺς ἐν Καπιτωλίῳ 9 Διὸς Τροπαιοφόρου καὶ Διὸς Βροντησίου, ναὸν 10 Κυρείνου, Σναοὺς Αθηνᾶς καὶ Ἡρας Βασιλίδος καὶ11 Διὸς Ἐλευθερίου ἐν Αουεντίνῳ, ἡρώων πρὸς τῇ12 ιερᾶι ὄδῶι, θεῶν κατοικιδίων ἐν Οὐελίᾳ, ναὸν Νεό13 τητος, ναὸν Μητρὸς θεῶν ἐν Παλατίῳ ἐπόησα.

20 14 Καπιτώλιον καὶ τὸ Πομπηίου Θέατρον ἐκάτερον 15 τὸ ἔργον ἀναλώμασιν μεγίστοις ἐπεσκεύασα ἄ16 νευ ἐπιγραφῆς τοῦ ἐμοῦ ὄνόματος. § Αγωγὸς ὑ17 δάτων ἐν πλείστοις τόποις τῇ18 παλαιότητι ὀλισ18 θάνοντας ἐπεσκεύασα καὶ ὑδωρ τὸ καλούμενον19 Μάρκιον ἐδίπλωσα πηγὴν νέαν εἰς τὸ ὁρίθρον 20 αὐτοῦ ἐποχετεύσας. § Αγορὰν Ιουλίαν καὶ βασι21

basilicam consumptam in 15
cendio ampliato eius solo sub
titulo nominis filiorum meorum
in 16 cohavi § et, si vivus non
perfecissem, perfici ab
heredibus iussi. 17 Duo et
octoginta tempula deum in urbe
consul sextum ex decreto 18
senatus refeci, nullo
praetermisso quod eo tempore
refici debebat. 19 Consul
septimum viam Flaminiam ab
urbe Ariminum feci et pontes 20
omnes praeter Mulvium et
Minucium.

21 21 In privato solo Martis
Vltoris templum forumque
Augustum ex mani 22 biis feci. §
Theatrum ad aede 29 Apollinis
in solo magná ex parte á
privatis 23 empto féci, quod sub
nomine M. Marcelli generi mei
esset. § Dona ex 24 manibiis in
Capitolio et in aede dívi lúli et
in aede Apollinis et in ae 25 de
Vestae et in templo Martis
Vltoris consacrávi, § quae mihi
consti 26 terunt HS circiter
milliens. § Aurí coronári pondo
triginta et quinque millia

λικὴν τὴν μεταξὺ τοῦ τε ναοῦ
τῶν Διοσκόρων καὶ τοῦ
Κρόνου καταβεβλημένα ἔργα
ύπὸ τοῦ 23 πατρός μου
ἐτελείωσα καὶ τὴν αὐτὴν
βασιλικὴν 24 καυθεῖσαν ἐπὶ
αὐξηθέντι ἐδάφει αὐτῆς ἐξ ἐπιγι¹
ραφῆς ὀνόματος τῶν ἐμῶν οἰνῶν
ύπηρξάμην 2 καὶ εἰ μὴ αὐτὸς
τετελειώκοιμι, τελειωθῆναι
ύπὸ 3 τῶν ἐμῶν κληρονόμων
ἐπέταξα. Δύοκαὶ ὄγδο⁴ ἡκοντα
ναοὺς ἐν τῇ πόλει ἔκτον ύπατος
δόγμα⁵ τι συνικλήτου
ἐπισκεύαστὰ οὐδένα περιιπάν,
ὅς⁶ ἐκείνωι τῷ χρόνῳ
ἐπισκευῆς ἐδεῖτο. § Υπατος ἐ⁷
βδομον ὁδὸν Φλαμινίαν
ἀπὸ Πώμης Αρίμινον 8 γεφύρας
τε τὰς ἐν αὐτῇ πάσας ἔξω δυεῖν
τῶν μὴ⁹ ἐπιδεομένων ἐπισκευῆς
ἐπόησα.

21 10 Ἐν ἴδιωτικῶι ἐδάφει Ἄρεως
Ἄμυντορος ἀγοράν τε Σε¹¹
βαστὴν ἐκ λαφύρων ἐπόησα. §
Θέατρον πρὸς τῷ¹² Απόλλωνος
ναῶι ἐπὶ ἐδάφους ἐκ πλείστου
μέρους ἀγο¹³ ρασθέντος
ἀνήγειρα § ἐπὶ ὀνόματος
Μαρκέλλου¹⁴ τοῦ γαμβροῦ μου.
Ἀναθέματα ἐκ λαφύρων ἐν
Καπι¹⁵ τωλίωι καὶ ναῶι Ιουλίωι
καὶ ναῶι Απόλλωνος καὶ¹⁶
Ἐστίας καὶ Ἄρεως ἀφιέρωσα, ἀ
ἔμοι κατέστη 17 ἐνγὺς μυριάδων

municipiis | et colonis Italiae conferentibus ad triumphos^{28ο} meos quintum consul remisi, et posteā, quotienscumque imperator appell²⁹ latus sum, aurum coronárium nón accepi decernentibus municipiis 30 et colonis aequē benigne ad quo ante decreverant.

22 31 Ter munus gladiátorium dedí meo nomine et quinquens³⁰ filiorum meo³² rum aut nepótum nomine; quibus muneribus depugnaverunt homi³³ numc circiter decem millia. § Bisathletarum undique accitorum³⁴ spectaculum populo praebui meo nōmine et tertium nepotismeí no³⁵ mine. § Ludos fecí meo nomine quater, § aliorum autem magistrá³⁶ tuum vicem ter et viciens. § Pro conlegio XVvirorum magister con³⁷ legií collega M. Agrippa § ludos saeclares C. Furnio C. Silano cos.feci. 38 Consul XIII ludos Martiales primus feci, quos post id tempus deinceps³⁹ in sequentibus annis s. c. mecum³¹ fecerunt consules. § Venationes bestia⁴⁰ rum Africanarum meo nōmine aut filiorum meórum et nepotum in

δισχειλίων πεντακοσίων. 18 Εἰς χρυσοὺν στέφανον λειτρῶν τρισμυρίων 19 πεντακισχειλίων καταφερούσαις ταῖς ἐν Ἰταλί²⁰ αι πολειτείαις καὶ ἀποικίαις συνεχώρησα τόπεμ²¹ πτον ὑπατεύων, καὶ ὑστερον ὄσάκις αὐτοκράτωρ 22 προσηγορεύθην, τὰς εἰς τὸν στέφανον ἐπαγγε²³ λίας οὐκ ἔλαβον ψηφιζομένων τῶν πολειτειῶν²⁴ καὶ ἀποικιῶν μετὰ τῆς αὐτῆς προθυμίας, καθ²⁵ ἀπερὸν καὶ ἐψήφιστο πρότερον.

22 2 Τρίς μονομαχίαν ἔδωκα τῷ ἑμῶν ὄνόματι καὶ 3 πεντάκις τῶν νίων μου ἡ νίωνῶν· ἐν αἷς μονο⁴ μαχίαις ἐμαχέσαντο ἐγγὺς μύριοι. Δις ἀθλητῶν παν⁵ ταχόθεν μεταπεμφθέντων γυμνικοῦ ἀγῶνος θέαν 6 τῷ δήμῳ παρέσχον τῷ ἑμῷ ὄνόματι καὶ τοίτον⁷ τοῦ νίωνοῦ μου. Θέας ἐπόησα δι' ἐμοῦ τετράκις, 8 διὰ δὲ τῶν ἄλλων ἀρχῶν ἐν μέρει τρίς καὶ εἰκοσάκις. § 9 Υπὲρ τῶν δεκαπέντε ἀνδρῶν, ἔχων συνάρχοντα¹⁰ Μᾶρκον Αγρίππαν, τὰς θέας διὰ ἑκατὸν ἐτῶν γεινοί¹¹ μένας ὄνομαζομένας σαικλάρεις ἐπόησα Γαϊω¹² Φουρνίωι καὶ Γαϊω Σειλανῶι ὑπάτοις. § Υπατος τρισ¹³ καιδέκατον θέας Άρεως πρῶτος ἐπόησα, ἀς μετ' ε¹⁴ κεῖνον χρόνον ἔξῆς τοῖς

cir⁴¹ co aut in foro aut in amphitheatris populo dedi sexiens et viciens, quibus⁴² confecta sunt bestiarum circiter tria millia et quingentae.

23 43 Navalis proelí spectaclum populo dedi trans Tiberim, in quo loco 44 nunc nemus est Caesarum, cavato solo in longitudinem mille⁴⁵ et octingentós pedés, § in lātitudinem mille et ducenti.³² In quo tri⁴⁶ ginta rostratae náves trirémes aut biremés, § plures autem 47 minóres inter se conflixerunt. Quibus in classib^s pugnave⁴⁸ runt praeter rémigés millia hominum tria circiter. §

24 49 In templís omnium civitátium provinciae Asiae victor orna⁵⁰ menta reposui, quae spoliátis templis is cum quó bellum gesseram 51 privátim possederat. § Statuae meae pedestrés et equestres et in⁵² quadrigis argenteae steterunt in urbe XXC circiter, quas ipse⁵³ sustuli § exque ea pecuniá dona aurea in áede Apollinis meó nomi⁵⁴ ne et illórum, qui mihi statuárum honórem habuerunt, posui. §

μετέπειτα ἐνιαυτοῖς¹⁵ δόγματι συνκλήτου σὺν ἐμοὶ ἐπόησαν οἱ ύπα¹⁶ τοι ν
..... ης θηρίων ε
17
18
19
20
23 21 Ναυμαχίας θέαν τῷ δήμῳ ἔδωκα πέραν τοῦ Τι²² βέριδος, ἐν δι τόπωι ἐστὶ νῦν ἄλσος Καισάρων,²³ ἐκκεχωκώς τὸ ἔδαφος εἰς μῆκος χειλίων ὀκτακο²⁴ σίων ποδῶν, εἰς πλάτος χιλίων διακοσίων. Ἐν δι¹ τοιάκοντα ναῦς ἔμβολα ἔχουσαι τοιήρεις ἢ δι² κροτοι, αἱ δὲ ἡσσονες πλείους ἐναυμάχησαν.
§ 3 Ἐν τούτωιστόλῳ ἡγωνίσαντο ἔξω τῶν ἐρετῶν⁴ πρόσπου ἀνδρες τοιχείλιοι.
24 5 Ἐν ναοῖς πασῶν πόλεων τῆς Ασίας νεικήσας τὰ ἀναθέ⁶ ματα ἀποκατέστησα, ἀ εἶχεν ιδίαι ιεροσυλήσας ὁ 7 ὑπ' ἐμοῦ διαγωνισθεὶς πολέμιος.
Ἀνδριάντες πε⁸ ζοὶ καὶ ἔφιπποι μου καὶ ἐφ' ἀρμασιν ἀργυροῖ είστηκε⁹ σαν ἐν τῇ πόλει ἐνγὺς ὄγδοήκοντα, οὓς αὐτὸς ἦρα, 10 ἐκ τούτου τε τοῦ χρῆματος ἀναθέματα χρυσᾶ ἐν 11 τῷ ναῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τῷ τε ἐμῷ ὀνόματι καὶ¹² ἐκείνων, οἵτινές με τούτοις τοῖς ἀνδριάσιν ἐτείμη¹³ σαν, ἀνέθηκα.

Розділ V

25 1 Mare pacávi á praedonibus. Eó bello servórum, qui fugerant á dominis 2 suis et arma contrá rem publicam céperant, triginta fere millia capta § 3 dominis ad supplicium sumendum tradidi. § Iuravit **in** mea verba tóta 4 Italia sponte suá et me belli, quó víci ad Actium, ducem depoposcit. § Iura⁵ verunt in eadem verba príviciae Galliae Hispaniae Africa Sicilia Sar⁶ dinia. § Qui sub signis meis tum militaverint, fuerunt senátóres plúres⁷ quam DCC, in iís qui vel antea vel posteá consules factí sunt ad eum diem 8 quó scripta sunt haec, LXXXIII, sacerdotés circiter CLXX. §

26 9 Omnia príviciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt 10 gentés quae non parerent imperio nostro, fines auxi. Gallias et Hispali¹¹ niás príviciás³³ et Germaniam qua includit Oceanus a Gádibus ad óstium¹² Albis flúminis pacavi. Alpes a regióne eá, quae proxima est Hal¹³ driánó mari, ad Tuscum pacari feci nullí gentí bello per iniúriam¹⁴ inlato. Classis mea per Oceanum ab óstio Rhéni ad sólis orientis re¹⁵ gionem usque ad fines Cimbrorum navigavit, § quó neque terra neque 16 mari

25 14 Thálataσσαν πειρατευομένην ύπὸ ἀποστατῶν δου¹⁵ λων εἰρήνευσα· ἐξ ὧν τρεῖς που μυριάδας τοῖς¹⁶ δεσπόταις εἰς κόλασιν παρέδωκα. § Όμοσεν¹⁷ εἰς τοὺς ἐμοὺς λόγους ἀπασα ἡ Ἰταλία ἑκοῦσα καὶ¹⁸ μὲ πολέμου, ωὶ ἐπ' Ἀκτίῳ ἐνείκησα, ἥγεμόνα εἴη¹⁹ τήσατο. Όμοσαν εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους ἐπαρ²⁰ χεῖαι Γαλατία Ἰσπανία Λιβύη Σικελία Σαρδῶ. Οἱ ύπ' ἐ²¹ μαῖς σημέαις τότε στρατευσάμενοι ἦσαν συνικλητ²² κοὶ πλείους ἐπτακοσίων· ἐν αὐτοῖς οἱ ἡ πορτέροι ἢ²³ μετέπειτα ἐγένοντο ὑπατοι εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέ²⁴ραν, ἐν ᾧ ταῦτα γέγραπται, ὄγδοήκοντα τρεῖς, ιερεῖς 1 πρόσπου ἑκατὸν ἔβδομήκοντα.

26 2 Πασῶν ἐπαρχειῶν δήμου^ν Ρωμαίων, αἱς ὅμορα³ ἦν ἔθνη τὰ μὴ ὑποτασσόμενα τῇ^η ἡμετέραι⁴ γεμονίᾳ, τοὺς ὄρους ἐπεύξησα. § Γαλατίαν καὶ Ἰσ⁵ πανίας, ὁμοίως δὲ καὶ Γερμανίαν καθὼς Ωκεα⁶νὸς περικλείει ἀπὸ Γαδείρων μέχρι^ο στόματος⁷ Ἀλβιος ποταμοῦ ἐν εἰρήνῃ κατέστησα. Ἀλπης ἀπὸ⁸ κλίματος τοῦ πλησίον Εἰονίου κόλπου μέχρι Τυρ⁹ οηνικῆς Θαλάσσης εἰρηνεύεσθαι πεπόηκα, § οὐδενὶ 10 ἔθνει

quisquam Romanus ante ide tempus adit, § Cimbrique et Charydes 17 et Semnones et eiusdem tractus alií Germánórum populi per legátos amici¹⁸ tiam meam et populi Románi petierunt. § Meo iussú et auspicio ducti sunt¹⁹ duo exercitus eódem fere tempore in Aethiopiam et in Arabiam, quae appell²⁰ latureudaemón, maxima eque hostium gentis utriusque copiae²¹ caesae sunt in acie et complura oppida capta. In Aethiopiam usque ad oppi²² dum Nabata perventum est, cuí proxima est Meroé. In Arabiam usque²³ in finēs Sabaeorum processit exercitus ad oppidum Mariba. §

27 24 Aegyptum imperio populi Romani adieci. § Armeniam maiorem inter²⁵ fecto rége eius Artaxe § cum possem facere provinciam, málui maiórum²⁶ nostrórum exemplo regnum id Tigrani regis Artavasdis filio, nepoti au²⁷ tem Tigránis regis, per Ti. Neronem tradere, qui tum mihi privignus erat.²⁸ Et eandem gentem posteá descíscentem et rebellantem domitam per Gaium²⁹ filium

ἀδίκως ἐπενεχθέντος πολέμου. § Στόλος 11 ἐμὸς διὰ Ωκεανοῦ ἀπὸ στόματος Ρήνου ὡς πρὸς 12 ἀνατολὰς μέχρι ἔθνους Κίμβρων διέπλευσεν, οὗ οὐ¹³ τε κατὰ γῆν οὔτε κατὰ θάλασσαν Ρωμαίων τις πρὸ 14 τούτου τοῦ χρόνου προσῆλθεν· καὶ Κίμβροι καὶ Χάλυ¹⁵ βες καὶ Σέμνονες ἄλλα τε πολλὰ ἔθνη Γερμανῶν 16 διὰ πρεσβειῶν τὴν ἐμὴν φιλίαν καὶ τὴν δήμου Ρω¹⁷ μαίων ἡτήσαντο. Ἐμῇ ἐπιταγῇ καὶ οἰωνοῖς αἰσί¹⁸ οις δύο στρατεύματα ἐπέβη Αἰθιοπίαι καὶ Αραβίαι¹⁹ τῇ εὐδαίμονι καλουμένῃ, μεγάλας τε τῶν πο²⁰ λεμίων δυνάμεις κατέκοψεν ἐν παρατάξει καὶ²¹ πλείστας πόλεις δοριαλώτους ἔλαβεν καὶ προ²² ἐβη ἐν Αἰθιοπίαι μέχρι πόλεως Ναβάτης, ἥτις ἐστὶν ἔνγιστα Μερόη, ἐν Αραβίαι δὲ μέχρι πόλε²³ ως Μαρίβας. 27 1 Αἴγυπτον δήμου Ρωμαίων ἡγεμονίᾳ προσέθηκα. 2 Αῷμενίαν τὴν μείζονα ἀναιρεθέντος τοῦ βασιλέ²³ ως δυνάμενος ἐπαρχείαν ποῆσαι μᾶλλον ἐβου⁴ λήθην κατὰ τὰ πάτρια ἡμῶν ἔθη βασιλείαν Τιγρά⁵ νη Αρταουάσδου υἱῶι, υἱῶνῷ δὲ Τιγράνου βασι⁶ λέως δοῦνάλι διὰ Τιβερίου Νέρωνος, δὲ τότ' ἐμοῦ⁷ πρόγονος ἦν· καὶ τὸ

meum regi Ariobarzani regis
Medorum Artabazi filio regen³⁰
dam tradidi § et post
eiusmortem filio eius
Artavasdi. § Quo
interfecto Tigras³¹ ne, 34 qui erat
ex régió genere Armeniorum
oriundus, in id regnum
misi. § Pro³² vincias omnis,
quae trans Hadrianum mare
vergunt ad orientem, Cyre³³
násque, iam ex parte magná
regibus eas possidentibus, et
antea Siciliam et ³⁴ Sardiniam
occupatás bello servili
reciperáv. §

28 35 Colonias in África Sicilia
Macedoniá utráque Hispánia
Achaia Asia Syria³⁶ Galliá
Narbonensi Pisidia militum
dedúxi. § Italia autem XXVIII
coloni³⁷ ás, quae vivo me
celeberrimae et frequentissimae
fuerunt, meis auspiciis ³⁸
deductas habet.

29 39 Signa miltaria complura
per aliós ducés amissa devictis
hostibus reciperaví ⁴⁰ ex
Hispania et Gallia et a
Dalmateis. § Parthos trium
exercitum Romano⁴¹ rum
spolia et signa reddere mihi
supplicesque amicitiam populi
Romaní ⁴² petere coegi. § Ea

αύτὸ ἔθνος ἀφιστάμενον καὶ
ἀναπολεμοῦν δαμασθὲν ὑπὸ¹
Γαϊου τοῦ νίοῦ 9 μου βασιλεῖ
Ἄριοβαզάνει, βασιλέως Μήδων
Ἄρτα¹⁰ βάζου νίῶι, παρέδωκα
καὶ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνα¹¹ τον
τῷ νίῶι αὐτοῦ Άρταονάσδῃ· οὗ
ἀναιρεθέντος¹² Τιγράνην, ὃς ἦν
ἐκ γένους Αρμενίου βασιλικοῦ,
εἰς¹³ τὴν βασιλείαν ἔπεμψα. §
Ἐπαρχείας ἀπάσας, ὅσαι¹⁴
πέρον τοῦ Εἰονίου κόλπου
διατείνουσι πρὸς ἀνα¹⁵ τολάς,
καὶ Κυρήνην ἐκ μείζονος^ο
μέρους ὑπὸ βασι¹⁶ λέων
κατεσχημένας καὶ ἔμπροσθεν
Σικελίαν καὶ Σαρ¹⁷ δῶι
προκατειλημένας πολέμῳ
δουλικῶι ἀνέλαβον.

28 18 Αποικίας ἐν Λιβύῃ
Σικελίαι Μακεδονίαι ἐν ἐκατέ¹⁹
οᾳ (sic) τε Ισπανίαι Αχαίαι
Ασίαι Συρία (sic) Γαλατίαι τῇ
πε²⁰ ρὶ Νάρθωνα Πισιδίαι
στρατιωτῶν κατήγαγον. § Ιτα²¹
λία δὲ εἴκοσι ὀκτὼ ἀποικίας ἔχει
ὑπ’ ἐμοῦ καταχθεί²² σας, αἱ
ἐμοῦ περιόντος πληθύουσαι
ἐτυγχανον.

29 23 Σημέας στρατιωτικὰς
πλείστας ὑπὸ ἄλλων ἡγεμό²⁴
νων ἀποβεβλημένας νικῶν τοὺς
πολεμίους¹ ἀπέλαβον ἐξ
Ισπανίας καὶ Γαλατίας καὶ
παρὰ² Δαλματῶν. Πάρθους
τριῶν στρατευμάτῶν Ρωμαίων

autem signa in penetrálí, quod est in templo Martis Vltoris,⁴³ reposui.

30 44 Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romaní exercitus nun⁴⁵ quam adit, devictas per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legátus meus, 46 ímpério populi Romani subieci protulique finés Illyrici ad ripam flúminis 47 Danui. Citraquod Dacorum transgressus exercitus meis auspicis victus profligá⁴⁸ tusque est, et posteá trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum 49 gentes imperia populi Romani perferre coegit.

31 50 Ad me ex India regum legationes saepe missae sunt, nunquam antea visae⁵¹ apud quemquam Romanorum ducem. § Nostram amicitiam petierunt 52 per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen 53 Tanaim et ultrá reges, Albanorumque rέx et Hibérorum et Medorum.

σκῦλα καὶ σημέας ἀποδοῦναι ἐμοὶ ίκέτας τε φί⁴ λίαν δήμου Ρωμαίων ἀξιῶσαι ἡνάγκασα.

§Ταύτας 5 δὲ τὰς σημείας ἐν τῷ Αρεως τοῦ Ἀμύντορος ναοῦ ἀδύτῳ ἀπεθέμην.

30 7 Πλαννονίων ἔθνη, οἰς πρὸ ἐμοῦ ἡγεμόνος στράτευ⁸ μα Ρωμαίων οὐκ ἔνγιστεν, ἥσσηθέντα ύπὸ Τιβερίου 9 Νέρωνος ὃς τότ' ἐμοῦ ἦν πρόγονος καὶ πρεσβευτής, 10 ἡγεμονίαι δήμου Ρωμαίων ύπέταξα ἔτα τε Ἰλλυρι¹¹ κοῦ ὄρια μέχρι Ἰστρου ποταμοῦ προίγαγον· οὗ ἐπεί¹² ταδε Δάκων διαβᾶσα πολλὴ δύναμις ἐμοῖς αἰσίοις οἰω¹³ νοῖς κατεκόπη. Καὶ ύστερον μεταχθὲν τὸ ἐμὸν στρά¹⁴ τευμα πέραν Ἰστρου τὰ Δάκων ἔθνη προστάγματα 15 δήμου Ρωμαίων ύπομένειν ἡνάγκασεν.

31 16 Πρὸς ἐμὲ ἔξ Ινδίας βασιλέων πρεσβεῖαι πολλάκις ἀπε¹⁷ στάλησαν, οὐδέποτε πρὸ τούτου χρόνου ὄφθεῖσαι παρὰ 18 Ρωμαίων ἡγεμόνι. § Τὴν ἡμετέραν φιλίαν ἡξίωσαν 19 διὰ πρέσβεων Σβαστάρονται καὶ Σκύθαι καὶ Σαρμα²⁰ τῶν οἱ ἐπιτάδε ὅντες τοῦ Τανάϊδος ποταμοῦ καὶ 21 οἱ πέραν δὲ βασιλεῖς, καὶ Αλβανῶν δὲ καὶ Ιβήρων 22 καὶ Μήδων βασιλεῖς.

Розділ VI

32 54 Ad me supplices
confugerunt reges Parthorum
Tíridates et postea Phrátes¹
regis Phratis filius; §
Medorum Artavasdes;
Adiabenorum Artaxa² res; §
Britannorum Dumnobellaunus
et Tima.; Sugambrorum 3
Maelo; § Marcomanórum
Sueborumrus. Ad me rex
Parthorum 4 Phrates Orodis
filius filios suos nepotesque
omnes misit in Italię, non 5
bello superatus, sed amicitiam
nostram per liberorum suorum
pignora 6 petens. § Plúrimaeque
aliae gentes expertae sunt p. R.
fidem me prin⁷ cipe, quibus
antea cum populo Romano
nullum extiterat legationum 8 et
amicitiae commercium. §

33 9 A me gentes Parthórum et
Médórum per legatos principes
eárum gen¹⁰ tium régés petitós
accéperunt: Parthi Vononem
regis Phrátis filium, 11 régis
Oródis nepótem, § Médí
Ariobarzanem, regis Artavazdis
fi¹² lium, regis Ariobarzanis
nepotem.

34 13 In consulátu sexto et
septimo, bella ubi civilia
extinxeram 14 per consénsum
úniversórum potitus rerum
omnium, rem publicam 15 ex

32 23 Πρὸς ἐμὲ ἱκέται κατέφυγον
βασιλεῖς Πάρθων μὲν 24
Τειριδάτης καὶ μετέπειτα
Φραάτης, βασιλέως §1 Φράτου
νίός, Μήδων δὲ Ἀρταουάσδης,
Ἀδιαβῆτον δὲ Ἀρταξάρης,
Βοιταννῶν Δομνοελλαῦνος 3 καὶ
Τιμ., Σουγάμβρων
Μαίλων, Μαρκο⁴ μάνων Σουήβων
.ος. § Πρὸς ἐμὲ βασιλεὺς 5
Πάρνων Φραάτης Ωρώδου νίός
νιόντος αὐτούν τινά νούς τε πάντας
ἐπεμψεν εἰς Ἰταλίαν, οὐ πολέμωι⁷
λειφθείς, ἀλλὰ τὴν ἡμετέραν
φιλίαν ἀξιῶν ἐπὶ τέ⁸ ὄκνων
ἐνεχύροις, πλεῖστά τε ἀλλα ἔθνη
πειραν ἔλαβεν δῆμου Τρωμαίων
πίστεως ἐπ' ἐμοῦ ἥγεμόνος, 10 ὅοίς
τὸ πρὸν οὐδεμίᾳ ἦν πρὸς δῆμον
Τρωμαίων πρεσ¹¹ βειῶν καὶ φιλίας
κοινωνία.

33 12 Παρὸς ἐμοῦ ἔθνη Πάρθων
καὶ Μήδων διὰ πρέσβεων τῶν 13
παρὸς αὐτοῖς πρώτων βασιλεῖς
αἰτησάμενοι ἔλαβον. 14 Πάρθοι
Οὐονώνην, βασιλέως Φράτου
νίόν, βασιλέως 15 Ωρώδου
νιώνόν, Μήδοι Αριοβαρζάνην,
βασιλέως 16 Ἀρταβάζου νίόν,
βασιλέως Αριοβαρζάνου νιώνόν.
34 17 Ἐν ὑπατείαι ἔκτῃ καὶ ἔβδομῃ
μετὰ τὸ τοὺς ἐνφύ¹⁸ λίους ζέσσαι
με πολέμους κατὰ τὰς εὐχάς τῶν
ε¹⁹ μῶν πολειτῶν ἐνικρατῆς

meá potestáte § in senátus
populique Romani arbitrium
transtulí. 16 Quó pro merito
meó senatus consulto Augustus
appellátus sum et laureís 17
postés aedium meárum vestiti
publice coronaque civica
super¹⁸ iánuam meam
fixa est § clupeusque aureus in
cúriá Iúliá posí¹⁹ tus, quem
mihi senatum populumque
Romanum dare virtutis cle²⁰
mentiae iustitiae pietatis caussa
testatum est per eius clúpei 21
inscriptionem. § Post id tempus
praestiti omnibus dignitate,
potes²² tatis autem nihilo
amplius habui quam qui fuerunt
mihi quo²³ que in magistratu
conlegae.

35 24 Tertium decimum
consulátum cum gerebam,
senatus et equester ordo²⁵
populusque Románs
úniversus appellavit me patrem
patriae idque 26 in vestibulo
aedium meárum inscribendum
esse atque³⁵ in curia et in foró
Aug. 27 sub quadrigis, quae
mihi ex s. c. positae sunt,
decrevit. Cum scripsi haec, 28
annum agebam
septuagensem sextum.

γενόμενος πάντων τῶν 20
προαγμάτων, ἐκ τῆς ἐμῆς ἔξουσίας
εἰς τὴν τῆς συν²¹ κλήτου καὶ τοῦ
δήμου τῶν Ρωμαίων μετήνεγκα 22
κυριμάν. Ἐξ ἣς αἰτίας δόγματι
συνικλήτου Σεβαστὸς 23
προστηγορεύθην καὶ δάφναις
δημοσίᾳ τὰ πρόπτυ²⁴ λά μου
ἐστέφθη, ὃ τε δρύινος στέφανος ὁ
διδόμενος 1 ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν
πολειτῶν ὑπερόνω τοῦ πυλῶ² νος
τῆς ἐμῆς οἰκίας ἀνετέθη, § ὅπλον τε
χρυσοῦ σουν ἐν τῷ βουλευτηρίῳ
ἀνατεθὲν ὑπό τε τῆς 4 συνικλήτου
καὶ τοῦ δήμου τῶν Ρωμαίων διὰ
τῆς 5 ἐπιγραφῆς ἀρετὴν καὶ
ἐπείκειαν καὶ δικαιοσύνην 6 καὶ
εὐσέβειαν ἐμοὶ μαρτυρεῖ. §
Ἄξιώματι § πάντων⁷ διήνεγκα, §
ἔξουσίας δὲ οὐδέν τι πλειον ἔσχον⁸
τῶν συναρχάντων μοι.

35 9 Τρισκαιδεκάτην ὑπατείαν
ἀοντός μου ἥ τε σύν¹⁰ κλητος
καὶ τὸ αγωγικὸν τάγμα ὃ τε
σύνπας δῆμος τῶν 11 Ρωμαίων
προστηγόρευσέ με πατέρα
πατρίδος καὶ τοῦτο 12 ἐπὶ τοῦ
προπύλου τῆς οἰκίας μου καὶ ἐν
τῷ βουλευτη¹³ ρίῳ καὶ ἐν τῇ
ἀγορᾷ τῇ Σεβαστῇ ὑπὸ τῶι
ἄρματι, ὃ μοι¹⁴ δόγματι
συνικλήτου ἀνετέθη,
ἐπιγραφῆναι ἐψηφίσα¹⁵ το. §
Οτε ἔγραφον ταῦτα, ἦγον ἔτος
έβδομηκοστὸν 16 ἔκτον. §

Δοδατοκ

- 1 29 Summá pecúniae, quam dedit in aerarium vel plebei Romanae vel dimis³⁰ sis militibus: denarium sexiens milliens.
- 2 31 Opera fecit nova § aedem Martis, Iovis Tonantis et Feretri, Apollinis,³² díví Iúli, § Quirini, § Minervae, Iunonis Reginae, Iovis Libertatis, 33 Larum, deum Penátiūm, § Iuventatis, Matris deum, Lupercal, pulvinar 34 ad circum, § cūriam cum chalcidico, forum Augustum, basilicam 35 Iuliam, theatrum Marcelli, § porticus , nemus trans Tiberím 36 Caesarum. §
- 3 37 Refécit Capitolium sacrasque aedes numero octoginta duas, theatrum Pom³⁸ pei, aquarum rivos, viam Flaminium.
- 4 39 Impensa praestita in spectacula scaenica et munera gladiatorum at⁴⁰ que athletas et venationes et naumachiam et donata pecunia a (?)
- 41
- 42 terrae motu § incendio que consum⁴³ ptis aut viritim amicis senatoribusque, quórum census explevit, 44 innumerabilis. §
- 1 17 Συνκεφαλαίωσις § ἡριθμημένου χρήματος εἰς τὸ αἱρά¹⁸ φιον ἢ εἰς τὸν δῆμον τὸν Πρωμαίων ἢ εἰς τοὺς ἀπολε¹⁹ λυμένους στρατιώτας §.^ο ἐξ μυριάδες μυριάδων.
- 2 20 Ἐργα καὶνὰ ἐγένετο ὑπ’ αὐτοῦ ναοὶ μὲν Ἀρεως, Διὸς²¹ Βροντησίου καὶ Τροπαιοφόρου, Πανός, Απόλλω²² νος, § θεοῦ Ιουλίου, Κυρείνου, § Αθηνᾶς, § Ήρας βασιλί²³ δος, § Διὸς Ελευθερίου, § ἥρωῶν, θεῶν πατρίων, § Νε²⁴ ὄτητος, § Μητρὸς θεῶν, § βουλευτήριον σὺν χαλκι¹ δικῶι, § ἀγορᾶι Σεβαστῆι, § θέατρον Μαρκέλλου, § βάσι² λικῆ Ιουλία, § ἄλσος Καισάρων, § στοαὶ ἐν Παλατίᾳ, 3 στοὰ ἐν ἵπποδρόμῳ Φλαμινίῳ.
- 3 Ἐπεσκευάσθη τὸ Καπι⁴ τώλιον, § ναοὶ ὄγδοήκοντα δύο, § θέατρον Πομ⁵ πτίου, § ὁδὸς Φλαμινία, § ἀγωγοὶ ὑδάτων.
- 4 Δαπάναι δὲ 6 εἰς θέας καὶ μονομάχους καὶ ἀθλητὰς καὶ ναυμα⁷ χίαν καὶ θηρομαχίαν δωρεαί τε ἀποικίαις πόλεσιν 8 ἐν Ιταλίαι, πόλεσιν ἐν ἐπαρχείαις § σεισμῷ καὶ ἐνπυ⁹ φισμοῖς πεπονηκίαις ἢ κατ’ ἄνδρα φίλοις καὶ συν¹⁰ κλητικοῖς, ὃν τὰς τειμήσεις προσεξεπλήρωσεν ὁ^ο 11 πειρον πλῆθος.

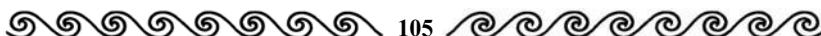
Частина 2

**Грецька
ПАЛЕОГРАФІЯ**

§ 1. ЗІБРАННЯ РУКОПИСІВ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВОГО ЧАСУ

Збирання рукописів та укладання бібліотек розпочалося ще на зорі людської цивілізації (достатньо згадати бібліотеки шумерів у Ніппурі та Еблі, аккадців у Марі, хурритів у Нузи, арамейців в Угариті, хеттів у Хаттусі, асирійців у Ніневії).

В античній Греції книга також поціновувалася, й існували великі бібліотеки. При школах Платона й Аристотеля існували зібрання книг; учень Аристотеля Теофраст збудував для перипатетичної школи свого вчителя спеціальні приміщення для занять та бібліотеки. Проте найбільшу колекцію книг античного світу мала Александрійська бібліотека, яка була заснована перипатетиком Деметрієм Фалерським за бажанням Птолемея I Сотера в III ст. до н.е. при Мусейоні й проіснувала до кінця античної доби. Книжковий фонд Александрійської бібліотеки складався з грецької та перекладної східної літератури (про кількість рукописів античні автори залишили різні свідчення: від 50 до 700 тисяч папірусних сувоїв). Очільниками бібліотеки були відоміalexandrijsskivcheni Zenodot Efes'skij (do 260 p. do n. e.), Apollonij Rodos'skij (do 234 p. do n. e.), Eراتосфен Kiren'skij (do 195 p. do n. e.), Aристофан Візантійський (do 180 p. do n. e.), Aристарх Самофракійський (do 146 p. do n. e.). При бібліотеці склалася школа текстологічної і літературної критики, наукової бібліографії та переписування текстів. Каллімах, відомий поет і критик, який стояв на чолі Александрійської бібліотеки (do 240 p. do n. e.), на основі її фондів уклав у 120 сувоях тематичний каталог з анотаціями та першими рядками кожного твору, започаткувавши таким чином бібліографію.

Александрійська бібліотека була не лише книgosховищем, а й освітнім та інтелектуальним центром, свого роду університетом елліністичної доби.

Однією з найбільших і найвідоміших бібліотек античного світу була Пергамська бібліотека, заснована Євменом II на поч. II ст. до н.е. у Пергамі (Мала Азія). Одним з перших керівників бібліотеки був Кратет Малоський, грецький граматист та філософ-стоїк, засновник Пергамської граматичної школи – наукового центру, що конкурував з Александрійською школою. За свідченням Плутарха, в бібліотеці зберігалося бл. 200 тис. книг. З Пергамською бібліотекою пов'язаний винахід та сама назва пергаменту.

У 221 р. до н.е. поет і граматист Евфоріон Халкідський (275 – після 187 до н.е.) був запрошений до Сирії Антіохом III Великим та заснував бібліотеку в Антіохії, яку й очолював до смерті царя в 187 р. до н.е.

Пізнішими елліністичними бібліотеками з I ст. н.е. були бібліотека на о. Родос, яка входила до цілого освітнього комплексу, була каталогізована та мала посаду власне бібліотекаря, та на о. Кос, відомому науковому та філософському центрі.

За римського імператора Адріана в I ст. н.е. в Афінах існувала велика приватна бібліотека Тита Флавія Пантена, відкрита для доступу всіх охочих з певним розпорядком роботи та правилами користування книгами.

У 114–135 рр.н.е. в Ефесі для проконсула римської провінції Азія, високоосвіченої людини свого часу, Тиберія Юлія Цельса (45–120 н.е.), була створена одна з найбільших бібліотек елліністичної доби (можливо, друга після Александрійської або третя, після Пергамської), фонди якої налічували 12 тис. манускриптів.

Перші бібліотеки в Римі були приватними, їхні фонди поповнювалися грецькими рукописами, захопленими під час завоювань. Так, Плутарх у біографії Павла Эмілія повідомляє, що полководець вивіз до Риму в 167 р. до н. е. бібліотеку македонського царя Персея. Серед трофеїв Сулли в 86 р. до н. е. була книжкова колекція Апеллікона Теоського з повним зібранням творів Аристотеля. Після війни з Мітридатом Лукулл в 71 р. до н. е. привіз до Риму таку велику кількість книг, що сучасники були в захопленні.

Великим зібранням книг була бібліотека Луція Кальпурнія Пізона, укладена філософом Філодемом. Після виверження Везувію в 79 р. до н.е. колекція в 1800 сувоїв виявилася засипаною пемзою і була відкопана в кінці XVIII ст. на т.зв. Віллі папірусів у Геркуланумі; цікаво, що це переважно грецькі та лише невелика кількість латинських рукописів.

Марк Туллій Цицерон володів великою бібліотекою, яку поповнював не лише купівлею книг, а й переписуванням; у нього був свого роду домашній скрипторій, де раби-переписувачі копіювали рукописи, які неможливо було придбати.

Лише на рубежі нової ери римська держава почала проявляти зацікавлення зібраннями та переписуванням книг. У Римі імператорської доби з'являється перша публічна бібліотека. Вважається, що її засновником був полководець, політик і літератор Гай Азіній Полліон (76 до н.е. – 5 рр. н.е.), бібліотекарем якої став учений-енциклопедист і письменник Марк Теренцій Варрон (116–27 до н.е.). Октавіан Август спорудив у Римі храм Аполлона Палатинського, в портиках якого розміщувалася двохсекційна (грецька і латинська) публічна бібліотека. Веспасіан використав для бібліотеки храм Миру, побудований у 75 р. на честь перемоги над Юдеєю. "Бібліотека Миру", як називали її в Римі, стала прообразом наукової спеціалізованої бібліотеки – в ній зберігалися, в основному, твори граматистів. На форумі Траяна у 106 р. була споруджена бібліотека з двох будівель, відповідно, для грецьких і латинських книг.

Великими бували й приватні бібліотеки: бібліотека Плутарха, бібліотека якогось граматиста Епафродита (про котрого згадує Суда) налічувала 30 тис. сувоїв, такої ж величини було книжкове зібрання граматика I ст. Тиранніона, вчителя Страбона; бібліотека Адріана в Тіволі на поч. II ст.; у III ст. лікар Серен Саммонік зібрав 62 тис. сувоїв, які його син подарував імператору Гордіану. Наприкінці античності відомою була бібліотека оратора Лібанія.

У III ст. Юлій Квінтіан Флавій Рогатіан (про якого, окрім імені, нічого невідомо) подарував римському народові в Тимгаді

(Алжир) бібліотеку, яка, як уважається за розкопками будівлі, могла вміщувати 3 тис. сувоїв.

У візантійські часи імператор Костянтин Великий започаткував створення імператорської бібліотеки, в основу колекції якої були покладені фонди Александрійської бібліотеки. Константинопольська бібліотека – остання з бібліотек античності та одна з найбільших Середньовіччя – налічувала понад 120 тис. книг, мала свою школу переписувачів; серед її очільників були Михаїл Пселл, Іоан Цец. Після падіння Візантії 1453 р. була розграбована турками, а її залишки були розпорощені по різних європейських зібрannях рукописів.

Однією з великих бібліотек пізньої античності та ранньохристиянської доби була бібліотека Кесарії Палестинської, яка існувала з III по VII ст. та налічувала 30 тис. книг. Бібліотека була заснована Оригеном (185–253) для богословських та текстологічних досліджень; за відомих єпископів Кесарії Памфіла (пом. 309) та його учня, знаменитого церковного історика Євсевія (263–340), скрипторій бібліотеки став головним центром виготовлення манускриптів у Візантії та склалася своя школа каліграфії (за наказом Костянтина Великого саме тут були виконані 50 пергаментних копій Біблії). У цій бібліотеці працювали свтт. Григорій Богослов, Василь Великий, св. Іеронім.

§ 2. СУЧАСНИЙ СТАН СВІТОВОГО ФОНДУ ГРЕЦЬКИХ РУКОПИСІВ

За понад триста років, від започаткування в 1708 р. науки палеографії та видання її засновником Бернаром де Монфоконом одного з перших каталогів грецьких рукописів, багатьма поколіннями вчених-елліністів написані й опубліковані описи і каталоги більшої частини існуючих зібрань грецьких рукописів¹. Ці численні друковані каталоги дозволяють сучасному досліднику скласти уяву про світовий фонд грецьких

¹ Основні каталоги грецьких рукописів: *B. Montfaucon. Bibliotheca Coisliniana* (Paris, 1705); *Collectio nova patrum graecorum* (1706); *Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova* (т. 1–2, 1739); *Monumenta sacra. Nova Collectio, 1-6 volumines* (1857–1870); *Tompson and Warper. Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum. Part. I, Greek* (London, 1881); *Vitelli e Paoli. Collezione Fiorentina di facsimile paleografici greci e latini* (Fiorentia, 1884); *H. Omont. Bibliothèque de l'école des chartes* (Paris, 1883); *Le fonds grec de la Bibliothèque nationale* (Paris, 1883); *Notes sur les manuscrits grecs du British Museum* (1884); *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Bibliothecae nationalis* (Paris, 1896); *Nouvelles acquisitions du département des manuscrits de la Bibliothèque nationale pendant les années 1924-1928* (1928); *П.-Керамевс. Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη* (Петербург, 1891); *Σ. Λάμπτρος. Κατάλογος των εν τη κατά την Ἀνδρὸν Μονῆ της Αγίας Κωδίκων* (Αθήνα, 1898); *Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες Κωδίκων κατά τους μέσους Αιώνας και επί Τουρκοκρατίας* (Αθήνα, 1902); *V. Gardthausen. Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum* (Leipzig, 1886); *Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften* (1903); *Κατάλογος χειρογράφων τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἐλλάδος* (Αθήνα, 1991); *Б. Фонкич, Ф. Поляков. Греческие рукописи Московской Синодальной библиотеки* (Москва, 1993).; *Є. Чернухін. Грецькі рукописи у зібраннях Києва: каталог* (Київ, 2000); *О. Сучалкін. Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV-XVIII ст. з фондів ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна* (Харків, 2003).

рукописів, тобто про всі збережені до наших днів кодекси, що містять грецькі тексти. У відповідності до сучасних вимог для нових критичних видань повинні бути взяті до уваги і використані всі існуючі списки даного тексту. Але в тих випадках, коли мова йде про тексти, що вже мають своє критичне видання, необхідним є облік усієї наявної рукописної традиції тексту, тому кодикологічний аспект вивчення історії текстів займає все більш і більш місця в працях елліністів.

Французький палеограф Альфонс Ден (1896–1964)² підрахував, що світовий фонд грецьких рукописів складає бл. 55 тис. одиниць. Їхні хронологічні рамки – IV–XIX ст.; середньовічних рукописів (по XV ст. включно) – від 25 до 30 тис. Наявність багатьох друкованих каталогів дозволяє орієнтуватися при огляді всього світового фонду. Але зібрання рукописів розкидані по державах декількох континентів, а їх описи і каталоги – по різноманітним, нерідко важкодоступним виданням, що в свою чергу приводить до необхідності обліку, бібліографування та систематизації цих описів і каталогів. Це завдання було виконане французьким елліністом Марселем Рішаром (1907–1976)³, котрий довгі роки очолював грецьке відділення Інституту досліджень та історії текстів у Парижі. Він уклав індекс існуючих зібрань 55 тис. грецьких рукописів, що належать 820 бібліотекам чи перебувають у приватних колекціях, та їх 900 друкованих каталогів. У довіднику М. Рішара чотири розділи: перший – бібліографія каталогів; другий – тематичні каталоги рукописів (агіографічні, астрологічні і т.п.); третій – каталог рукописів по країнах; четвертий, найширший розділ вказівника, містить алфавітний перелік міст (а також областей, островів і монастирів) різних країн з указівкою сховищ, що знаходяться в даному місті, друкованих каталогів цих зібрань та кількість рукописів, котрі зберігаються в певному зібранні або описаних у певному каталогі. Особливо важливим є те, що М. Рішар узяв до уваги всі зміни, що відбулися в зв'язку із подіями другої світової війни, коли цілий ряд зібрань змінив своє місцезнаходження, а деякі колекції

² A. Dain. *Les manuscrits (où apparaît le mot "codicologie")* (Paris, 1949); *Les manuscrits. Nouvelle édition revue* (1964).

³ M. Richard. *Reptoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (Paris, 1948).

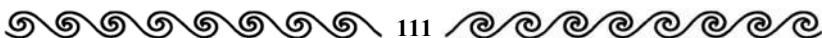
загинули. Довідник М. Рішара, таким чином, точно фіксує сучасний стан світового фонду грецьких рукописів.

Історична доля грецької рукописної спадщини склалася так, що приблизно половина грецьких рукописів знаходитьсь за межами Греції, головним чином у бібліотеках європейських країн. З XIV ст. розпочався вивіз грецької книги в інші країни Європи, а далі грецькі манускрипти стають предметом колекціонування, і з XIV ст. організовуються систематичні експедиції різних країн за грецькими рукописами на Афон, на Синай, на острови Егейського моря.

Але, незважаючи на це, найбагатшою по числу рукописів залишається сама Греція. Більша частина її рукописних скарбів зосереджена в бібліотеках монастирів Афону – всього бл. 11,5 тис., переважна більшість цих рукописів тут і написана. Починаючи з XI ст. Афон був великим центром переписування і поширення книг. Найбільші зібрання знаходяться в таких афонських монастирях: лавра св. Афанасія – 2242 рукописи; Ватопедський монастир – 1710 рукописів; Іверський монастир – 1386 рукописів; монастир св. Пантелеїмона – 1275 рукописів; монастир св. Діонісія – 798 рукописів; Кутлумушський монастир – 644 рукописи. Два найбільших афонських зібрання – лаври св. Афанасія і Ватопедського монастиря – мають самостійні друковані каталоги. Інші зібрання (5766 рукописів з 20-ти монастирів) описані в загальному каталозі, що створений С. Ламбросом.

Наступне велике зібрання Греції зберігається в Афінах, у Національній бібліотеці (Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος); воно нараховує 2803 рукописи. 1124 рукописи знаходяться в бібліотеках Метеорських монастирів в Фессалії, 1067 рукописів на о-ві Лесбос, 890 рукописів належать монастирю св. Іоана Богослова на о-ві Патмос.

Друге місце після Греції по кількості рукописів займає Італія. Деякі зібрання Італії споконвічні, оскільки на півдні Італії існували грецькі монастири, що славилися своїми скрипторіями і бібліотеками (з VIII по XI ст. у південній Італії було засновано бл. 200 грецьких монастирів). Створення італійських зібрань пов'язане також з діяльністю гуманістів та грецьких вчених і переписувачів, що не тільки привозили з собою рукописи із Греції та інших областей Італії, а й самі їх створювали. Збирання рукописів в Італії відбувалося усюди, а не обмежувалось якимись центрами, тому зібрання грецьких рукописів, великі й малі,

розкидані по різних містах Італії. Всього в Італії нараховується бл. 10 тис. рукописів. Особливістю італійських колекцій є те, що вони мають чудовий підбір класичних авторів, рукописів з мініатюрами та рукописів, переписаних гуманістами.

Найбільше зібрання зберігається в Римі, в бібліотеці Ватикану (Biblioteca Apostolica Vaticana). Серед 150 тис. манускриптів нараховується 4679 грецьких рукописів. Основу цього зібрання заклав ще папа Дамасій (384 р.); сучасні фонди оформленіся з колекції папи Миколая V (1447–1455), відомого своєю діяльністю по збиранию старовинних манускриптів. Пізніше зібрання Ватикана поповнилися колекціями родин Барберіні, Борджія, шведської королеви Христини (1626–1689), видатної постаті свого часу, високоосвіченої (володіла восьма мовами) покровительки наук і мистецтв, яка удостоїлася честі бути похованою в соборі св. Петра в Римі. Перлинами зібрання є рукописи Гомера, Аристотеля, Архімеда, Евкліда з найдавнішим текстом теореми Піфагора та знаменитий Ватиканський кодекс Біблії.

Друге велике зібрання Італії знаходиться у Венеції, в Національній бібліотеці св. Марка (Biblioteca Nazionale Marciana); воно нараховує 1203 рукописи. Основу цього зібрання складає колекція, що належала відомуому колекціонеру манускриптів та перекладачеві на латинську мову творів Платона, Аристотеля, Ксенофонта, кардиналу Вісаріону Нікейському (1403–1472). У 1468 р. він передав її Венеційській республіці; зберігся каталог цього року, в якому зазначено 482 грецьких кодекси і 264 латинських.

1113 грецьких рукописів зберігаються в Лауренціанській бібліотеці (Laurenziana) у Флоренції. Основу цього зібрання становлять рукописи, що належали представникам родини Медичі. Перлинами зібрання є рукопис "Пандектів" Юстиніана (VI ст.) та Biblia Amiatina (VII–VIII ст.).

1093 рукописи знаходяться в Амброзіанській бібліотеці (Biblioteca Ambrosiana) в Мілані; серед рукописних скарбів ілюстрований рукопис "Іліади" V ст. З порівняно великих зібрань Італії потрібно відзначити також колекцію Гротта-Ферратського монастиря (573 рукописи). Серед рукописних скарбів світської літератури манускрипт V ст. "Географії" Страбона, повний текст візантійського роману "Дігеніс Акрит" (XII ст.).

Французькі зібрання грецьких рукописів склалися трохи пізніше, головним чином у XVII–XVIII ст., коли французька влада та меценати-аматори організовували експедиції за рукописами і витворами мистецтва на Близький Схід, в Грецію, на Кіпр. На відміну від італійських зібрань, майже всі грецькі рукописи Франції зібрані в Національній бібліотеці в Парижі (*Bibliothèque Nationale*, або BNF); паризьке зібрання нараховує 3117 рукописів.

У бібліотеці монастиря св. Катерини на Синаї зберігається 2300 рукописів. Це – одна з найдавніших монастирських бібліотек, і вона налічує велику кількість кодексів, написаних уніціальним письмом. Багато рукописів цього сховища розкидані по різних бібліотеках світу. Особливо багато фрагментів зберігається в Російській національній бібліотеці в С.-Петербурзі. Варто згадати, що знаменитий Синайський кодекс Біблії був знайдений в монастирі св. Катерини, а на думку деяких дослідників, там і написаний. Друге велике зібрання цього регіону знаходитьться в Патріаршій бібліотеці в Александрії і нараховує 518 рукописів.

У бібліотеках колишнього Радянського Союзу знаходиться 2,5 тис. грецьких рукописів. Порівняно невеликі зібрання знаходяться в Києві, Єревані, Тбілісі, Одесі та ін. Найбільше зібрання знаходиться в Санкт-Петербурзі (понад 1000 рукописів) і зберігається в Російській національній бібліотеці (РНБ; колишня Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна). Тут колекції Костянтина Тищендорфа, Порфирія Успенського, Антоніна Капустіна. Це зібрання багате датованими рукописами, рукописами з мініатюрами, палімпсестами. Понад 500 рукописів знаходяться в зібранні Державного історичного музею в Москві. Майже всі ці рукописи привезені до Росії з Афону в середині XVII ст.

У бібліотеках Великобританії нараховується більше 2 тис. грецьких рукописів. Вони переважно знаходяться в двох центрах: Бодліанській бібліотеці (*Bodleian Library*) Оксфордського університету (бібліотека носить ім'я сера Томаса Бодлі (1545–1613), дипломата та відомого колекціонера манускриптів; зібрання нараховує бл. 1500 рукописів) та в другій по величині в світі Британській бібліотеці (*British Library*, або BL) в Лондоні (бл. 500 рукописів). У Британській бібліотеці зберігаються два з трьох найстаріших списків Біблії – Синайський і Александрійський кодекси.

1186 рукописів знаходиться в Патріаршій бібліотеці в Єрусалимі. Це зібрання утворилося з декількох старовинних зібрань: монастиря св. Гробу, лаври Савви Освяченого і багатьох малих бібліотек Палестини.

У Румунії, в Бібліотеці Академії наук у Бухаресті зберігається 1365 рукописів. Ця колекція зібрана з багатьох старих монастирських бібліотек. Велика частина рукописів цього зібрання відноситься до XVII–XVIII ст., що пояснюється впливом грецької культури на той час у зв'язку з перебуванням греко-фанаріотів на княжому престолі у Валахії.

У Відні (*Österreichische Nationalbibliothek*) зберігається 1047 рукописів, переважна частина яких походить з колекцій: Аугерія Бузбека (1522–1592), вченого та дипломата, германського посла при дворі турецького султана Сулаймана II; гуманіста Івана Самбука (1531–1584), придворного лікаря та історіографа германських імператорів Максиміліана II і Рудольфа II. Згодом до них була приєднана колекція найбагатшої німецької родини XVI–XVII ст. Футгерів (займалися гірничопромисловими, торговельними і лихварськими справами). Австрійська бібліотека володіє 180 тис. папірусів; серед перлин віденського зібрання Біблія VI ст., багато ілюстрований рукопис Діоскорида VI ст.

Майже 1000 рукописів знаходиться в Іспанії (*Biblioteca Nacional de España*); самим значним є зібрання Ескуріала (589). В XVII ст. в Ескуріалі було майже 4 тис. рукописів, але їх більша частина загинула під час пожежі 1671 р., яка виникла від удару блискавки.

Серед інших європейських зібрань можна відзначити 619 рукописів у Баварській державній бібліотеці (*Bayerische Staatsbibliothek*) у Мюнхені, бл. 600 рукописів знаходиться в Голландії в Лейденському університеті (*Universiteit Leiden*).

Цінні манускрипти містяться в бібліотеці герцога Августа (*Herzog August Bibliothek*) у німецькому місті Вольфенбюттель. Первісне зібрання було закладене герцогом Августом Брауншвейг-Вольфенбюттельским (1579–1666), затятим бібліофілом, який за своє життя зібрав 134 тис. книг, з яких 12 тис. рукописів. Очільниками бібліотеки, яка була названа "восьмим чудом світу", були Г.В. Лейбніц (1646–1716) та Г.Х. Лессінг (1729–1781).

§ 3. ІСТОРІЯ ГРЕЦЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ

Засновником і творцем палеографії як наукової дисципліни вважається Бернар де Монфокон (Montfaucon, 1655–1741), член ордену бенедиктинців, який понад 50 років життя провів в абатстві Сен-Жермен-де-Пре, яке під керівництвом Жана Мабільона (Mabillon, 1632–1707), засновника дипломатики, було осередком наукового життя. Результатом багаторічних досліджень грецьких рукописів та опрацювання 11 тис. манускриптів стала фундаментальна праця Б. Монфокона "Palaeographia Graeca sive de ortu et progressu litterarum Graecarum et de variis omnium saeculorum scriptiorum Graecae generibus: itemque de abbreviationibus de notis variorum atrium ac disciplinarum. Additis figures et schematibus ad fidem manuscriptorum codicum" (скор. "Palaeographia Graeca"), що не втратила цінності й у наш час для всіх, хто займається грецькою палеографією. Ця праця, що була видана в 1708 р., являє собою величезний том in folio. Навіть побіжний огляд її змісту свідчить про всеохопний і ґрунтовний характер палеографічних досліджень: Книга I. Про приладдя греків для письма, матеріал, книги, каліграфію та помітки: гл. 1) про хрисографію; гл. 2) про види і назви матеріалу для письма; гл. 3) про стиль, калам і перо; гл. 4) про форми і вид книг зовні та всередині, про поєднання слів і пунктуацію, наголоси і придихи; гл. 5) про писарів; гл. 6) помітки та імена каліграфів з III по XIII ст.; гл. 7) імена писарів за алфавітом. Книга II. Походження грецьких букв та їх розвиток до IV ст.: гл. 1) раббі Азарія⁴; гл. 2) про самаритянські (вид арамейських) літери; гл. 3) про форми букв; гл. 4) букви часів Александра до Цезаря, позначення монограм

⁴ Один з таннайтів-законовчитець Талмуду в Палестині I–II ст.

міст; гл. 5) рукописи Афін часів Тіберія; гл. 6) зміни букв за часів римлян; гл. 7) написи перших ст. н.е.; гл. 8) про фігури і письмо абракса⁵. Книга III. Про унціал: гл. 1–3) про найдавніший кодекс Діоскорида; гл. 4) про особливості унціалу VII ст.; гл. 5) про особливості унціалу VII–VIII ст.; гл. 6) про особливості унціалу VIII–IX ст.; гл. 7) мінускули IX ст.; гл. 8) мінускули X ст. Книга IV. Про лігатури: гл. 2) лігатури IX ст.; гл. 3) лігатури X ст.; гл. 4) про криптографію; гл. 5) лігатури XI ст.; гл. 6) лігатури XII ст.; гл. 7) письмо Єгипту; гл. 8) письмо XII–XIII ст. Книга V: Про скорочення і позначення різних наук і мистецтв.

У 1715 р. вийшла інша праця Б. Монфокона, що спиралася на матеріал першої, – "Bibliotheca Coisliniana", де містився докладний опис рукописів, що належали герцогу Куаленському. Зі смертю дослідника розвиток палеографії призупинився на півстоліття.

З наступних грунтовних наукових праць з грецької палеографії варто відзначити дослідження Фрідріха Якова Баста (Bast, 1771–1811) "Commentario palaeographica", опубліковане в Лейпцизі 1811 року, що подає розширену інформацію про зміщення переписувачами та видавництвами окремих літер або їх поєднань внаслідок схожості в написанні.

З відкриттям нових пергаментних рукописів, а особливо папірусних, розширилися горизонти подальших палеографічних досліджень. Важливе місце займають праці Лейпцизького професора Костянтина фон Тишендорфа (Tischendorf, 1815–1874), відомого відкривача Синайського кодексу, визнаного фахівця з біблійної текстології. Основні праці К. Тишендорфа: "Codex Ephraemi Syri" (1843), "Monumenta sacra inedita" (1846), "Evangelium Palatinum ineditum" (1847); "Codex Claromontanus" (1842), "Septuaginta" (1850), "Novum Testamentum Vaticanum" (1867), "Appendix codicum celeberrimorum Sinaitici Vaticani Alexandrini" (1867), "Monumenta sacra inedita, nova collectio" (9 тт., 1855–1870), "Novum Testamentum triglottum" (1872).

Єпископ Порфирій (Костянтин Олександрович Успенський) (1804–1885) займався палеографією духовних книг. У 1854 р.

⁵ Абраксас чи Абрасакс – гностичний термін. Сума цифрових значень букв, слова (ізопсефія) дорівнює числу 365: А = 1, В = 2, Р = 100, А = 1, Σ = 200, А = 1, Ξ = 60. У Томаса Мора первісною назвою острова Утопія був Абраксас.

вивіз з Єрусалиму в Росію велику колекцію рукописів, серед яких такі відомі як розкішно ілюстроване найдавніше мінускульне IX ст. т.зв. Євангеліє Успенського, унціальний Порфирієвський кодекс-палімпсест IX ст., унціальний кодекс 080, датований VI ст. Першим звернув увагу на Синайський кодекс, проте щодо характеристики і датування рукопису його позиція була іншою, ніж у К. Тишендорфа ("Мнение о синайской Библии, полемика с Тишендорфом" (1862). П. Успенський залишив розлогі записи про свої експедиції під назвою "Книга бытия моего" (т.1–8, СПб., 1894–1902), де подаються детальні описи пам'яток Близького Сходу. Дослідженням Синайського кодексу та грецькою епіграфікою займався також архимандрит Антонін Капустін (1817–1894).

У 1867 р. вийшла праця професора Гайдельберзького та Берлінського університетів Вільгельма Ваттенбаха (Wattenbach, 1819–1897) "Anleitung zur griechischen Paläographie", що підsumовує праці його попередників Монфокона, Баста та ін. У додатку наводяться видозміні літер в різні періоди грецького письма та скорочення на письмі слів та складів.

Наступною всеохопною працею після Б. Монфокона була книга професора Лейпцизького університету Віктора Еміля Гардгаузена (Gardthausen, 1843–1925) "Griechische Paläographie", 1879 року, що витримала декілька перевидань; у ній автор докладно викладає як історію грецького письма, так і історію рукописної справи.

Укладаються праці посібникового характеру, зокрема, академік та президент Британської АН, перший директор Британського музею Едвард Томпсон (Tompson, 1840–1929) видав у Лондоні 1893 р. "Handbook of Greek and Latin Palaeography". Грунтовним є посібник, виданий в Афінах 1903 року, відомого історика, прем'єр-міністра Греції Спіридона Ламброка (Λάμπρος, 1851–1919) "Ἐγχειρίδιον τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς παλαιογραφίας".

Наприкінці XIX ст. почали з'являтися публікації з папірології. Відомим папірологом був професор Львівського університету, академік Польської АН Станіслав Вітковський (Witkowski, 1866–1950), автор праць: "Prodromus grammaticae

papyrorum Graecarum aetatis Lagidarum" (1898–99); "Epistulae privatae Graecae quae in papyris Lagidarum servantur" (Lipsiae, Bibl. Teubneriana, 1895; ed. 2 auctior 1911); "In Somnium Nectonabi (Pap. Leid. U) observationes aliquot" (1912); "Quaestiones papyrologiae, maximam partem ad epistulas pertinentes" (1913); "Zum Phidiaspapyrus" (1913). Із зарубіжних публікацій ґрунтовною була праця Фредеріка Георга Кеніона (Kenyon, 1863–1952) "The Palaeography of Greek Papyri" (1899).

У Росії зачинателем наукових досліджень з грецької палеографії та текстологічної критики був Віктор Карлович Ернштедт (1854–1902), професор Петербурзького університету, академік Петербурзької АН. Працював у рукописних зібраннях Лондона, Оксфорда, Кембриджа та скандінавських країн. У своїй докторській дисертації "Порфирієвські уривки з аттичної комедії" (1891) довів принадлежність фрагментів перу Менандра та реконструював сюжет його комедії "Фасма". Видав опис рукописів Порфирієвського зібрання (1885).

Відомим палеографом був Афанасій Іванович Пападопуло-Керамевс (1856–1912), секретар Грецького філологічного товариства в Константинополі (уклав каталог зібрання рукописів цього товариства), секретар Єрусалимського патріарха (видав 5-ти томний опис зібрання рукописів Єрусалимського патріархату). З 1904 р. бібліотекар С.-Петербурзької Публічної бібліотеки, де займався укладанням каталога фонду грецьких рукописів; передав у дар бібліотеці 115 грецьких рукописів (які складають найціннішу частину цього зібрання); опрацював богословські рукописи та видав "Сборник греческих неизданных богословских текстов IV–XV веков" (1909).

У С.-Петербурзі в 1896 р. (2 вид. 1904 р.) вийшла друком монографія завідувача кафедрою класичної філології Петербурзького, згодом Тбіліського університетів, член-кор. АН СРСР Григорія Филимоновича Церетелі (1870–1938) "Сокращения в греческих рукописях", де детально досліджено скорочення слів та складів. Г. Ф. Церетелі був почесним членом Папірологічного товариства Німеччини та Берлінського археологічного інституту. У 1937 р. учений зі світовим ім'ям був заарештований і невдовзі розстріляний. Основні палеографічні

праці: "Berliner Griechische Urkunden. III, 5" (Berlin, 1900); "Berliner Griechische Urkunden. IV, 2" (Berlin, 1904); "La Papyrologie Grecque, en Russie. Chronique d'Egypte, XII" (Bruxelles, 1931); "Papyri Russischer und Georgisher Sammlungen" (I–V, Tbilisi, 1925–1935; Amsterdam, 1966–1967); "Der Koridethi-Kodex und seine griechischen Beischriften" (Tbilisi, 1937).

Такою ж трагічною виявилася доля іншого відомого візантинолога, історика церковного права і палеографа Володимира Миколайовича Бенешевича (1874–1938), почесного доктора права Афінського університету (1912), член-кор. Страсбурзької, Баварської, Пруської, Російської АН. На поч. ХХ ст. у Синайському монастирі він виявив частини трьох листів Синайського кодексу. У 1928 р. його наукова діяльність була перервана в зв'язку з арештом та ув'язненням на Соловках та Ухта-Печерську. Під час обшукув майже повністю були знищенні результати його багаторічної праці по збору копій давніх рукописів, які визнали шифрованими посланнями (із 49 описів рукописів, зроблених у різних бібліотеках світу, уціліло 3). Після повернення був хранителем грецьких рукописів у Публічній бібліотеці С.-Петербурга. У 1937 р. звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини (приводом стала публікація в Берліні його монографії) і разом з синами та братом розстріляний. Основні палеографічні праці: "Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае" (СПб., 1911–1917. Т. 1–3); "Corpus scriptorum juris graeco-romani tam canonici quam civilis" (Sofia, 1935).

З кінця 1920-х років займався укладанням каталогів грецьких рукописів з астрології та хімії ленінградський історик, палеограф та бібліограф Мстислав Антонінович Шангін (1896–1942), який також зазнав репресій і якому в 1930 р. інкримінували звинувачення в участі в монархічній організації вчених-істориків і відправили на 10 років на Соловки. Після звільнення в 1936–37 рр. працював у Херсонеському музеї, в 1941 р. захистив докторську дисертацію "Византійське книжне письмо".

Праці відомої дослідниці візантійського мистецтва професора Віри Дмитрівни Ліхачової (1937–1981) стосуються також візантійського мистецтва книгописання: "Искусство книги. Константинополь. XI век" (1976); "Византийская

миниатюра. Памятники византийской миниатюры IX–XV вв. в собраниях Советского Союза" (1977).

У ХХ ст., особливо в його другій половині, в різних країнах почали з'являтися праці, як присвячені висвітленню окремих питань грецької палеографії, так і характеру посібникового. Це, зокрема: Woodhead A.G. "The Study of Greek Inscriptions" (Cambridge, 1967); Guarducci M. "Epigrafia Greca" (T. 1–4, Roma, 1967–1978); Σιγάλας Α. "Ιστορία της Ελληνικής γραφής" (Θεσσαλονίκη, 1974); Hunger H. "Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur" (München, 1989); Bernabe Pajares A. "Manual de crítica textual y edición de textos griegos" (Madrid, 1992); Mioni E. "Εισαγωγή στήν Ελληνικήν παλαιογραφία" (Αθήνα, 1994); Γαλαβάρης Γ. "Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων" (Αθήνα, 1995); Agati M.L. Il libro manoscritto da Oriente a Occidente. Per una codicologia comparata (Rome, 2009). Crisci A., Degni P. La scrittura greca dall'antichità all'epoca della stampa. Una introduzione (Rome, 2011) та інші.

На теренах колишнього Радянського Союзу Борис Львович Фонкіч (нар. 1938 р.), професор Московського університету, член-кор. Афінської АН, член Міжнародного комітету з грецької палеографії, видав ґрунтовні праці: "Греческие рукописи европейских собраний" (Москва, 1999); "Греческие рукописи и документы в России" (Москва, 2003). Б. Фонкіч обґрунтував принципи ідентифікації писарів по почерку, виявив автографи багатьох з них. Б. Фонкічем опубліковані описи ряду фондів грецьких рукописів, унесені виправлення і доповнення в атрибуції і датування рукописів у старі каталоги. Учений досліджував історію середньовічних бібліотек (особливо Афонських).

Питаннями грецької кодикології, каталогізацією грецьких рукописів, що зберігаються в Україні, займаються Євгеній Костянтинович Чернухін, що досліджував грецькі рукописи Києва: "Грецькі рукописи у зібраннях Києва: каталог" (Київ, 2000); "Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст." (Київ, 2002), та Олег Вікторович Сучалкін, котрий описав рукописи Харкова: "Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. з фондів ЦНБ ХНУ ім. В.Н. Каразіна" (Харків, 2003).

Окрім наукових досліджень і посібників з грецької палеографії, видавалися атласи рукописів. Першим уважається видання Joseph-Balthazar Silvestre "Palaeographie universelle" (2 тт., Paris, 1841), але оскільки автор не був ученим, то при змальовуванні допустив чимало помилок, змішуючи і не розрізняючи окремі схожі за обрисами грецькі літери. Савва, єпископ Можайський, видав уже сфотографовані рукописи (в основному, духовного змісту) в книзі "Палеографические снимки с древнейших и замечательнейших греческих и славянских рукописей Синодальной библиотеки, VI–XVII вв." (Москва, 1863).

Нефототипічним був атлас: Wilhelm Wattenbach "XII Schrifttafeln zur Wattenbachs, Anleitung zur griechischen Paläographie in folio" (Berlin, 1867, 1877) із 12-ма таблицями мінускульного письма. Дещо згодом В. Ваттенбах разом з В. Вельсеном видали інший, фотографічний, атлас "Exempla codicum litteris minusculis scriptorum" (Heidelberg, 1878, in folio) з 50-ма таблицями текстів рукописів переважно світського змісту IX–XIV ст.

У 1879 та 1880 р. архимандрит Амфілохій видав 4 томи "Палеографического описания греческих рукописей" різних російських бібліотек (в основному, Московської Синодальної), датованих IX–XVII ст.

В. Ваттенбах у 1883 р. видав атлас "Scripturae graecae specimina", де представлені зразки рукописів різноманітних способів письма, починаючи з папірусів і закінчуячи XIV ст.

Для папірусів з курсивним письмом, яке відрізняється від літературного папірусного письма був опублікований спеціальний атлас: Carolus Wessely "Papyrorum scripturae graecae specimina, isagogica" (Leipzig, 1900), який, окрім текстів, містить таблиці алфавітів різних папірусів.

Факсимільного типу видання Henri Omont "Fac-similés des manuscrits Grecs des 15 et 16 s. de la Bibliothèque Nationale" (1887); "Fac-similés des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale du 9 au 14 s." (1890); "Fac-similés des plus anciens manuscrits Grecs en onciale et en minuscule de la Bibliothèque Nationale du 4 au 12 s." (1892), та Albert Martin "Fac-similés des manuscrits Grecs à l'Espagne" (2 vol., 1891).

Із сучасних видань зразків грецьких текстів можна назвати: Weitzmann K. "Late Antique and Early Byzantine Book Illumination" (New-York, 1977). Ілюстрованим (кольоровими і чорно-білими фотографіями) є чотиритомний каталог рукописів Метеорських монастирів: N. ВЕН. "Τὰ χειρόματα τῶν Μετεώρων" ('Αθήναι, 1998), де вміщені також фото криптограм, записів на маргінесі, автографів імператорів, зразки підписів (*σημειώματα*) писарів (κωδικόγραφοι). Мистецьким є кольорове чотиритомне видання рукописів Афону: "Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρούς· εἰκονογραφημένα χειρόγραφα" ('Αθήναι, 1973). Розкішно ілюстрована історія бібліотек світу з 3000 до н.е. до 1600 н.е. з кольоровими фотографіями зразків рукописів: K. Σταϊκος. "Βιβλιοθήκη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὴν Ἀναγέννηση" ('Αθήναι, 1996).

§ 4. ВОЩЕНІ ДОЩЕЧКИ (ТАБЛИЧКИ)

Палеографія вивчає написи на папірусі, пергаменті та папері, проте традиційно до її сфери відносять також і написи на навоскованих дощечках. Дерев'яні дощечки, вкриті шаром воску (грец. ἡ δέλτος, τὸ δέλτιον, ὁ πίναξ γραμματεῖος, лат. *tabula caerata*, *caera*) використовували як писемний матеріал для об'ємніших, порівняно з епіграфічними, записів. Виготовляли їх з твердих порід дерева (бук, дуб, самшит) або кості. Така дощечка вставлялася в рамку з дещо вищими краями, щоб написане не стиралося, заливалася здебільшого темним (з додаванням смоли, сажі) воском, поверхня вирівнювалася. Дві або більше дощечки часто з'єднувалися між собою в книгу; для цього в рамці навколо дощечки робилися отвори, через які пропускали кільце, так що кожна була неначе сторінкою в книзі і проверталася на цьому кільці. Залежно від кількості дощечок такі книжечки називалися δίπτυχα, τρίπτυχα, πεντάπτυχα, πολύπτυχα. Закриту книжечку зав'язували шнурком чи ремінцем, які пропускалися крізь дірочки в рамці на противлежній від кілець стороні, а зав'язаний ремінець можна було скріпити печаткою (див. зображення нижче). Із знахідок вощених табличок у Помпеях відомо, що на табличках-документах писали не на кожній стороні, а лише на одній із прилеглих сторін. Знатні й багаті люди могли собі дозволити користуватися розкішними табличками, найчастіше зі слонової кості, які іноді оздоблювалися золотом, а зовнішня сторона могла прикрашатися високохудожнім різьбленням.

Застосування вощених дощечок було широким і різноманітним: їх використовували для щоденних нотаток, для писання в школах, для чернеток, як записні книжки для заміток. По воску писали загостrenoю металічною чи кістяною паличикою (грец. ὁ στῦλος, τὸ

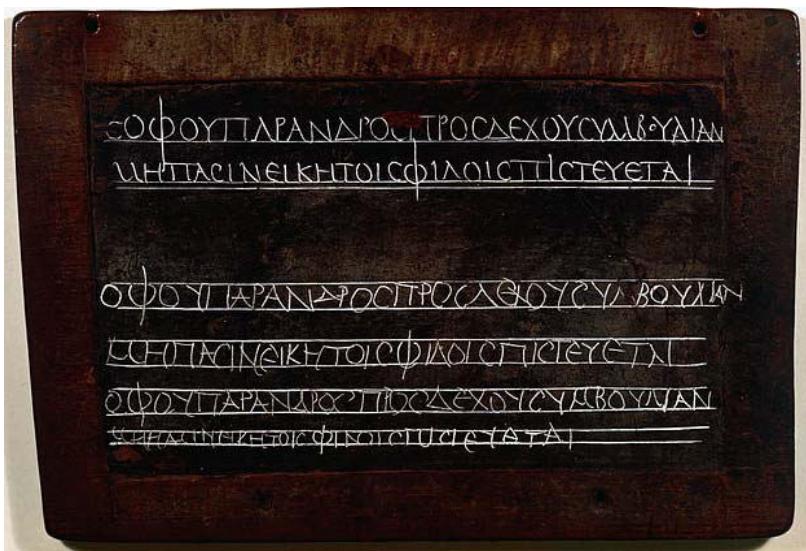
γραφέῖον, лат. *stylus, graphium*). Уживали вощені дощечки і для листування: адресат, прочитавши такого листа, загладжував воск зворотною плоскою стороною стилюса і писав відповідь на тій же дощечці. На дощечках писали, зазвичай, курсивом, і не лише для власного ужитку автора, а, наприклад, у ділових сферах (розписки, фінансові книги, угоди тощо). На вощених дощечках писалися і заповіти, текст завірявся підписами свідків, а книга перев'язувалася мотузкою і завіралася іменною печаткою.

Вощені дощечки відігравали значну роль в процесі створення античних книг. На них автор первісно втілював свій задум, відшліфовував його, постійно затираючи і оновлюючи написаний текст. Лише після ретельної редакції літературний твір переносився на папірус чи пергамент. Діонісій Галікарнаський (De comp. verb. 25) розповідає, що Платон не розлучався з вощеними табличками до самої смерті, до останньої хвилини займаючись літературною працею: біля нього були знайдені таблички, на одній з яких виявився початок "Держави".

Вощені дощечки послужили прообразом сучасної книги, оскільки пергаментні кодекси створювалися на зразок поліптихів з вощених дощечок; цю форму перейняли також книги на папері, і в такому традиційному і напрочуд раціональному вигляді існують книги і до сьогодні.

Зрозуміло, що до наших днів вощені дощечки з текстом написаним на воску не змогли б дійти, проте на них можна було видряпувати текст на дерев'яній частині, і такі збережені дощечки є цінним палеографічним джерелом. Такого виду диптихи згадується Геродотом (VII, 239) в розповіді про хитрість спартанського царя Демарата: щоби сповістити плани перського царя Ксеркса, Демарат зішкрябав з диптиха віск, написав листа на поверхні самого дерева, а потім покрив таблички воском; чисті вощені таблички не викликали підозр. У Британській бібліотеці зберігається аналогічна вощена табличка з античної школи з видряпаним зразком для переписування, що є двома рядками з Менандра; вона датується II ст.

Вощена табличка зі взірцем шкільного завдання та двічі переписаним учнем. Наводяться два рядки Менандра. II ст. н.е., зберігається в Британській бібліотеці

Найдавніша вощена табличка відкрита археологами на території античної Етрурії. Знахідка датується поч. VII ст. до н. е. і вирізана зі слонової кости. На ній по краю вирізблений грецький алфавіт з напрямом письма справа наліво. Найбільш значимі археологічні знахідки вощених табличок з грецьким письмом припадають на період 2-ої пол. XIX – поч. XX ст. Так, у 1881 р. голландський учений Ван Ассендельфт де Конінг подарував Лейденському університету 7 дощечок у вигляді поліптиха, куплених на руїнах Пальміри; в науці за ними закріпилася назва "Ассендельфтські таблички" (*Tabulae ceratae graecae Assendelftianae*). Вони виготовлені з бука, майже квадратні (14,5×12 см); перша табличка уміщує фрагмент поеми Гесіода "Труди і дні", на решті табличок записані байки Бабрія. В Єгипті в 1891 р. були знайдені таблички з мімами Геронда.

В Ермітажі зберігаються дві деревяні таблички, описані і видані Г.Ф. Церетелі. Перша з них – 31×17,5 см при товщині в 0,7 см; вона не покривалася воском, і школляр писав на ній, змиваючи попередній запис. Перші рядки виконані як два ямбічні триметри: ΕΘΙΖΕΣΕΑΥΤΟΝΥΠΟ ΜΕΝΙΝΟΡΓΑΣΦΙΛΩΝ || ΚΑΙΠΑΝΤΑΣΕΞΙΣΣΕΒΟ ΜΕΝΟΥΣΣΕΘΣΘΕΟΝ (Учись спокійно переносити гнів друзів, і як бога тебе вони шануватимуть). Завершує запис фраза ΓΟΝΕΙΣ ΤΕΙΜΑ (Шануй батьків). Друга табличка (15×17,7 см при товшині 0,5 см) покрита тонким шаром темного воску. Напис на ній ямбічним триметром датується III ст. н.е.: ΑΠΑΝΤΑΜΕΝΤΑ ΖΩΑΠΙΜΠЛАТЕ ΤΡΟΦΗΣ || ΚΕΡДΟΥΣ ΔΑΠΛΗΣΤΟΝΕΣΤΙΝ ΤΟΑΝΘΡΩΠΩΝΓΕ ΝΟΣ (Усіх тварин легко наситити, лише людина безмірно жадібна); завершує типовий настановчий вислів ΦΙΛΟΠ[ΟΝΕΙ] (Стараїся).

У Середньовіччі диптихи використовувалися в церквах: під час богослужіння було правило читати по диптиху із слонової кістки списки святих. Літературні твори та живопис (особливо до XII ст.) свідчать, що вощені таблички, які практично не змінилися з часів античності, продовжували активно використовуватися в попередній якості. Канцелярія французьких королів використовувала вощені дощечки ще в XIV ст. В Європі як предмет повсякденного вжитку грамотної людини вощені дощечки використовувалися майже до сер. XIX ст.

§ 5. ПАПІРУС. ПАПІРОЛОГІЯ

Справжнім найдавнішим матеріалом для письма, для книг, а також для офіційних паперів та листів був папірус (грец. ὁ πάπυρος або ἡ βίβλος). Етимологія слова πάπυρος достеменно не встановлена: за однією з найдавніших теорій це слово єгипетського походження, від назви міста Bura, з єгипетським компонентом "ра" та буквально означає виріб, зроблений в Бура, так само, як пергамент означає виріб, зроблений в Пергамі⁶. Слово виявилось живучим: сам папірус уже давно вийшов з ужитку, а слово збереглося в європейських мовах, – папір, папіроси. Папірус використовувався в Єгипті щонайменше з IV тисячоліття до н. е., а в античному світі з'явився приблизно з VII ст. до н. е. Серед писемного матеріалу папірус має найдовшу історію використання – аж до XII ст., поки не був остаточно витіснений папером.

Папірус виготовляється з однойменної рослини (ботанічна назва *Cyperus papyrus*) родини осокових (3–4 м висотою, товщиною трикутного стовбура, в-серединіому, 7 см, який увінчувався пишною кроною). У давнину він ріс у заболоченій дельті Нижнього Єгипту та в Сирії; зараз у Єгипті його практично немає, зате зустрічається в Ефіопії, на Мадагаскарі, в Сицилії. В Сицилію він був завезений арабами в X ст., але сицилійський вид папірусу вважається більш схожим на сирійський, ніж на єгипетський.

У грецькій літературі опис папірусу нам залишили Гомер ("Одіссея", XXI, 391), Есхіл ("Молільниці", 761), Геродот

⁶ Відомий єгиптолог Б. А. Тураєв виводив слово "папірус" від єгипетського "папіур", тобто "нільський" ("Египетская литература", М., 1920, с. 31). Професор Оксфордського університету Я. Черні етимоном вважає коптське слова "папуро", тобто "те, що належить царю" (Černy I. Paper and books in ancient Egypt. L., 1953, p. 4); аналогічної думки притримується Лейденський професор Х. Бруннер (Handbuch der Orientalistik, hrsg. v. B. Spuler. Leiden, 1959, B. I, S. 59).

("Історія", II, 92), Теофраст ("Історія рослин", IV, 8, 3) і Страбон ("Географія", XVII, 788). Теофраст свідчить, що папірус має різноманітне використання: з нього виготовляють човни, плетуть канати, паруси і циновки, тканини для одягу та одяла, серцевину навіть їдять сирою чи смаженою. Із стовбура й виготовлявся матеріал для письма, що мав називу ὁ χάρτης, *charta*, а також ὁ πάπυρος або ἡ βίβλος, τὸ βιβλίον.

Папірус з давніх-давен в Єгипті використовували як матеріал для писання. Найдавніший єгипетський документ на папірусі, що дійшов до нас, походить з XXXVI ст. до н.е., а найдавніший папірус літературного змісту (XXVIII–XXVI ст. до н.е., зберігається в Парижі), являє собою тільки копію з ще більш давнього оригіналу. Сухий клімат Єгипту сприятливий для зберігання цих не дуже міцних документів (в середньому, тривалість "життя" папірусу 200–300 років): захоронені разом з покійником вони пролежали в могилі або як частина футляра мумії.

Найдавніше свідоцтво про використання папірусу в греків зустрічається в Геродота (V, 58), котрий говорить про іонян, що називали книги з папірусів, за старим звичаєм – "шкірами" (διφθέραι), оскільки вони раніше вони писали на шкірах. З цього видно, що малоазійські греки використовували папірус і що він був вже зовсім не новою річчю.

Найстаріші папірусні фрагменти, знайдені на грецьких теренах: 1981 р. у Дафні біля Афін (V ст. до н.е.), який містить уривки орфічних поем, та 1962 р. в Дербені поблизу Салонік (сер. V ст. до н.е.), що містить виклад учения Анаксагора (див. фото, транслітерацію фрагмента маюскулами та запис звичайним письмом).

Особливо велику роль у виробництві папірусу аж до кінця античності відігравала Александрія. Приготування матеріалу для писання з цієї рослини описано Плінієм в "Historia naturalis" (XIII, 11, 13). Стовбур папірусу розрізався голкою на стрічки (стрічки, вирізані з середини стовбура, були ширші, ніж ті, що взяті з більш близьких до зовнішніх частин; довжина їх була різною). Стрічки вкладалися щільно одна до одної на столі (як свідчать знахідки, найчастіше з напуском 1 см), а над ними під прямим кутом клали інший шар стрічок. Потім їх скріплювали клеєм (зазвичай, ним служив перетертій крізь сито прокислий хліб, змочений водою), часто просто нільською водою, яка й сама має клейкі властивості. Склесний таким чином лист

пресували, витримували добу, сушили на сонці, згладжували складки слоновою кісткою або раковиною, обрізали, і аркуш (τὸ κόλλημα) був готовий до використання.

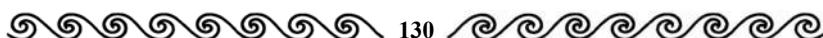
- ΕΚ[....].[.]...ΝΤΑΕΝ[..]ΑΣΤΟΓΚΕΚ[...]ΑΙΑΠΟΤΟΥ
ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΝΤΟΣΖΕΥ[.]ΠΑΝΤΑΚΑΤΑΤΟΝΑΥΤΟΝ
ΛΟΓΟΝΕΚΛΗΘΙΠΑΝΤ..ΓΑΡΟΑΗΡΕΠΙΚΡΑΤΕΙ
ΤΟΣΟΥΤΟΝΟΣΟΝΒΟΥΛ.ΤΑΙΜΟΙΡΑΝΔΕΠΙΚΛΩΣΑΙ
5 Λ.ΓΟΝΤΕΣΤΟΥΔΙΟΣΤΗΜΦΡΟΝΗΣΙΝΕΠΙΚΥΡΩΣΑΙ
ΛΕΓΟΥΣΙΝΤΑΕΟΝΤΑΚ.ΙΤΑΓΙΝΟΜΕΝΑΚΑΙΤΑΜΕΛΟΝΤΑ
ΟΠΩΣΧΡΗΓΕΝΕΣΘΑΙΤΕΚΑΙΕΙΝΑΙΚΑ[.]ΠΑΥΣΑΣΘΑΙ
ΒΑΣ..ΕΙΔΕΑΥΤΟΝΕΙΚΑΖΕΙΤΟΥΤΟΓΑΡΟΠΡΟΣΦΕΡΕΙΝ
ΕΦΑ[.]ΝΕΤΟΕΚΤΩΝΛΕΓΟΜΕΝΩΝΝΟΜΑΤΩΝΛΑΓΩΝΩΔΕ
10 ΖΕΥ.ΒΑΣΙΛΕΥΣΖΕΥΣΔΑΡΧΟΣΑΠΑΝΤ.ΝΑΡΓΙΚΕΡΑΥΝΟΣ
- ἐκ [τοῦ δ]ὲ [τ]ὰ ἔόντα ἐν [έκ]αστον κέκ[λητ]αι ἀπὸ τοῦ
ἐπικρατοῦντος, Ζεὺ[ς] πάντα κατὰ τὸν αὐτὸν
λόγον ἐκλήθη· πάντων γάρ ὁ ἀήρ ἐπικρατεῖ
τοσοῦτον δσσον βούλεται. ‘Μοῖραν’ δ’ ‘ἐπικλῶσαι’
5 λέγοντες τοῦ Διός τὴν φρόνησιν ἐπικυρῶσαι
λέγουσιν τὰ ἔόντα καὶ τὰ γνόμενα καὶ τὰ μέλλοντα,
ὅπως χρὴ γενέσθαι τε καὶ εἶναι καὶ παύσασθαι.
βασιλεῖ δὲ αὐτὸν εἰκάζει (τοῦτο γάρ οἱ προσφέρειν
ἐφαί[ί]νετο ἐκ τῶν λεγομένων ὀνομάτων) λέγων ὡδε·
10 “Ζεὺς βασιλεύς, Ζεὺς δ’ ἀρχὺς ἀπάντων ἀργικέραυνος”.

За форматом аркуші були різні, з огляду на якість папірусу, тільки довжина (в середньому, 30–35 см) завжди була більша за ширину (в середньому, 15–25 см); цінувалася не довжина, а ширина. Пліній дає характеристику різних сортів папірусу (іератика, лівіана, клавдіана, фанніана, амфітеатрика, сайтика, тенеотика, корнеліотика, емпорітика), що використовувалися за його часів. Для нелітературних цілей (листів, розписок, контрактів), зазвичай, вистачало 1 аркуша (тому, мабуть, і використовували іноді для цих документів більший формат, ніж для книг), а для літературних цілей певна кількість аркушів склеювалась, а отриману таким чином довгу та вузьку стрічку змотували в сувій, як теперішні обої (грец. τὸ τεῦχος, τὸ κύλινδρον, τὸ κυλιστόν, ὁ χάρτης, τὸ ἐλητάριον, лат. volumen).

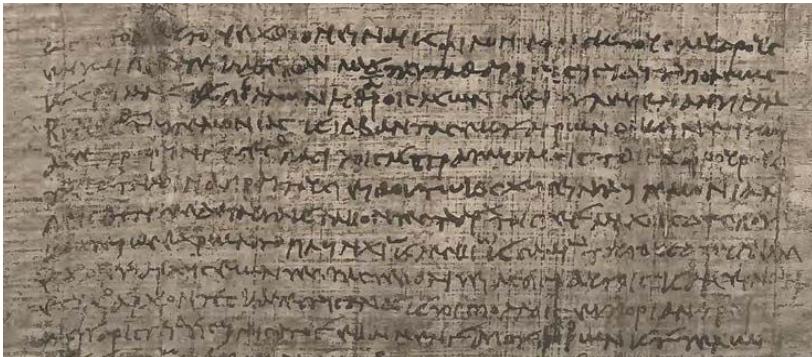
Сувій – це єдиний вид книги, який знала античність у класичну епоху. За словами Плінія, на сувій йшло не менш 20 аркушів, тобто довжина сувою перевищувала 4 м. Як свідчать знахідки, найчастіше зустрічалися сувої довжиною 2–3 метри (такими були сувої, що містили кожен окрему книгу "Іліади" та "Одіссеї"). Великий сувій незручно тримати в руках, важко щось віднайти, він легко рветися; недарма одинalexandrійський вчений говорить: τὸ βιβλίον μέγα κακόν. Висота сувою відповідала тому, що зараз називається форматом книги: максимальна висота була 40 см, мінімальна – 5 см; більшість знайдених в Єгипті папірусів має висоту від 20 до 30 см.

Списаний сувій називали по-різному: ὁ τόμος, ἡ βύβλος, τὸ βιβλίον, τὸ βιβλίον, ὁ λόγος, τὸ σύγγραμμα, τὸ σύνταγμα, ἡ σύνταξις. Писали тільки з одного боку папірусу, на котрому були менш короткі горизонтальні смуги, і калам з легкістю рухався вздовж них, не зустрічаючи перепон. Ця, так би мовити, лицьова сторона називається *rectum*, а принцип писання на ній – *recto*. Зворотня сторона називається *versum*, а принцип писання на ній – *verso*.

Правило, що для писання відводилося тільки *rectum*, дуже важливе в палеографії: якщо сувій списаний з обох боків, то письмо *recto* завжди старше, аніж *verso*. Списані з обох сторін папірусні рукописи називаються опістографи. Деколи бувало, що текст, розпочатий на *recto*, продовжувався зі зворотньої сторони, але, зазвичай, якщо текст *verso*, то він не має жодного відношення

до recto. Очевидно, verso писали тоді, коли текст на rectum ставав непотрібним і економні люди, щоб не купувати новий папірус, списували verso (наприклад, 'Αθηναίων πολιτεία Аристотеля: recto записані рахунки однієї єгипетської фірми, на verso – 'Αθηναίων πολιτεία; папірус датується I ст. н.е., віднайдений 1879 р. в Оксиринці, зберігається в Британському музеї (див. зображення).

Але серед рукописів Птолемеївської доби (III–I ст. до н.е.) зрідка траплялося, коли писали відразу verso, без усіякої на те причини; з пізнішої, римської епохи, таких папірусів не зустрічається.

Окрім того, існував ще спосіб використання папірусу в ділових документах, коли текст пишеться не паралельно горизонтальним смугам, а перпендикулярно, поперек листа, тоді й сувій робився незвичним способом, – листки склеювались не боками, а низ з вершиною наступного аркуша, так, що текст йде все ж таки паралельно довгій стороні сувою. Але у візантійських документах у таких випадках сувій робився звичайним способом, так, що письмо йде паралельно короткій стороні сувою; у літературних творах цей спосіб не практикувався. Загальне правило, котрого завжди дотримувалися в літературних творах усіх епох і в папірусах нелітературного змісту римської доби, та, переважно, Птолемеївської епохи – це те, що текст іде паралельно коротким горизонтальним смугам.

Писали на папірусі колонками (*αἱ σελίδες*) паралельно довжині сувою. Ширина колонки різна, але в літературних творах, призначених на продаж, довжина вірша гекзаметра (12,5 см, при

великому почерку) була найвищою межею ширини. В прозаїчних творах ширина колонки менша, бл. 6 см; у нелітературних папірусах ширина колонки буває іноді більшою – навіть до 30 см. У збережених папірусах кількість знаків у рядку коливається від 48 (як у найдавнішому, IV ст. до н. е., віднайденому в 1902 р. в Єгипті, папірусі з 250 віршами з поеми "Перси" Тимофія Мілетьського; зберігається в Берлінському музеї) до 15–10, як у папірусі з коментарями до діалогу Платона "Теетет".

З розділових знаків використовувалися дві крапки ("диколон") для поділу фраз. Кінець тексту позначався особливим значком – короніс, аналогічним для позначення красису. Поля використовувавались для позначення рядків: через кожні 50 чи 100 рядків ("віршів") ставилася порядкова цифра. Поміж колонками або на маргінальних полях записувалися примітки, коментарі, т. зв. схолії, які писалися, як правило, дрібним курсивним письмом. Переважна більшість збережених фрагментів античних книг не містить схолій, оскільки такі книги призначалися для широкого кола читачів, для котрих наукові коментарі не були потрібними.

Перша сторінка античної книги-сувою називалася протокол (прωτόκολλον *перший прикленний лист*), остання сторінка – есхатокол (έσχατόκολλον *останній прикленний лист*). У візантійську добу на протоколі ставився своєрідний штамп, який засвідчував, що папірус виготовлений державою, або підтверджував сплату мита. Цей протокол надавав офіційного характеру документам, написаним на папірусі; з таким значенням термін "протокол" увійшов у сучасне використання.

Заголовок (ὁ τίτλος, *titulus*) книги, зазвичай, розміщувався на останній сторінці, есхатоколі. Титульні дані, в яких вказувалося число рядків у книзі, були необхідними для оцінки обсягу конкретної книги та літературного спадку певного автора. Так, Діоген Лаертський (V, 27) повідомляє, що твори Аристотеля складалися з 445 270 рядків ("віршів") і нараховували 400 книг та 1 000 трактатів.

Але оскільки розміщення заголовка книги на есхатоколі було вкрай непрактичним, то назва писалася ще й на маленьькому шматочку папірусу або пергаменту (ὁ σύλλυβος, тò πιττάκιον, ἡ γλώσσα, тò γλωσσάριον, лат. index, *titulus*), котрий закріплявся –

приkleювався або пришивався – до одного із зовнішніх країв сувою. В Єгипті було віднайдено шматочок папірусу, розміром 12,5 × 2,8 см, з написом ΣΩΦΡΟΝΟΣ (MIMOI) ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΙ, котрий, мабуть, і був для цього призначений. Оскільки сувої дійшли до нас у більш або менш пошкодженному стані, то на жодному з них не знайдено σέλλυβος.

Переписана книга редагувалася і виправлялася, далі в колофоні ставилося слово διώρθωται виправлено, від якого походить термін "діортоза", який уживався античними граматистами в значенні "видання".

За свідченнями латинських письменників, папірусний сувій накручувався на дерев'яний або кістяний валик (ό δύμφαλός, umbilicus), прикріплений до останнього аркуша сувою, – звідси походить латинський вираз: devolvere або adducere ad umbilicum розгорнути або згорнути книгу до кінця. Такий валик мав на обох кінцях "роги" (τὰ κέρατα, cornua), їх іноді фарбували, іноді ще один валик прикріплювали до початку сувою. Однак, у сувоях, що дійшли до нас, а також на зображеннях сувоїв, нічого схожого немає; лише іноді (дуже рідко) трапляються тростина або перо, або просто декілька шарів папірусу в кінці сувою замість δύμφαλός. Мабуть, δύμφαλός використовували в розкішних сувоях, а ті, що дійшли до нас – це книжки провінціалів Єгипту.

Латинські автори також повідомляють, що краї сувоїв обрізали, загладжували пемзою, фарбували, іноді намащували кедровою олією, щоб уберегти сувій від молі та інших шкідників; від кедрової олії краї набували живтавого кольору. На сувій надягали покришку, зазвичай, із папірусу (charta imporetica); для дорогих сувоїв робили шкіряний чохол із пергаменту (ό φαινόλης або ο φελόνης), пофарбований фарбою. Апостол Павло в 2-му посланні до Тимофія (4: 13) говорить, що він залишив у Троаді в Карпа ο φελόνης, і просить Тимофія забрати її разом з папірусними сувоями (τὰ βιβλία) і пергаментними книгами (τὰς μεμφράνας). Для збереження сувоїв робилися коробки циліндричної форми (ή κίστη, ο κιβωτός, capsа). Літературні твори нерідко складалися з декількох сувоїв, наприклад, поеми Гомера із 48 сувоїв; такі сувої з'язувалися разом і зберігалися в одному ящику.

При читанні сувою його брали в праву руку, а лівою розгортали (*ἀνελίσσειν, ἀνελεῖν, explicare*), поступово, по мірі прочитання, згортали прочитану частину. Коли сувій був прочитаний до кінця, то він був згорнутий, але так, що початок його був усередині, а кінець назовні. Для того, щоб повернути йому звичний вигляд, його потрібно було весь розгорнути і згорнути, але вже з кінця. Під час цього процесу початок сувою сильно затискався між грудьми та підборіддям, а обома руками згортали, тому зрозуміло, що на сувоях залишалися сліди від підборідь читачів.

Окрім звичних папірусних сувоїв, збереглися деякі залишки папірусних книжок з літературними творами (т.зв. *codex rauragaceus*), за формою подібних до наших, у яких писали з обох боків папірусного листа. Іноді для зміцнення папірусу в таку книгу вплітали декілька аркушів пергаменту; але такі книги невдовзі були витісненні пергаментними.

Підкорення Єгипту арабами в 640 р. нанесло смертельний удар по грецькій писемності в Єгипті, до кін. VII ст. вона поступово зникла. В сер. X ст. виробництво папірусу в Єгипті цілковито припинилося. В Європі папірус слугував основним матеріалом для письма тривалий час, навіть ще в часи остготських, лангобардських, вандальських королів. Так, зберігся лист імператора Костянтина V до Піпіна Короткого на папірусі 756 року, а канцелярія Меровінгів лише після 670 р. перейшла на пергамент. Папська канцелярія використовувала папірус аж до XI ст. Цікаво, що й сучасні носії інформації – аудіо- та відеокасети, мікрофільми – створені за принципом сувою.

Дослідженням античних папірусів займається спеціальна історико-філологічна дисципліна папірологія. Термін "папірологія" є дещо ширшим за предмет, що вивчається цією дисципліною: в завдання папірології входить читання, інтерпретація і видання лише грецьких, пізніх латинських (римських, візантійських та доби еллінізму), демотичних і коптських папірусів, а також написів на глиняних черепках (остраконах) і на дерев'яних табличках, що прикріплялися до мумій. Ієратичні, ранні демотичні, староєврейські, арамейські та ін. папіруси вивчаються египтологією, семітологією й іншими

дисциплінами. Папірологія вивчає і класифікує папіруси за періодами, місцями знахідок, змістом, а також вивчає форми і видозміни літер і знаків, особливості граматики і стилю папірусів.

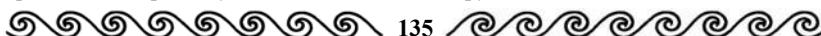
Спеціалізовані розкопки з метою пошуку папірусів розпочалися в сер. XVIII ст. Перші грецькі тексти на папірусі були знайдені в 1752 р. в Геркуланумі (так звана "Вілла папірусів") і в 1778 р. у Єгипті. Впродовж наступних ста років знахідки папірусів продовжувалися, проте справжній поштовх вивченням папірусних текстів і виникненню папірології як самостійної дисципліни надали масові знахідки у Файюмі (Єгипет) в 1877–78 рр⁷, де була знайдена "Афінська політія" Аристотеля. Після цього почалися організовуватися спеціалізовані експедиції в пошуках папірусів, що супроводжувалися їх вивченням і перекладом.

У грецькій папірології прийнята така класифікація рукописного матеріалу: папіруси Птолемейської доби (323–30 рр. до н.е.), папіруси римської доби (30 р. до н.е. – IV ст. н.е.), папіруси візантійської доби (кін. III–VIII ст.).

5.1. Оксиринхські папіруси

Велика кількість папірусних текстів була виявлена при розкопках елліністичного єгипетського міста Оксиринх. У 70-х рр. XIX ст. вчені відкрили там пагорби сміття, серед якого виявилися папіrusні фрагменти в сильно пошкодженному стані. У 1896 р. оксфордські вчені Бернард Гренфелл (Grenfell, 1869–1926) і Артур Хант (Hunt, 1871–1934) звернули увагу на те, що посушливий ґрунт Оксиринха, а також відсутність

⁷ Зважаючи на те, що грецька мова процвітала в Єгипті майже тисячу років і була основною мовою спілкування з часів завоювань Александра Македонського, засновника Александрії в 331 році до н.е., знайдені на території Єгипту папіруси були написані саме грецькою мовою. Після ж того, як Єгипет став частиною Римської імперії, грецька мова залишилась офіційною, оскільки римляни не проявляли намірів впровадження латинської мови ні на території Єгипту, ні на інших східних територіях. Упродовж усієї елліністичної доби в грекомовних країнах усі записи велися на папірусі.

поселень на місці стародавнього міста сприяли збереженню величезної кількості папірусів, які буквально валялися під ногами. Як з'ясувалося, оксиринхські тексти перебували в сховищах, куди складали застарілі рукописи та документи, що вийшли з ужитку. Папіруси, згідно з аналізом фахівців, були написані в період між I ст. до н.е. та VII ст. н. е. Серед знахідок виявилися фрагменти Старого Завіту і Нового Завіту, загублені уривки християнських текстів, твори Софокла, Евріпіда, Гесіода та інших авторів античного світу. Всього було знайдено 400 тис. фрагментів, які на даний момент перебувають в Бодлеянській бібліотеці Оксфорда. Загальний обсяг знайдених матеріалів становить п'ять мільйонів слів грецькою, латинською, давньоєврейською, сирійською, давньоперською, нубійською, арамейською та арабською мовами.

Більшу частину текстів колекції було неможливо прочитати ні неозброєним оком, ні за допомогою збільшувальних приладів. Для відновлення текстів оксиринхських папірусів використовуються новітні технології, які до цього часу використовувалися лише для супутникових фотографій. Після того як папіруси сфотографували в інфрачервоному кольорі, вицвілі літери стали помітними.

У результаті розшифровки манускриптів обсяг давньогрецьких текстів, що до нас дійшли, збільшився на 20%.

З 1898 по 1902 р. Гренфелл і Хант працювали в Файюмі.Хоча Оксиринх і приніс величезну кількість документів римського і візантійського періодів, вчені ж прагнули знайти матеріали більш ранньої, доптолемейської епохи.

Ні одне з місць розкопок в Файюмі не виправдало сподівань вчених настільки ж щедро, як Оксиринх, поки вони не обрали своїм об'єктом Тебтуніс (Урума-ель-Ба-рагат), розташований в південній частині великої ущелини. Тебтуніс був обраний тому, що він, як і Оксиринх, лежав децço в стороні від жвавих доріг, у важкодоступному районі, внаслідок чого він теж майже не постраждав від місцевих шукачів скарбів. Цей об'єкт вирізнявся великою різноманітністю: крім сміттєвих пагорбів тут були будинки, палаці, коптська церква і кладовища. 1900 р. на кладовищі птолемейських часів, на ділянці поховання крокодилів було виявлено, що мумії цих тварин були обгорнуті, а деякі наповнені

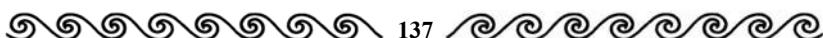
листами папірусу. На жаль, вони були сильно пошкоджені, проте вдалося врятувати багато великих за обсягом і цінних, хоча, в основному, не літературних за змістом документів. Датувалися вони, головним чином, сер. II ст. до н. е. Завдяки крокодилам Тебтуніса палеографія впевнено поширила свої знання на II ст. до н. е. Ці папіруси були високо оцінені в наступні роки завдяки документальним даним про економічну, соціальну та політичну історії птолемейської епохи, а також у зв'язку з їх великим внеском у вивчення елліністичного права.

У 1902 р. метою Гренфелла і Ханта став Ель-Хібі, на березі Нілу, де фелахи незадовго до того знайшли кілька птолемейських мумій. Віднайдені папіруси датовані III ст. до н.е.; серед них виявилося кілька незвичайних творів, зокрема фрагмент, що приписують Евріпіду, а також уривки з невідомої комедії й епічної поеми.

Після Ель-Хібі вчені знову повернулися до Оксиринху: він здавався невичерпним – розкопки тут продовжували італійці та німці, навіть в 1922 р. Фліндерс Петрі (Petrie, 1853–1942), до того часу вже патріарх єгиптології, знайшов там кілька сотень фрагментів, серед яких були уривки з іудейських гімнів II–III ст. н.е. У 1903/04 р. були знайдені нові фрагменти "логій", а в сезон 1904/05 р. виявилося багато документів – як юдейських, так і сирійських, а також дерев'яні вощені таблички для письма, відомі ще з часів розкопок у Помпеях. Були знайдені фрагменти творів Алкея й Івіка, уривки загубленого "Енея" Евріпіда, майже повний текст сатиричної драми "Слідопити" Софокла, яка була настільки успішно реставрована в Німеччині, що її вдалося поставити на сцені.

Християнські тексти. Однією з перших знахідок був християнський текст грецькою мовою апокрифічного Євангелія, що описує епізод відвідання Ісусом Єрусалимського храму. Найбільш численною виявилася підгрупа текстів з Нового Завіту, написаних унікальним письмом.

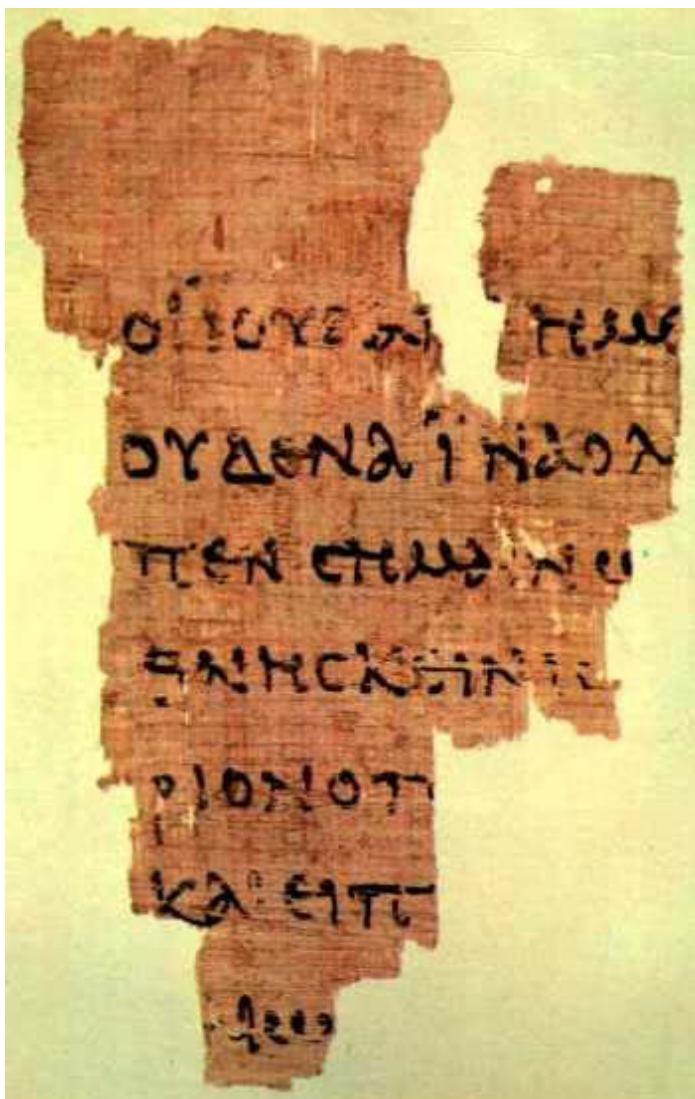
Оксиринські логії. На оксиринських папіrusах збереглися записи християнськими письменниками проповіді (логії) з Євангелій, що до нас не дійшли. Ці записи відносяться до кінця II – початку III ст., однак сам текст висловів є більш давнім. Деякі з логій збігаються з висловами новозавітних Євангелій, деякі – з висловами Євангелія Фоми, знайденого в Хено-

боскіоні; є логії, котрі, за свідченням Клиmentа Александрійського, входили до Євангелія єреїв. Логії починаються словами: "Говорить Ісус", що свідчить про прагнення писарів надати збірнику логії певної стилістичної єдності. Все це дозволяє думати, що логії з Оксиринху – самостійна і незалежна від канонічних Євангелій збірка промов, які довгий час були у використанні в різних християнських спільнотах. З подібних збірок, в основі яких лежала усна традиція, могли черпати натхнення та переймати повчання творці Євангелій. Серед оksiринхських папірусів є найдавніший фрагмент Євангелія від Іоана 18:31–33 (р 52, віднайдений 1920 р.; зберігається в Манчестері і відомий як "папірус Райлена", названий так на честь Джона Райлена (1801–1888), підприємця, філантропа і колекціонера, на кошти якого було споруджено бібліотеку з багатою колекцією рукописів).

Поетичні твори. Особливий інтерес представляли приблизно триста рядків "Пеанів" Піндар, про які до цих пір не було відомо нічого істотного. Це був найбільший ліричний твір, знайдений в Єгипті з часів відкриття текстів Вакхіліда (див. [Додаток](#)). Другою найважливішою знахідкою був великий уривок трагедії Евріпіда "Гіпполіта", який дав можливість ученим-класикам визначити фабулу трагедії. Крім цього, були знайдені фрагменти ліричних творів Сапфо, Алкея (див. [Додаток](#)) і маловідомих "Меліямбів" (сатиричних віршів) Керкіда. Важливою була знахідка рукопису Менандра, виявлена в могилі поблизу Афродітополіса: рукопис містив значні за розмірами уривки з п'яти втрачених комедій Менандра.

Прозові твори. Прозових манускриптів також було досить багато, зокрема, один історичний: це фрагмент приблизно в шістьсот рядків, що описує період грецької історії з 396 до 394 р. до н.е. Цей твір, можливим автором якого вважається Ефор, відомий під назвою "Оксиринхська Еллініка" (P. Oxy. 12), датується III–II ст. до н.е., зберігається в Кембриджі (див. Додаток). Серед відомих знахідок фрагмент "Елементів" Евкліда III ст. до н.е., зберігається в Пенсильванії.

Папірус Райлена

ΑΝΤΩΝΙΑΛΟΝΓΟΣΝΕΙΔΟΥΤΙ
 [Τ]ΗΜΗΤΡΙΠ[Λ]ΙСΤΑΧΑΙΡΕΙΝΚΑΙΔΙ
 ΑΠΑΝΤΟ[С]ΕΥΧΟΜΑΙΑΙΥΓΕΙΑΙΝΕΙΝΤΟΠΡΟΣΚΥΝΗ
 ΜΑСОУ[ПОИ]ΩΚАТАИКАСТННМАИРАНПАРАТΩ
 5 ΚΥΡΙΩ[САР]АПЕДЕГЕИΝΩСКЕИСАІӨЕЛДО
 ΤΙΟΥХ[НАП]ИЗОНТИАНАВЕНИСЕІСТННМНТРО
 ПОЛИНХ[А]РЕІНТОУТОУОУДЕГОЕІЧНХАЕІСТННПО
 АИНАД[У]СОПО[У]МННДЕЕЛӨЕІНЕІСКАРАНДА^Н
 ОТИСАПР҃СПАІРІПАТӘАГРАΨАСОІОТІГҮМНОС
 ЕІМЕІ

10

Άντωνις Λόγιος Νειλοῦτι
 [τ]ῇ μητρὶ π[λ]ίστα χάρειν καὶ δι-
 ἀ παντὸ[ς] εὐχομαί σαι ὑγειαίνειν. τὸ προσκύνη-
 μά σου [ποι]ῶ κατ' αἰκάστην ἡμαίραν παρὰ τῷ
 5 κυρίῳ [Σαρ]άπειδει. γεινώσκειν σαι θέλω ὅ-
 τι οὐχ [ῆλπ]ίζον ὅτι ἀναβένις εἰς τὴν μητρό-
 πολιν χάρειν τούτο⟨ν⟩ οὐδὲ ἐγὼ εἰσῆλθα εἰς τὴν πό-
 λιν. αἰδί[ν]υσοπό[ύ]μην δὲ ἐλθεῖν εἰς Καρανίδα^ν,
 ὅτι σαπρῶς παιριπατῶ. αἴγραφά σοι ὅτι γυμνός
 10 εἰμει.

Приватний лист з Александрією II ст. н.е.

У цілому, серед творів, найдавніші копії яких були знайдені в Єгипті, ніщо не могло зірвнятися за популярністю з поемами Гомера, особливо з "Іліадою". Ф.Кеніон зазначав, що слідом за Гомером за кількістю знайдених текстів йшов Демосфен, а за ним – Платон, далі Менандр та Евріпід, якому значно поступалися Есхіл і навіть Софокл. Поряд із Демосфеном популярністю користувалися такі оратори, як Ісократ і Лісій, а також Гіперид. Серед істориків провідне положення займали Фуکідід і Ксенофонт; Геродот, як не дивно, був майже невідомий. Грецька лірична поезія, не рахуючи кількох відомих винятків, залишилася в забутті. Проте найбільше було віднайдено текстів приватного характеру: листів, розписок, контрактів тощо.

Згідно із приблизною оцінкою, зробленої Ф. Кеніоном у 1919 р., в Єгипті до того часу було знайдено бл. 920 папірусів літературного змісту, з них бл. 570 текстів були відомі раніше. Якщо виключити з цього числа близько 100 біблійних і патристичних текстів і приблизно 270 гомерівських, то залишається тільки 200 папірусів, що містять відомі твори, проти 350 папірусів з невідомими текстами. Висновок про те, що більша частина манускриптів (не рахуючи творів Гомера і християнських текстів) представляє втрачені тексти, був переконливо підтверджений в ході більш ретельних досліджень, проведених американським ученим Чарльзом Генрі Олдфатером у 1922 р., а також в більш пізній час (1945, 1952) італійкою Лаурою Джаббані і Роджером А. Пеком з Мічигану. Оскільки основна частина знайдених папірусів, як, наприклад, оксиринхські, відноситься до перших століть християнства, можна з упевненістю зробити висновок, що кожен із стародавніх (класичних) текстів був відомий протягом цього періоду. Отже, впродовж усієї римської епохи єгиптяни мали практично всі твори грецької літератури.

На початку 90-х рр. дублінський учений Дж. Магаффі опублікував папіруси, виявлені у Файюмі в кін. 80-х рр. Фліндерсом Петрі. Англійський учений Ф. Кеніон опублікував в 1891 знайдену в Єгипті "Афінську політію" Аристотеля і в 90-ти рр. видав переклади численних папірусів, що знаходяться в

Британському музеї: це були як літературні твори (Герод, Бакхілід), так і господарські опуси.

З 1898 р. почалося видання папірусів, розкопаних в Оксиринсі англійськими ученими Б. Гренфеллом і А. Хантом. Серед оксиринських папірусів – безліч уривків з творів античних авторів (Гесіода, Алкея, Сапфо, Піндаром, Есхіла, Софокла, Евріпіда та ін.), що не збереглися в середньовічних рукописах.

З кін. XIX ст. французькі вчені П. Жуге, Р. Лефевр і Т. Рейнак почали видання численних грецьких господарських і літературних папірусів, а також уривків п'ес Менандра. У 1900 німецьким ученим У. Вількеном був заснований журнал "Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete", що став центральним органом папірологів.

У перші десятиліття ХХ ст. було почато видання, поряд з оксиринськими папірусами, багатьох папірусів, що зберігаються в найбільших світових колекціях: багатотомні видання папірусів Берлінського музею та інших музеїв Німеччини під керівництвом У. Вількена й таких відомих німецьких учених, як Ст. Шубарт, Ф. Прейзігке та ін. Крім того, виходить в світ збірка "Папірусів грецьких і латинських" (Флоренція, 1912), упорядкована під керівництвом італійськогоченого Дж. Вітеллі. Радянські учени Г. Ф. Церетелі, О. Крюгер та П. Ернштедт у 1925–35 рр. видали "Папіруси російських і грузинських збірок" в п'яти томах.

Величезна кількість матеріалів, що виявилися в руках учених, дозволила вже на поч. ХХ ст. перейти до узагальнення даних папірології. В останні десятиліття в публікації і дослідження папірусів беруть участь багато наукових установ. Продовжується випуск "Оксиринських папірусів" (вийшов 43 том) за участю англійських учених Е. Тернера, С. Роберта і Е. Хандлі. З 1946 у Варшаві виходить "Journal of Juristic papyrology", заснований польським ученим Р. Таубеншлагом, з 1967 у Німеччині "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" під керівництвом Р. Меркельбаха; в них постійно друкуються нові публікації папірусів, а також наукові статті з папірології. Також продовжується видання спеціальних папірологічних журналів: "The Journal of Egyptian Archaeology" (Лондон, з 1914), "Aegyptus" (Мілан, з 1920), "Chronique d'Egypte" (Брюссель, з

1927), "Etudes de papyrologie" (Каїр, з 1932) та ін. Міжнародною асоціацією папірологів (що була заснована в 1947 р. з центром у Брюсселі) організовуються міжнародні конгреси з папірології.

Наразі основними центрами збереження і вивчення папірусів є: Єгипетський музей, Каїр (Єгипет); Британський музей, Лондон (Великобританія); Державний музей у Берліні (Німеччина); Лувр, Париж (Франція); Австрійська національна бібліотека, Віденсь (Австрія); Інститут папірології, Марбург (Німеччина); бібліотека Лауренціана, Флоренція (Італія); Колумбійський університет, Нью-Йорк, і університет Мічигану (США); Варшавський університет (Польща), Державний Ермітаж і Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург; Державний музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, Москва (Росія); Інститут рукописів Грузинської Академії наук, Тбілісі (Грузія) та ін.

§ 6. ПЕРГАМЕНТ. КОДИКОЛОГІЯ

Пергамент (ймовірно, з нім. *Pergament*) або, правильніше, пергамен чи пергамін (περγαμήν) – матеріал для письма, який виготовлявся, головним чином, з овочої та телячої шкіри (т. зв. "веленевий", від латинського "*vitulinus*" *телячий*), а також із свинячої та козлиної. Найтонший татунок пергаменту вироблявся зі шкіри щойно народжених поросят. Зі шкіри антилопи теж виходив особливо тонкий вид пергаменту; наприклад, на ньому написані вишукані кодекси Біблії *Vaticanus*, *Alexandrinus* і *Ephraemi Syri*.

Технологія приготування пергаменту на сході була такою: шкіру для очистки від шерсті клали на негашене вапно, від цього вона ставала сухою та жорсткою. Західна практика відрізнялася від східної: шкіру зі сторони, вкритої шерстю, посипали гашеним вапном і залишали так на декілька днів, потім шерсть знімали шкрябачкою. Далі шкіру занурювали у вапняну воду, щоб знищити жир і жовтизну. Після цього її сушили, розтягнувши на рамці, іноді посипали ще крейдою або вапном, натирали пемзою та іклом кабана, щоб згладити нерівності, втерти крейду і збільшити білизну. Шар із крейди, котрого немає в старовинних пергаментах, в середньовічних буває таким густим, що вона осипається і від цього руйнується текст. Але не дивлячись на всі намагання, не могли досягнути, щоб обидві сторони пергаменту були однаковими: зовнішня сторона завжди була не такою білою і гладкою, як внутрішня. Якщо на шкірі траплялися дірочки, то їх майстерно зашивали, коли шкіра була ще сирою, а нитки потім видалялись; іноді вшивали латку або заклеювали шматком пергаменту.

За свідченням Плінія (*Historia naturalis* XIII, 21), пергамент повинен був ліквідувати тимчасовий дефіцит папірусу в зв'язку з припиненням увозу папірусу з Александрії. Це пов'язано з напівлегендарною історією про те, що єгипетський цар

Птолемей, не бажаючи, щоб Пергамська бібліотека царя Євмена перевершила Александрійську, заборонив продавати папірус у Пергам. Це змусило Євмена I (263–241 рр. до н.е.) або Євмена II (197–160 рр. до н. е.) прийняти рішення сприяти виробництву пергаменту в якості заміни папірусу.

Проте існують докази використання сировини шкур тварин як матеріалу для письма з набагато давніших часів; так, тексти на шкурах тварин знайдені серед єгипетських пам'яток часів IV династії (2500 р. до н.е.). Окрім того, асирійці і вавілоняні, які, в основному, використовували глиняні таблички, також іноді з VI ст. до н. е. писали на пергаменті. Геродот у вже згадуваному фрагменті (V, 58) говорить, що іонійці з Малої Азії, використовували для написання матеріал з шкіри: τοὺς βύβλους διφθέρας καλέουσι ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ οὐ "Іонеς, єти поте єν σπάνι βύβλων ἔχρεωντο διφθέρησι αἰγέησι ἔτι δὲ καὶ κατ' ἐμὲ πολλῷ τῶν βαρβάρων ἔς τοιαύτας διφθέρας γράφουσι ιονίϊци здавна називають книги шкурами, бо користуються шкірами кіз і овець для виготовлення книг; іще й за моїх часів багато з варварів писали на таких шкурах.

Достеменно невідомо, коли пергамент увійшов у використання в Греції та Римі (є згадки про те, що з VII ст. до н.е спартанці користувалися т.зв. скиталами (*σκυτάλη*) – намотаними на дерев'яний жезл шматками шкіри з записами, що легко можна було носити з собою), але він не скоро отримав перемогу над папірусом. Спочатку пергамент був конкурентом не папірусу, а покритим воском дощечкам, з котрими він мав ту спільність, що з нього, як і з дощечок легко було видалити текст. Ale навіть в порівнянні з дощечками його ставили нижче: Квінтіліан (*Institutio oratoria X*, II, 31) надає перевагу дощечкам, а не пергаменту, в котрому він бачив лише одне достоїнство, – текст на ньому чіткіший для людей зі слабим зором: *Scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi, nisi forte visus infirmior membranarum potius usum exigit, quae ut iuvant aciem, ita crebra relatione, quoad intinguntur calamī, morantur manū et cogitationis impetum frangunt* Краще понад усе писати на вкритих воском дощечках, з котрих найлегше видаляти написане; хіба що поганий зір вимагає використання пергаменту, але хоча він і приемніший для очей, та внаслідок

багатьох зупинок, поки змочуєши перо, це затримує руку і заважає польоту думки.

Таким чином, початково пергамент використовувався для чернеток: ще раніше Плінія, Катулл говорить про одного поета, що він пише не на палімпсесті (вимитому пергаменті), а ut fit як зазвичай робиться тобто, що пише не на чернетці, а відразу начисто: Suffenus iste, Vare, quem probe nosti / homo est venustus et dicax et urbanus / idemque longe plurimos facit versus. /puto esse ego illi milia aut decem aut plura / perscripta, nec sic ut fit in palimpsesto / relata: chartae regiae novae libri, / novi umbilici, lora rubra, membranae, /derecta plumbo et pumice omnia aequata (Catull. 22, 1–18). *Твій Суфен, о Вару, якого ти добре знаєш, – людина вправна, красномовна і освічена, і він пише дуже багато віршів. Гадаю, що він написав десять тисяч чи й більше рядків, і написав не на палімпсесті, як це зазвичай буває; в нього книги на коштовному новому папірусі, на нових стрижнях, з червоними ярличками, в пергаментних футлярах, все полінійоване свинцем і вигладжене пемзою.*

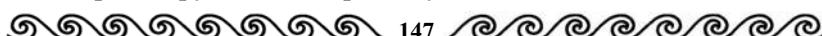
Першу згадку про літературні твори на пергаменті знаходимо в римського поета Марціала (І ст.), але з них видно, що в цей час пергамент вважався гіршим за папірус. Марціал говорить про копії класичних авторів Гомера, Вергілія, Лівія, Овідія на пергаменті; але, за його словами, це дешеві видання, котрі годилися тільки для того, щоб дарувати їх клієнтам та різним нахлібникам, аніж тримати їх у себе в бібліотеці.

Таким чином, очевидно, кінець I ст. н.е. потрібно вважати початком появи списків з літературних творів на пергаменті, але ці книжки цінувалися нижче, ніж папірусні. Так продовжувалось до IV ст. н.е., коли імператор Костянтин бл. 330 р. наказав виготовити для константинопольських церков 50 екземплярів Святого Письма на пергаменті. Євсевій Кесарійський (260–339/340) в "Життеписі Костянтина" описує, що πεντήκοντα σωμάτια ἐν διφθέραις ἐγκατασκεύοις εὐανάγνωστά τε καὶ πρὸς τὴν χρῆσιν εὐμετακόμιστα ὑπὸ τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐπισταμένων γραφῆναι κελεύσειας, τῶν θείων δηλαδὴ γραφῶν, ὃν μάλιστα τήν τ' ἐπισκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν τῷ τῆς ἐκκλησίας λόγῳ ἀναγκαίαν εἶναι γινώσκεις... αὐτίκα δ' ἔργον ἐπηκολούθει τῷ λόγῳ, ἐν πολυτελῶς ἡσκημένοις τεύχεσι *наказав, щоб для зручності читання і користування умілі і досвідчені в*

мистецтві письма каліграфи ретельно переписали на вчинених шкурах п'ятдесят книг Святого Письма, в яких, як ти знаєш, Церква має велику потребу..., і одразу за словом послідувала праця на розкішному майстерно виготовленому пергаменті. Якщо імператор наказав зробити ці копії на пергаменті, то можна бути певним, що в цей час на пергамент дивились як на найкращий матеріал для літературних цілей. Св. Іеронім (IV ст.) повідомляє, що два священики, Євзор та Акакій, переписали пошкоджені папірусні сувої з бібліотеки Памфіла в Кесарії. По тону його мови видно, що це була обміркована та систематична спроба поновити бібліотеку, і заміна папірусу пергаментом показує, що останній на цей час отримав перемогу над першим.

Зображення, що дійшли до наших днів, не перечать свідченням авторів; в IV ст. пергаментний кодекс з'являється на пам'ятниках поруч з папірусним сувоєм, а з V ст. переважає зображення кодексу. Нарешті, збережені пам'ятки письма на папірусі та пергаменті також підтверджують ці свідчення. Найстарший екземпляр письма на пергаменті – це два маленьких аркуші пергаменту, з двома колонками на кожній сторінці, з уривком промови Демосфена "Περὶ τῆς παραπρεσφέας", віднайдені в Єгипті та зберігаються зараз в Британському музеї (Р. Оху. IX 1182). Судячи з почерку, ці аркуші походять з поч. II ст., тобто часів Марціала. Цей рукопис повністю відповідає тому, що сказано вище про характер рукописів, згаданих Марціалом: це грубо написана копія, зовсім не схожа на розкішні видання, котрими є пергаментні рукописи з IV ст. (такі як Codex Sinaiticus або Vaticanus Біблії та Codex Palatinus або Mediceus Вергілія). Також в порівнянні з чудовими папірусними рукописами цього періоду цей пергаментний рукопис являє собою зразок книги низької якості.

Таким чином, до III ст. папірус як матеріал для літературних творів відігравав домінуючу роль. При розкопках в Геркуланумі, засипаному Везувієм у 79 р., знайдена ціла бібліотека з папірусних сувоїв (т.зв. Вілла папірусів), але жодних слідів пергаментних книг у ній не віднайдено. Натомість, папірусів з літературними творами після III ст. при розкопках в Єгипті не було знайдено, а нелітературні сувої знаходили не тільки сотнями, але й тисячами. Ці факти виразно свідчать про те, що з цих пір папірус не використовується для написання книг, а

залишається тільки матеріалом для документів та записів нелітературного характеру.

Відсутність літературних папірусів після III ст. поєднується із свідченнями, котрі підтверджують, що з IV ст. походять найстаріші, збережені до наших часів, пергаментні рукописи. Проте це ще не свідчить про те, що папірус одразу і повністю був витіснений пергаментом: існують поодинокі папіруси IV ст. літературного характеру, але як у типові письма, так і в способі поєднання папірусних аркушів видно вплив пергаменту: це вже не сувої, а кодекси-книги, такі, як робилися з пергаменту. Тобто, бл. IV ст. папірус перестав бути основним матеріалом для літературних творів, і його місце зайняв пергамент. Ця зміна призвела і до деяких змін в характері письма, хоча загальний стиль залишився той самий. Письмо стало більш стараним, збільшився розмір більш товстих штрихів, які стали більш відрізняються від тонких, що було доречно на матеріалі щільнішому, ніж папірус.

Виробництво пергаменту в різні часи і в різних країнах Європи було неоднаковим. Пергамент IV–VI ст. відрізняється від пергаменту середньовічних часів більшою делікатністю і такою прозорістю, що літери написані з одного боку, просвічуються на іншому. В цьому відношенні пергаментні кодекси, – *Sinaiticus* і *Vaticanus* Біблії, *Laurentianus* Вергілія – не мають собі рівних у пізніші часи. З VII ст. пергамент стає грубішим і гіршої вичинки, що можна пояснити підвищенням попиту на нього і, відповідно, збільшенням виробництва, тому на ринок поступав матеріал, зроблений не з найкращої шкіри. В різних країнах виробництво пергаменту теж було різним: на півдні Італії, Франції і Греції він жорсткий, і текст на ньому осипається. Натомість, в Північній Європі зустрічається в рукописах доброї якості м'який пергамент аж до XII–XV ст. В епоху Відродження італійський пергамент нерідко досягав неймовірної близні.

Цікаво зазначити, що навіть досвідчені палеографи не завжди взмозі відрізнати тонко вироблений пергамент від папірусу. Так, наприклад, кодекс з Євангелієм від Марка, який зберігається в соборі св. Марка у Венеції і який вважався Б. Монфоконом самим давнім із збережених папірусних кодексів, виявився насправді виготовленим з надзвичайно тонкого пергаменту.

Остаточна перемога пергаменту збігається з тріумфом християнства. Цей збіг не випадковий: пергамент – матеріал більш міцніший і придатний для творів великого розміру, то, можливо, церковні письменники надавали йому перевагу: набагато зручніше було мати книги Святого Письма, з'єднані в одному кодексі, ніж у багатьох сувоях. А коли християнство стало домінуючою релігією, зрозуміло, що і для світських книг почали використовувати цей матеріал. Особливо потрібним пергамент був для величезних збірників законів Феодосія та Юстиніана.

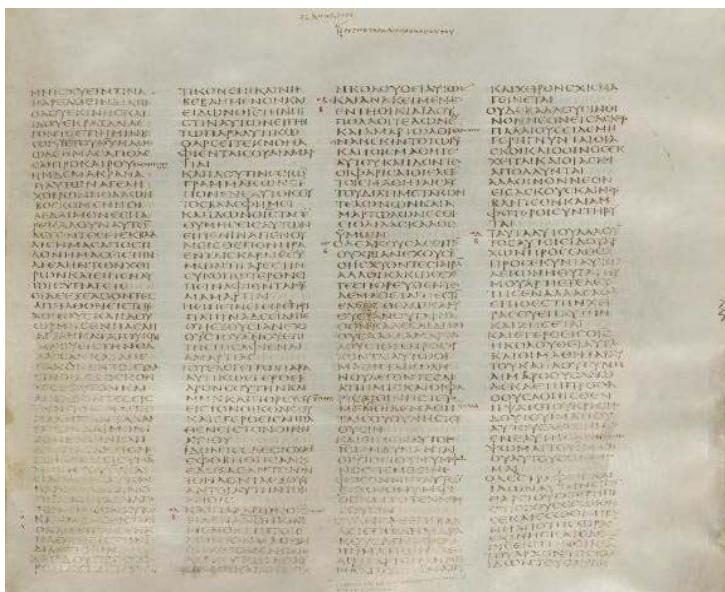
Переваги пергаменту над папірусом величезні. По-перше, папірус – матеріал не міцний; папірусний сувій, що мав двісті чи триста років, ставав дуже крихким і через це ним неможливо було користуватися; ті сувої, що зараз знаходять, розсипаються при розгортанні, тоді як пергаментні книжки, що мають понад 1500 років, зберігають свою міцність. Недарма Пліній називав пергамент *res qua constat immortalitas hominum rіччю*, яка є запорукою людського бессмертя (*Historia naturalis* XIII, 70, 7). Подруге, на пергаменті можна було писати з обох сторін, тоді як на папірусі лише з однієї. По-третє, папірусний сувій, щоб ним було зручно користуватися, повинен бути невеликої величини, тому твори великого розміру потрібно було писати на декількох сувоях (наприклад, у жодному з віднайдених сувоїв не міситься більше двох пісень "Іллади"). Значення впровадження пергаменту важко переоцінити: можна з впевненістю сказати, якщо б люди продовжували писати на папірусі, то від античної літератури до наших часів нічого не дійшло б. На жаль, ця зміна відбулася з великим запізненням, а якщо б вона відбулася раніше, то це врятувало б велику кількість античних творів, що загинули.

З пергаменту робили не сувої, а книги, – латиною *codices* – слово, котре початково означало книгу з покритих воском табличок, таким чином пергаментні книжки і за назвою, і за формою були спадкоємцями не папірусу, а вощених дощечок. Грецькою слово ἡ βίβλος, ἡ βύβλος, τὸ βιβλίον почало означати і пергаментний кодекс, хоча початково слово означало папірус як матеріал, а пізніше як сувій, зроблений з нього. Але існує й спеціальна назва грецькою мовою для пергаментного кодексу (*codex membranaceus*) – τὸ σωμάτιον, τὸ τεῦχος.

Зрідка виготовлялися і пергаментні сувої, але робилися вони лише для імператорських булл, дипломатичних листів. Збережені і

деякі пергаментні сувої з книгами Біблії, зокрема книга Ісуса Навина (Х ст., див. Додаток), літургії свт. Василя Великого (XII ст.).

В античності найпоширенішою формою кодексу була квадратна книга, що давала змогу розмістити декілька колонок тексту на одній сторінці. Зазвичай, колонок було три або чотири: така організація простору сторінки походить від сувою, де в поле зору читача потрапляло одразу три-четири колонки тексту. Один з найдавніших кодексів з текстом Біблії, codex Sinaiticus (1460 стор.), має по чотири колонки тексту на кожній сторінці; кожна колонка містить 12–13 букв. У три колонки текст розміщений у codex Vaticanus (1475 стор.) та в найдавнішому датованому сирійському рукописі 412 р.; після VI ст. у три колонки не писали. У codex Alexandrinus (на 773 листах) текст розміщений по дві колонки на сторінці.

Codex Sinaiticus

Codex Vaticanus

επετρέψενενεχόνηντι
 κεφαλήνηγούολεσμοκεω
 μπεκεφάλιενηγονηνη
 ίγαλικαλινεγκενηνη
 γαληνηγούεπεπετρέψεν
 ελακενηγητητοκρεσι
 κατοκοραξιονεδικενηγη
 τηκιράχυτηκαλικούεσι
 οιμαδητηραγούναθονην
 πραντοραμαλγούεκεσι
 ελανηγούενημημενο
 καισυναροτηριαποστολο
 προστοτηκαληγητηρα
 λυραπαντηκοσκεπονης
 καισελιαζην
 καιεπενηγοτελευτεύμειο
 λυτοποτηματειριμονη
 πονκατακηγαγεβεομη
 πεχηγαροτερχομενοτη
 σιγηγοντεπολοτημονη
 φρετηγηγηρουην
 καιατημονειεριμοντο
 τητηποτηκηγηληκατηκονη
 λυτογεγηγοντακατενη
 εανηγοτεπολοκαληπη
 λυπαснгнгнптпдлвзен
 сарамоненкенетпримои
 лугоуклюеиедримои
 лутои
 καιερεханое
 Сиенпхунохониенеистаг
 хниенеистагутоистинеадес
 пробехамнхонтаюиенк
 калитехоутоуслахасеки
 поада
 καιнапарасю
 λиегеноменеиепросехои
 тесотиалятидуулаегоруи
 отперимосестиногопосои
 наандрауполакапууыснаг
 инаалхонхонтесеистууыу
 каладроуекалишасалор
 сиенпхуеутиартоустир
 даргисиукехоуцинокем
 крюсисенпекаотехутиуын
 флаги каладтууцинугрика
 вонгесагорасименлнн
 рашнлакосишинартоукаи
 соменхутеփатен
 Олахегенутоиискоуоуэрю
 ехеталуннитеякис теки
 гионтесаагоуспанханене

καιхуоихулеιαпеперхонуи
 алахнннапанхеуунпосхуи
 посахеиетрухарахорти
 Каланепесонпрадеии праси
 алаекхоницаланепонтиона
 каладеснгтууенпехроуе
 калитуууоихууенпахас
 естетонуоненеуагнисснн
 калеккаленттууартоуеки
 еллоуотсмакнтизуу
 гуллархароуесиинутои
 луоихууоемерисентиет
 Калефронтантескихорти
 онелкапанранкалема тун
 алаеккаофинууспанрети
 хиетишнхбүнннинхенои
 гонгестоуартоуспентаки
 хенпакнадес
 Алауодосенпегкаенпогуи
 онтагуоуеминиенеистоги
 калитогиенеистогорантрос
 виахнлаленесиутоакуу
 тонохон калитухамен
 Алуогиепиисенпесторроси
 езжаси киофлагене
 Нининтполотоненекесии
 окалоенекаутоуомоноин
 епигниси калитехоуу
 низоменоуспентехоуу
 интгренантпосоанемоси
 калитегиетиртифухакине
 нуктосеरхеги тоокутоуе
 рихтунепитпосхласиеки
 ленпарасоиинутоуе
 Олахонтесиутоиеперхонуи
 епигнисомасенесаоджнфак
 сиаенпккаланекрзантилес
 гаруутогиелон калетараконес
 киенуошесекалиисенметуу
 калегегиутоиогартоустигаси
 миинфовесои
 каланеири
 Алуодистопогогиекине
 охаменоскаланекиперисоу
 енелютесееталитокагею
 мазомоугарууннинамепти
 арточннгаруутоннинкарии
 пироменен калаларкыи
 Гечнисенпитннниннини
 якпшешуриеонсан
 Калеслоонтедиууинеистогуи

Codex Alexandrinus

Кодекс складався не з аркушів, а з зошитів, що їх виготовляли з декількох аркушів, згодом зошити спліталися в одну книгу. Кожен зошит, у більшості випадків, виготовлявся з 4-х аркушів пергаменту, звідси його назва *τετράς*, *τετράδιον*, *quaternio*: 4 аркуші, складених удвоє, давали 8 подвійних сторінок або 16 одинарних (у сучасній поліграфії таке поєднання зберігається і вважається за 1 друк. арк.). Зошит з 8-ми подвійних сторінок був найпоширенішим для всіх рукописних форматів упродовж середніх віків. Але зустрічаються зошити з іншою кількістю подвійних сторінок, наприклад Codex Vaticanus Біблії складається із зошитів по 10 подвійних сторінок.

Кожен зошит нумерувався, тобто на ньому ставилася грецька буква, що означає його місце в рукописі: α – 1-й зошит, β – 2-й зошит і т.п. Ці літери нумерації (т.зв. сигнатури) проставлялися або на першій сторінці кожного зошита, у верхньому куті, або на останній сторінці, в нижньому внутрішньому куті. Бувало й по-іншому, зокрема в Codex Alexandrinus Біблії букви поставлені на перших сторінках зошита, але в середині верхнього поля. У старовинних рукописах нумеруються тільки самі зошити: нумерація безпосередньо сторінок починається лише з XIV ст. Для з'єднання зошитів між собою використовувалися "переноси", тобто на останній сторінці кожного зошита, під останньою стрічкою пишеться слово, з котрого починається наступний зошит. Ці переноси з'являються в II ст., а з XII ст. вони стають обов'язковими.

Складаючи аркуші в зошит, клали їх таким чином, щоб колишня волосиста сторона шкіри була обернена до волосистої іншої, а внутрішня – до внутрішньої. При такому розташуванні аркушів на розвороті перед очима читачів обидві сторінки мали одинаковий вигляд. У грецьких рукописах послідовність аркушів була визначено: 1-й, нижній, аркуш зошита, клали внутрішньою стороною вниз, 2-й – волосистою стороною вниз, 3-й знову внутрішньою вниз і т.д. Таким чином, коли ці накладені один на одного аркуші складали в зошит, то першою сторінкою була завжди колишня волосиста сторона, на другій і третій сторінці внутрішня, на четвертій – волосиста. Але бувають винятки, наприклад, у Codex Alexandrinus 1-а сторінка внутрішня.

Складений вдвоє аркуш називається тò δίπλωμα, diploma; подвійна сторінка носить назву тò χάρτιον, тò φύλλον, folium, також pagina, що початково означала recto і verso; одинарна сторінка називається ἡ σελίς, тò καταβατόν; рядок – ὁ στίχος, versus, linea.

Формат рукописів був різним: для приватного використання надавали перевагу меншим форматам, для публічних читань більшому, наприклад, для читання в церкві використовували формат великого і широкого quarto (висотою 30 см), в котрому висота майже однакова з ширинкою. Формат книги має значення для її датування: чим більше рукопис має квадратну форму, тим він старовинніший. Також змінювалася мода на формат: у VIII–IX ст. надають перевагу невеликому формату, X ст. – великому, XII–XIV ст. – маленькому folio, XV–XVI ст. – folio в половину листа. Поліграфічний лист як одиниця виміру продукції з найдавніших часів є прямокутником 60 × 90 см, на якому вміщується з одного боку 1 авторський лист.

Переплітали кодекси лише після того, як вони були написані, оскільки на окремих зошитах могли писати відразу декілька переписувачів. Обкладинка була з дощок, покритих зверху шкірою чи матерією.

Пергамент і папірус були матеріалами недешевими і в той же час міцними, тому старі непотрібні книжки не викидали, а утилізували для нового письма, для чого старий текст видалявся. Такий рукопис, з якого початковий текст був видалений, називається палімпсестом (παλίμψηστος, palimpsestus від πάλιν знову та ψάω шкрябати). Цей термін можна віднести тільки до пергаменту, з котрого можна зішкрябати чорнила ножем, бо з папірусу текст можна змити водою, а не зішкрябати. Про папірусні палімпсести нам нічого не відомо, хіба що анекдот у Плутарха (*Moralia*, 779 С) про те, як філософ Платон сиракузького тирана Діонісія, який не може позбутися деспотичних нахилів, порівнював з повним плям палімпсестом, котрого тяжко вимити (δισέκπλοτος).

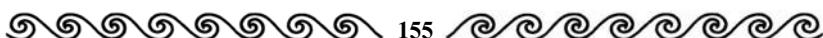
Для очищення цілих аркушів від чорнил, зрозуміло, нелегко було зішкрябувати їх ножем або стирати пемзою. Пергамент у цьому випадку теж мили або простою водою, або особливою

сумішшу, в складі якої було молоко, сир та негашене вапно. Коли пергамент використовували ще й для чернеток, його мили багаторазово. Мабуть, про такий пергамент Светоній у "Vita duodecim imperatorum" згадує в розповіді про імператора Августа. Август займався також літературною діяльністю і написав трагедію під назвою "Аякс", потім вона йому не сподобалась, і він її знищив. Коли його запитали, як там поживає його "Аякс", він відповів, що "Аякс" – "упав на губку". Цей жарт потрібно розуміти в тому сенсі, що як справжній Аякс помер, упавши на свій меч, так і його трагедія "Аякс" загинула, змита з пергаменту губкою.

Звичай писати на палімпсесті набув особливого поширення після падіння Римської імперії (мабуть, унаслідок підвищення цін на пергамент) і став причиною загибелі багатьох старовинних рукописів. Особливо часто знищувалися рукописи античних авторів, щоб замінити їх Святим Письмом або християнським твором. Але бувало і навпаки, знищувалися біблійні тексти. Особливо часто це відбувалось у Візантії, іноді навіть церковним соборам доводилося забороняти знищувати біблійні рукописи, окрім пошкоджених. Відомий Codex Ephraemi Syri Біблії є палімпсестом: спочатку в V ст. був написаний Новий Завіт, а потім, у XII ст., замість нього були написані твори св. Єфрема Сиріна.

Трапляються випадки, коли писали на пергаменті вже двічі використованому; так, в одному рукописі сирійський текст свт. Іоана Златоустого IX або X ст. покриває латинський граматичний трактат VI ст., під яким у свою чергу міститься твір латинського історика Гранія Ліціана, переписаний в V ст.

Пергаментні рукописи часто прикрашалися з великою розкішшю і оздоблювали високохудожніми мініатюрами (див. Додаток). Пергамент фарбували в різні кольори – пурпурний, жовтий, ліловий, навіть, чорний і писали золотом або ж сріблом. Перша згадка про це походить з VI ст. від Юлія Капітоліна: в майбутнього римського імператора Максиміна Молодшого, коли він почав навчатись, екземпляр Гомера був на пурпуровому пергаменті, писаний золотими літерами. У Відні зберігаються фрагменти рукопису VI ст. книги Буття на пурпурових 24-х сторінках з прекрасними малюнками під текстом; у зібранні Національної бібліотеки Франції в Парижі є рукопис Євангелія

від Марка VI ст. на пурпурому пергаменті написаний золотими літерами і оздоблений мініатюрами; в бібліотеці монастиря св. Іоана Богослова на о. Патмос зберігається писаний золотими літерами пурпурний кодекс VI ст. Євангелія (див. Додаток). До пам'яток книжкової розкоші відноситься так званий Codex Argenteus VI ст. (зберігається в Упсалі, Швеція) – текст перекладу Біблії готського єпископа Вульфіли, виконаний золотими і срібними літерами на пурпуровому фоні.

Проти такої розкоші свого часу виступав ще св. Іеронім; у передмові до книги Іова він говорить: "nehay xto xоче, має старовинні книги, писані на пурпурому пергаменті золотом або сріблом або величезними літерами (*uncialibus litteris*), – книги, котрі радше можна назвати писаним яром, аніж книгами (*opera magis exarata, quam codices*)". В іншому місці св. Іеронім говорить: "фарбуують пергамент у пурпурний колір, розтоплюють золото на літери, коштовне каміння віddaють рукопису, а Христос помирає нагий перед їхніми дверима". Пишно і багато оздоблені книги виготовлялися на замовлення заможних і знатних людей. Такі книги були предметом розкоші й окрасою домівок, тому християнський оратор Діон Хризостом вигукує: "Я не бачу нікого, хто намагався б проникнути в смисл книги, але всі хочуть мати її примірники, написані золотими літерами!" (Homil., 32).

У Візантії мистецтво писати золотими чорнилами, хрисографія, досягло досконалості. Із живопису в книжні ілюстрації був запозичений звичай зображати святих та імператорів на золотому фоні; листи візантійських імператорів часто повністю писалися золотими літерами; імператорські булли скріплялися золотою печаткою (т.зв. хрисовули) або срібною (т.зв. аргіровули) (див. Додаток).

Іноді для оздоблення рукопису вставляли лише окремі листи, пофарбовані в пурпурний колір, або фарбували один бік аркуша чи бодай його частину: це було доволі звичним у VIII та IX ст. В епоху Відродження була зроблена спроба відновити цей старовинний спосіб орнаментації книг: в рукописах XV ст. трапляються окремі аркуші пурпурового кольору. Ще більш дорожчою оздoboю книги було позолочення пергаменту, але це було на стільки дорого, що покривали золотом лише декілька сторінок в книзі.

Крім цих оздоб, в рукописах розмальовували ініціали, розміщували окремі малюнки, так звані мініатюри (μικρογραφία) та портретні зображення (εἰκονογραφία). Мистецькі ілюстрованими є численні кодекси Євангелій, літургійної та агіографічної літератури, які зберігаються в бібліотеках монастирів Афону. Відомим є багато ілюстрований віденський кодекс Діоскорида VI ст. (Codex Vindobonensis), який відтворює традиції античного книжного малюнка. З-поміж майже 30 тис. рукописів візантійських часів майже тисяча оздоблені мініатюрами. Мистецтво прикрашання рукописів малюнками особливо практикувалося з IX до XIII ст. і стало у Візантії одним із різновидів живопису. Високохудожніми витворами мистецтва були коштовно оздоблені оклади Євангелій та Біблій (див. Додаток).

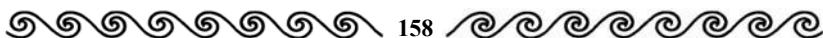
У Візантії відомими були скрипторії Студійського монастиря (IX–XI ст.), канцелярії візантійських імператорів (X–XII ст.) та монастиря Одегон (XIV ст.) в Константинополі, монастирів Афону і Містри, монастирів св. Катерини на Сінаї та св. Іоана Богослова на о. Патмос (в трьох останніх, в основному, переписувалася церковна література), та "приватні" скрипторії Арефи Кесарійського (кін. IX–X ст.) та Вісаріона Нікейського (XV ст.), де виготовлялися також копії творів античних авторів. У монастирських майстернях переписування книг продовжувалося і після винайдення книгодрукування, навіть до кінця XVIII ст.

§ 7. ПАПІР

Папір був відомий китайцям ще в давні часи: китайські літописи повідомляють, що папір був винайдений у 105 р. н. е. Цай Лунем. Однак в 1957 р. у печері Баоця північної провінції Китаю Шаньсі виявлена гробниця, де були знайдені шматки аркушів паперу. На підставі аналізу встановили, що цей папір був виготовлений у II ст. до н. е. Папір у Китаї робили з пеньки, а ще раніше з шовку, який виготовляли з бракованих коконів шовкопряда.

Цай Лунь подрібнив волокна шовковиці, деревний попіл, ганчірки і пеньку. Все це він змішав з водою і масу виклав на форму (дерев'яна рама і сито з бамбука). Після того, як маса висохла на сонці, він її розгладив за допомогою каменів: у результаті вийшли міцні аркуші паперу. Після винаходу Цай Луня, процес виробництва паперу став швидко вдосконалуватися. Стали додавати для підвищення міцності крохмаль, клей, природні барвники і т. д. У Китаї виробництво паперу стало поширеним настільки, що на базарі можна було побачити писаря-виробника паперу, який тут же черпає з відра масу, викладає аркуші паперу на дошку і сушить на сонці, а виготовлений ще не просохлий аркуш такого паперу кладе на спину клієнта і пише під його диктовку лист.

Араби при захопленні Самарканда в 704 р. ознайомилися з виробництвом цього матеріалу, і через них він потрапив до Європи, де на початку був відомий під назвою *charta Damascena*, тому що Дамаск у ті часи був одним з центрів паперового виробництва. Арабських рукописів на папері з IX ст. збереглася доволі велика кількість. Папір став відомим в Європі у той час, коли папірус, хоча й не був у загальному вжитку, але й не був ще цілковито забутий; тому папір був названий тими ж словами що й папірус: *charta*, *papyrus*. Іноді до слова *charta* додавали ще означення *χάρτης*.

βομβύκινος, charta bombycina / gossypina / cuttunea / Damascena / serica / xylina. Означення bombycina походить від слова bombyx шовкопрядний черв'як, означення gossypina і cuttunea позначали ватний, але в середні віки також bombycinus стало означало ватний; serica шовковий, xylina деревний.

Хоча Європа познайомилася з папером ще в Х ст., однак лише з XIII ст. паперові рукописи зустрічаються частіше, ніж пергаментні. Виробництво паперу в Європі розпочалося в Іспанії та в арабів на Сицилії, звідки поширилось на усю Італію. Після вигнання маврів з Іспанії християни, початку менш досвідчених в цій справі, виготовляли папір нижчої якості.

Незважаючи на те, що початкова назва паперу вказувала на те, що його виробляли з вати чи шовку, хімічний аналіз багатьох старовинних екземплярів показав, що хоча вата наявна, проте найбільш звичним матеріалом для східного паперу була пенька або льон. Технологія виготовлення паперу була, в цілому, такою: волокнистий матеріал, механічно і хімічно очищений, подріблений, зміщувався з водою, виварювався, колотився, до цієї гливкої маси додавалося вапно або сода; отримана маса викладалася на форму у вигляді сита; коли вода стікала, утворювався лист паперу. Найкращим матеріалом було льняне і бавовняне рам'я, а також додавали солому, сіно, кропиву, кору аканції, стебла коноплі і маку, пальми, листя та інші сурогати.

Незважаючи на схожість технології виготовлення, відрізнили європейський папір від східного доволі просто, оскільки на європейському папері біло-сіроватого кольору, зазвичай, є водяні знаки. Окрім того, східний папір відрізнявся жовтуватим кольором, дуже гладкою лискучою поверхнею, більшою товщиною, внаслідок чого він рветься складніше; рослинні волокна в ньому не повністю перероблені і навіть часто порушують своїм кольором однотонний фон поверхні паперу. Східний папір називається бомбіцина і містить тваринний клей, тобто желатин. Найстаріший документ на східному папері, що дійшов до нас, це – указ сицилійського короля Рожера з 1102 р. Типових форматів східного паперу було три: 720 × 560 мм, 560 × 360 мм, 360 × 280 мм.

Найстаріша згадка про матеріал паперу, виготовлений в Європі, знаходиться в творі абата Петра (1122–1150) де він, говорячи про різні роди книг, згадує і про виготовлені ех rasuris veterum pannorum зі старого лахміття. У 1-й пол. XIII ст. паперове виробництво в Італії було розвинутим. Звідси воно перейшло до Німеччини, а в Англії виробництво було налагоджено в XIV ст. Таким чином, у 2-й пол. XIV ст. папір був у загальному користуванні по всій Європі і почав конкурувати з пергаментом. Рукописи цього періоду іноді складалися з пергаменту і паперу разом, причому з пергаменту перший і останній аркуш кожного зошиту, а з паперу всі інші аркуші. Західний папір, який спочатку був з льону (*chartaceus*) та містить рослинний клей, тобто крохмал, мав розміри 490×350 мм та 450×290 мм, а згодом сформувалося чотири формати: 740×510 мм, 615×450 мм, 504×350 мм, 450×318 мм.

У Візантії на бомбіцині (*codex bombycinus*) писали книжки вже в XIII ст., але датованих рукописів з цього періоду дуже мало. Найпоширенішими були рукописи на льняному паперові – *codices chartacei*; хоча ще й в XV ст. часто писали на пергаменті, котрий був матеріалом гарнішим і міцнішим. У монастирях Афону взагалі до кінця XVIII ст. зберігалася практика писати на пергаменті.

Важливу інформацію для датування рукописів надають водяні знаки на папері, котрі в різних місцях і в різні часи були різними. Найстаріший папір з водяними знаками походить з Болоньї і датується 1293 р. Водяні знаки дуже різноманітні: голови, тварини, птахи, плоди, літери та ін.; одні притаманні якійсь місцевості, інші більш поширені. Наприклад, рукавичка, звичний знак XVI ст., має багато малих видозмін у своєму розвитку; величезну кількість видозмін має знак глечика на папері кінця XVI ст. і початку XVII. Імена майстрів ставилися як водяні знаки ще на початку XIV ст., але цей звичай невдовзі вийшов з використання і відновився в 2-й пол. XVI ст. Згодом звичним стало зазначати місце і час виготовлення паперу.

§ 8. ПИСЕМНІ ПРИЛАДДЯ

На вкритих воском дощечках писали загостrenoю паличкою з металу або кістки: ὁ στῦλος, τὸ γραφεῖον, *stylus, graphium*. Для того, щоб знищити написане, віск загладжували іншим, тупим, кінцем цього стилю. Для письма на папірусі та пергаменті використовували тростину (ὁ κάλαμος, ὁ σχοῖνος, ἡ γραφίς, *calamus*); її готували до письма так само як і гусині пера, – заточуванням і розщепленням. Ніж носив назву ἡ σμίλη, τὸ κοιδυλομάχαιρον, *scalprum, librarium*; згадується також і пемза для загострення трости. Звичай писати тростиною пройшов через віки, в Італії зберігся до XV ст. Перо (*penna*) в античну епоху ніколи не зазначається; вперше воно згадується одним істориком у розповіді про остготського царя Теодориха (V ст.). Для письма золотом використовували також і пензель (τὸ κοιδύλιον, *peniculus*).

Старовинні чорнила (τὸ μέλαν, τὸ μελάνιον, *atramentum*) для писання на папірусі виготовлялися із сажі з клеєм, а також із риби. Такі чорнила чудово зберігали колір, і при цьому добре змивалися, не залишаючи жодних слідів. До пергаменту такі чорнила не дуже добре приставали, тому для нього виготовляли чорнила з чорнильних горішків, що містять залізо. З часом вони від іржі набували гарного золотаво-бурого коліру. В середні віки чорнила іноді варили, звідки їх середньовічна назва ἔγκαυστον, *incaustum*.

У Південній Європі чорнила чорніші, ніж у Північній. Особливо чорними були іспанські чорнила XIV–XVI ст. Окрім чорних, використовували й інші кольори, але, як правило, для оздоблення заголовків, перших рядків, хоча бували й цілі рукописи, писані кольоровими чорнилами. Червоні чорнила виготовлялися із сурика (μελάνιον κόκκινον, *minium rubrica*,

оксид свинцю; покриті свинцевим суриком стальні конструкції не ржавіють навіть в морській воді, але виробництво красок зі свинцевого сурика є токсичним) або кіноварі (κιννάφαρις, сірчаний окис ртуті) та з інших рослинних і мінеральних речовин, наприклад, з окису міді отримували чорнила голубого та синього кольорів, з квітів крокуса – жовті. Чорнильниця виготовлялася з глини, металу, скла, найчастіше, з рогу і мала назву *τὸ μελανδόκον*, *τὸ μελανδοκέον*, atramentarium.

Для того, щоб рядки письма були рівними і паралельними, аркуші лініювали. Для цього по боках проводили вертикальні лінії для полів, потім відстань між лініями визначалася циркулем (διαβάτης). У великих старовинних рукописах уколи циркуля на аркуші робилися в вертикальному напрямку в середині сторінки, горизонтальні лінії проводились через ці уколи на всю ширину сторінки, захоплюючи поля. Пізніше стали робити уколи біля країв, і горизонтальні лінії проводились лише до вертикальної лінії полів; іноді цих уколів не видно, бо вони разом з краями пергаменту зрізалися переплітачем. Папірус лініювали свинцевим кружком, для пергаменту використовували гостру металічну паличку (stylus), що проводила безколірні лінії, вдавлені з однієї сторони та випуклі з іншої; при цьому лініювали відразу декілька аркушів зошита, іноді, можливо, й цілий зошит. У XIII ст. знову почали використовувати лініювання свинцем; а в XV ст. використовували також і кольорові чорнила для цього. Лініювали майже завжди колишню волосату сторону пергаменту. Іноді лінії проводились не для кожної стрічки тексту, а через рядок і писали потім так, що один рядок йшов по лінії, а другий між двома лініями (так, наприклад, написаний Codex Alexandrinus). Розміщення літер по відношенню до лініованого рядка допомагає датуванню рукописів. У більш ранню епоху писали поверх ліній, пізніше, бл. X ст., – нижче ліній, так що рядок ніби висить під лінією.

Варто ще згадати про те, що праця писарів була важкою і шкідливою для здоров'я. Сутула спина, викривлений хребет, стиснута грудна клітка, не кажучи вже про проблеми зору – типовий вигляд писаря на численних зображеннях як у

рукописних мініатюрах, так і в пластиці. Такі наслідки щоденного багатогодинного сидіння в напівзігнутому стані на низенькому ослончику з рукописом на колінах. Для того, щоб зручніше було писати, тримаючи сувій чи книгу на колінах, під ноги підставлялася низенька лавочка. Рукопис, з якого копіювався текст, розміщувався на низенькому столику (іноді з плюпітром), на якому розкладалися також письмові приладдя. Упродовж віків не відбувалося жодного вдосконалення такої нерациональної пози для письма і організації роботи писарів. Лише з XII ст. починають використовуватися вищі столики на зразок сучасних.

Євангелісти. Рукопис Х ст.
Велика лавра. Афон

§ 9. ТИПИ ПИСЬМА

У грецькому письмі розрізнялося два типи: а) літературний, або книжний; б) нелітературний, або курсивний. Перший вид письма пройшов дві головні фази: період унціалів і період мінускулів. У грецькій палеографії також розрізняють унціали на папірусі та унціали на пергаменті.

У грецькій і латинській палеографії великі літери мають назву "маюскили" (*maius більший*), маленькі називаються "мінускули" (*minus менший*). Грецькою мовою маюскульне письмо називається ἡ μεγαλογράμματη γραφή, мінускульне – ἡ μικρογράμματη γραφή. Зрозуміло, що різниця між цими літерами не тільки в величині, бо форма і стиль письма також різні, оскільки якщо написати мінускулами крупно, а маюскулами мілко, все ж таки перше письмо буде мінускульним, а інше маюскульним.

Маюскили, в цілому, бувають двох типів: капітального і унціального. Перший тип в грецьких рукописах практично не використовується: літери цього типу утворюються з прямих ліній, що перетинаються під кутом, і уникають заокруглень. Такі літери, зрозуміло, більш зручні при вирізанні на твердому матеріалі, камені або металі, тому вони характерні для епіграфіки. Літери унціального типу, які походять від капітального, відрізняються від них тим, що мають заокруглення, котрі легше писати чорнилами тростиною на папірусі, ніж загострені кути.

Термін "унціальний" був уперше використаний на початку XVIII ст. Жаном Мабільоном (Mabillon, 1632–1707) для опису різновиду латинського письма; згодом це визначення було уточнене Шіпіоне Маффеї (Maffei, 1675–1755), який використав його для протиставлення капітальному квадратному письму. Слово "унціал" – лат. *uncialis*, – це прикметник від *uncia* *дюйм*,

тобто 2,54 см. Вважається, що цей термін запозичений палеографами зі слів св. Іероніма (передмова до книги Іова): Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris onera magis exarata quam codices *Hexai*, хто хоче, має старі книги, писані на пурпурому пергаменті золотом та сріблом або дюймовими літерами, як їх звичнно називають, – книги, котрі швидше можна назвати писаним ярмом, аніж рукописами. З фрази *ut vulgo aiunt* видно, що цей термін вже використовувався за часів Іероніма і, мабуть, розумівся не в буквальному сенсі "дюймовий", а взагалі в значенні великий. Не всі палеографи одностайні щодо наведеної етимології; наприклад, О.Д. Люблинська (1902–1980) вважає можливим зв'язок поняття "унціальний" не з мірою, а з іншим значенням слова *uncia* *двадцята частина*, оскільки в колонці суворо, а згодом і кодексу розміщувалося, в-середньому, 12 букв.

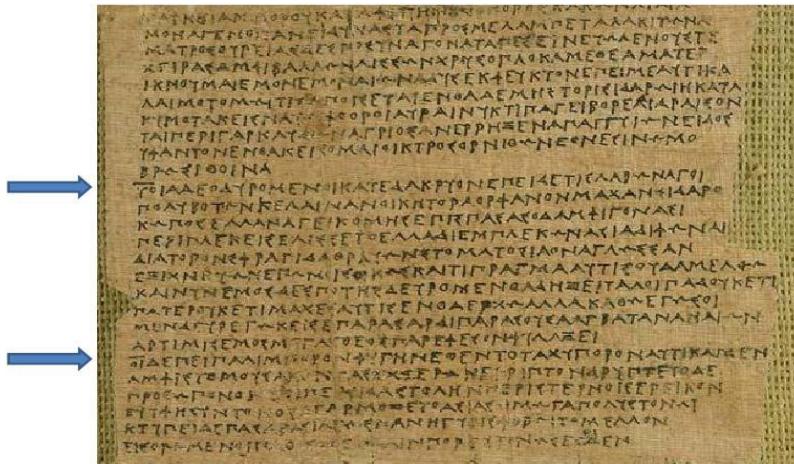
Період унціального письма (ἡ κεφαλαιογραμμάτη γραφή) розпочинається з самої давньої епохи грецького письма, про яку нам відомо з літературних папірусів IV ст. до н.е., і триває до IX ст. Старовинні унціали на папірусі і пергаменті, називаються то квадратними, то круглими. Ці назви походять від того, що одні літери в цьому письмі являють собою круг, повний як Ο, Θ, Φ, або неповний, як Ε, Σ, а інші являють собою квадрат Π, Η, Ν, Γ. Літери в цей давній період усі одинакової величини, тому літери, в яких висота дорівнює ширині, дійсно надають письму квадратного вигляду.

Сучасна палеографія вирізняє різні типи грецького унціального письма на папірусі і на пергаменті.

9.1. Унціал на папірусі

Для текстів на папірусі Птолемеївської доби (323–30 рр. до н.е.) характерний кутастий, або квадратний унціал, який нагадує епіграфічний маюскул. Лише в цих, найдавніших, рукописах деякі

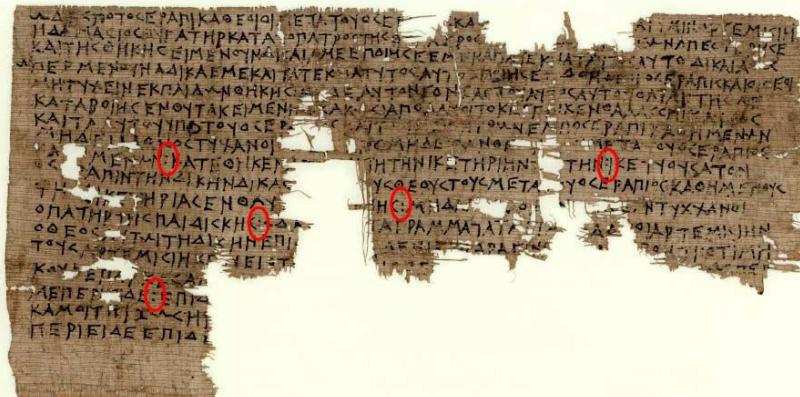
літери мають капітальну форму таку, як в написах (наприклад Е в папірусі Тимофія IV ст. до н.е., який зберігається в Берліні, та в папірусі Артемісії IV ст. до н.е., який зберігається у Відні). Далі за хронологією йде рукопис Платонового "Федона" III-II ст. до н.е. (Р. Оху. 229), Міланський папірус II ст. до н.е. з епіграмами Посидіппа з Пелли. Серед відомих літературних рукописів I ст. до н.е. папірус Гаріса з текстом Гомера (за іменем англійського колекціонера А.Ч.Гаріса (Harris, 1790–1869)); папірус з фрагментом "Афінської політії" Аристотеля. Типовим прикладом кутастого унціала є графіка літер рукопису од Бакхіліда (XVIII, 17-49) I ст. до н.е., в якому проставлені діакритики (див. Додаток).

Папірус з поемою "Перси" Тимофія. IV ст. до н.е.
Берлінський національний музей (Р 9875).

ΚΑΛΑΤΑΜΕΝΤΗΛΗΘΕΩΙ ΔΟΣΑΝΑ ΓΛΑΣΩ
Η ΙΔΙΤΙΣΙΩΤΕΣ ΕΒΡΟΤΟΥ ΥΑΝΕΙΡΟΓΕΙΒΑΛΟΝ
ΩΣΦΕΛΕΓ ΣΥΛΕΝΑΥΘΙΜΤΡΑΘΑΝΑΤΗΓΑΛ
ΝΑΙΕΙΝΤΗΛΥΞΕΦΘΗΤΛΑΝΔΑΓΕΓΘΑΙΔ
ΝΥΝΔΙΝΑΚΛΙΣΥΠΕΝθοσενιάρρειμυριόν

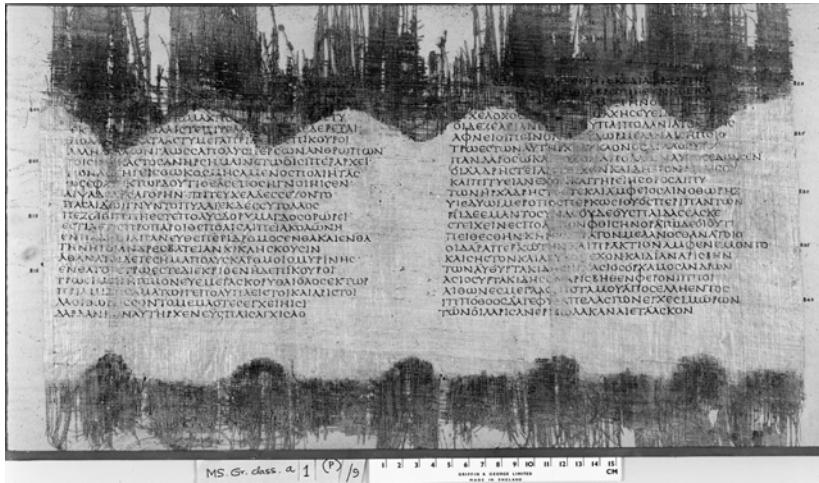
Фрагмент 18 кн. "Іліади", т. зв. Гомер Гаріса; I ст.
Британський музей (ВМ. Pap. 126)

Папірус Артемісії. III ст. до н.е.
Австрійська національна бібліотека (G1)

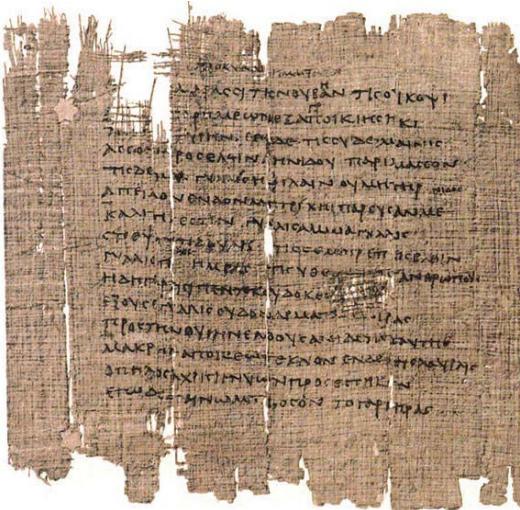
Бодмерівський папірус (№ 66) з фрагментом Євангелія від Іоана.
Бл. 200 р.н.е. Бодмерівська бібліотека (Швейцарія)

Фрагменти 1 та 2 книг "Іліади" Гомера,
т.зв. Гомер з Гавари (LDAB 1695). Сер. II ст. н.е.
Бодліанська бібліотека (Оксфорд)

СΩΚΡΑΤΙΣ· ΕΙΔΡΑΤΙΣ ΓΕΓΟΝΕΝ ΗΡΑΣ ΤΗΣ
 ΤΟΥ ΛΑΚΙΒΙΔΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΟΥΚ ΛΑΚΙΒΙΔΟΥ
 ΕΡΑ ΚΡΑΣ ΦΙΛΑΤΙΝΟΣ ΤΩΝ ΛΑΚΙΒΙΔΟΥ
 ΛΑΚΙΒΙΔΑΝ· ΛΑΙΦΙΑ ΛΕΓΕΙΣ· ΣΩΚΡΑΤΙΣ
 ΔΕ ΣΟΥ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΕΡΙ; · ΛΑΚ· ΣΝΑΓΚΗ
 ΦΡΙΝΤΑΙΣ ΚΤΟΥ ΛΕΓΟΥ· ΣΩΚ· ΟΥΚ ΟΥΝΟΜΗ
 ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΣΟΥ ΕΡΩΝ ΕΠΙΣΙΑΝ ΛΗΓΙΑΝΘΗ
 ΛΗΙΩΝΟΙ ΚΕΤΑΙ; · ΛΑΚ· ΦΡΙΝΤΑΙ ΣΩΚ· ΟΔΕ
 ΓΕ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΕΡΩΝ ΟΥΚ ΛΗΓΙΑΝΘΗ
 ΤΟ ΒΕΛΤΙΩΝΗΣ; · ΛΑΚ· ΕΙΚΟΣ ΦΓ ΣΩΚ· ΟΥΚ ΟΥΝΗ
 ΕΓΩ ΣΜΙΟ ΟΥΚ ΑΤΙΩΝ ΛΛΑΤΑΡ ΜΕΝ ΟΝΑΗ
 ΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΛΛΙΩΝ ΑΠΕΛΗΛΥΘ
 ΟΤΩΝ · ΛΑΚ· ΕΥ ΓΕ ΝΟΙΝ Ω ΣΩΚΡΑΤΕΣ· ΚΛΗΜΑΣ
 ΛΠΕΛΦΟΙΣ ΣΩΚ· ΠΡΟ ΘΥΜΟΥ ΤΟΙ ΗΥ ΝΟΤΙ ΚΑΛΙ
 ΣΤΟΣ ΕΙΝΑΙ · ΛΑΚ· ΛΛΑΤ ΠΡΟ ΘΥΜΗ ΝΟ ΜΑΙ ΣΩΚ·
 ΟΣ ΣΟΥ ΤΗΣ ΓΕ ΣΟΙ ΞΕΓΓΟΥ ΤΕ ΓΕ ΝΕΦΗ ΖΕ ΣΩΚΕΝ
 ΛΑΚΙΒΙΔΗ ΤΗ ΚΛΕΨΙΟΥ ΕΡΑΣ ΤΗΣ ΣΟΥ ΤΕ ΣΤΗ

Фрагмент діалогу Платона "Алківіад" (section 131.c-e)

Папірус з текстом міміямбів Герода,
ІІІ ст. н.е. Британський музей

Фрагмент "Законів"
Платона (Р. Оху. 23).
Бібліотека Кембриджка

Фрагмент комедії
Менандра "Дискол" (Р 4),
1-а пол. ІІІ ст. до н.е.
Бодмерівська
бібліотека
(Швейцарія)

Папіруси римської доби (30 р. до н.е. – IV ст. н.е.), яких чимало, демонструють круглий унціал, як от папірусний рукопис "Іліади" Гомера з Гавари (Єгипет), який датується бл. 150 р. н.е., "Іліади" Банка (II ст. н.е.), міми Герода (III ст.), чимало фрагментів "Іліади" та "Одіссеї", промов Демосфена, Гіперида, Ісократа ("Панегирик"), Платона ("Теетет"). Типовий папірусний унціал характерний для текстів на папірусі бл. 200 р. н.е., зокрема Бодмерівського папірусу (¶ 66).

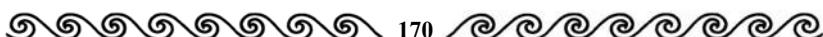
Папірусів візантійської доби (кінець III–VIII ст.) значно менше, в основному вони датуються IV–VI століттями. Найвідоміші літературні твори: папіруси Менандра першої половини III ст. ("Дискол", "Самійка", "Бджола") Платона ("Закони"), Ісократа ("Промова на захист Ніокла"), Теопомпа ("Грецька історія").

9.2. Унціал на пергаменті

Сучасній палеографії відомо бл. 500 унціальних рукописів з візантійських, італійських, іспанських, англійських і північно-африканських скрипторіїв. Найдавніше унціальне письмо на пергаменті має чимало схожого з папірусним унціалом, зокрема з круглим унціалом. Відомий Амброзіанський кодекс "Іліади" V ст. це яскраво демонструє. Проте вже в IV ст., коли папірус був замінений пергаментом, стають помітними зміни в унціальному стилі письма: на папірусі різниця між товщиною ліній літер майже однакова, на пергаменті різниця між більш товстими і тонкими штрихами завжди помітна; на папірусі унціали мають характер більш мілкій, ніж на пергаменті.

В історії унціалу на пергаменті розрізняють три періоди: раннього, або старшого (IV–VI ст.), пізнього, або молодшого (VII–IX ст.) та літургійного (IX–XII ст.) унціалів.

IV століття є часом активного впровадження пергаменту і широкого використання його особливо для християнських текстів, у яких напрацьовується так званий біблійний унціал –

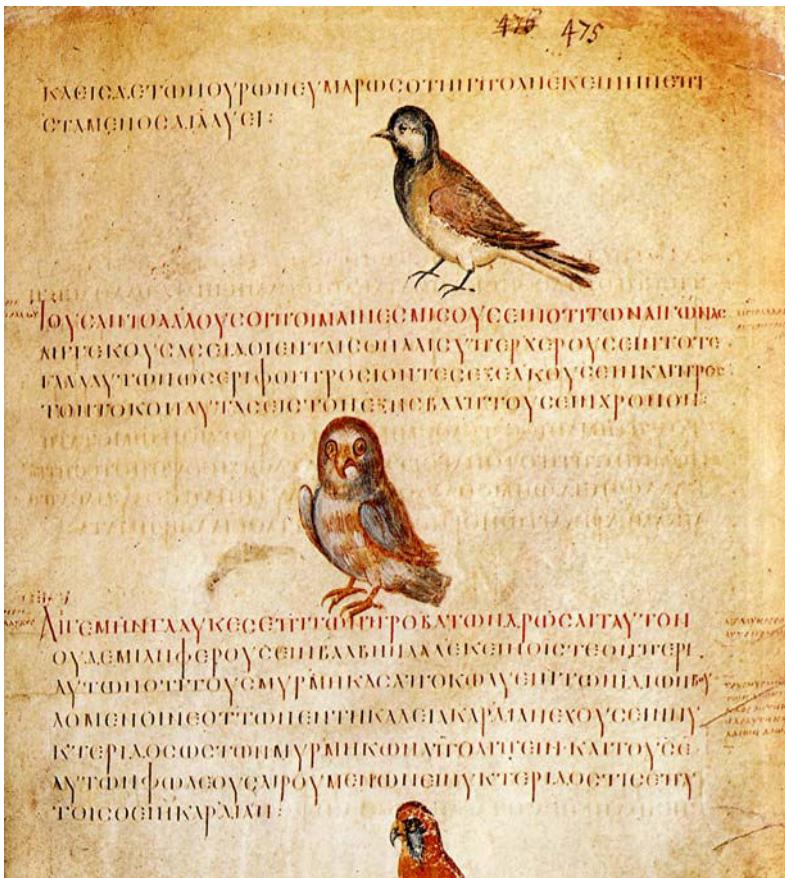

найдавніший тип письма на пергаменті. Найпершими і накращими вірцями біблійного унціалу є манускрипти IV ст. Codex Sinaiticus, Codex Vaticanus та рукопис V ст. Codex Alexandrinus і палімпсест V ст. Codex Ephraemi Syri. Літери закріплюють округлість графіки і набувають гармонійної симетричності: перетинки літер Є, Н, Θ пишуться строго посередині, усі літери однакової висоти. Унціальні рукописи IV–поч. V ст. відзначаються вертикальністю та відсутністю нахилу літер, які розміщаються на лініях лініювання, та округлістю літер Є, О, В, С, тоді як інші літери або квадратної форми, або можуть бути вписаними в квадрат. В рукописах раннього унціалу майже повністю відсутні діакритичні знаки та обмежена кількість скорочень.

"Іліада" Гомера. IV–V ст.
Амброзіанська бібліотека (Мілан)

Але вже з V ст. письмо, зберігаючи свою округлість, стає більш компактним, деякі літери (Р, Й, Ф, Ψ) набувають видовженої форми і вертикальними рисками виходять за стрічку. Яскравим прикладом такого типу унціалу є Віденський кодекс Діоскорида VI ст., прекрасно ілюстрований (на 490 стор. розміщено 400 малюнків рослин і тварин).

Кодекс Періл йлїс Іатрикїс Діоскорида. VI ст.
Австрійська національна бібліотека

Найдавніший із добре збережених писаних сріблом чорнилами на пурпурому фоні т.зв. Віденський Генезис, або Буття (Cod. theol. gr. 31) – багато ілюстрований текст Книги Буття за Септуагінтою, написаний у 1-й пол. VI ст. Зберігається в Австрійській національній бібліотеці.

Прекрасним і коштовним взірцем уніталу VI ст. є пергаментний рукопис, що містить текст чотирьох Євангелій, писаний сріблом на пурпурових листах, т.зв. Петербурзький пурпурний кодекс (Codex Petropolitanus Purpureus; N, або 022).

Ілюстрованим є т.зв. Синопський кодекс теж VI ст. (*Codex Sinopensis*; О, або 023), в якому текст Євангелія від Матвія написаний срібними чорнилами на пурпурowych листках; зберігається в Національній бібліотеці Франції (MS. Gr. 1286).

Серед коштовних рукописів також Росанський кодекс (*Codex Rossanensis*; Σ, або 042) – уніціальний манускрипт VI ст., який містить текст Євангелія від Матвія та Євангелія від Марка. Росанський кодекс написаний срібними чорнилами на пурпуровому пергаменті; три перші рядки Євангелій та *nomina sacra* виділені золотими літерами. Зберігається в Архієпископському музеї м. Росано (Італія).

У період раннього, або старшого уніціалу існувало декілька його різновидів: біблійний уніціал; "стрільчастий" уніціал – нахилений і вертикальний варіанти; західний, або латинський уніціал;alexandrійський, або коптський уніціал; палестинський тощо).

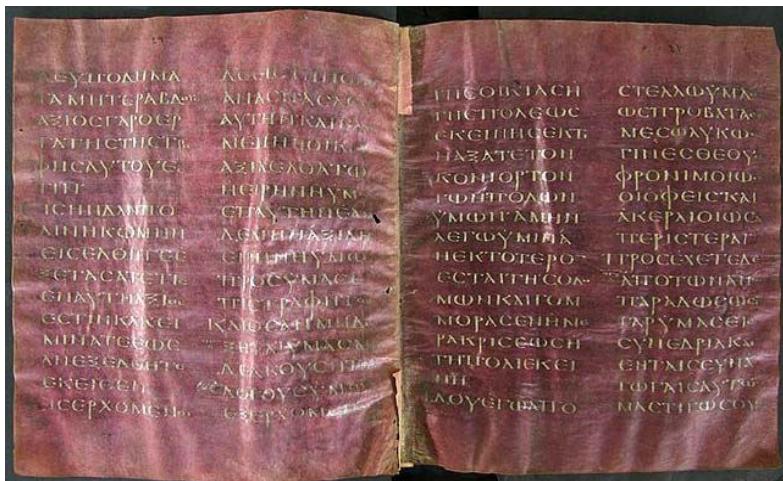
Західний тип біблійного уніціалу демонструють найдавніші рукописи Нового Завіту грецькою і латинською мовами: Кодекс Бези (*Codex Bezae Cantabrigensis*; D, або 05), який датується початком V ст. та Клермонський кодекс (*Codex Claromontanus*; Dp, або 06) початку VI ст.

Поодинокими є зразки нахиленого уніціалу, який зрідка зустрічається в літературних текстах, оскільки тяжіння до нахилу літер характерне для курсиву. Прикладом є Вашингтонський кодекс (*Codex Washingtonensis*; W, або 032), який містить усі чотири Євангелія і написаний у IV–V ст.; зберігається у Вашингтоні.

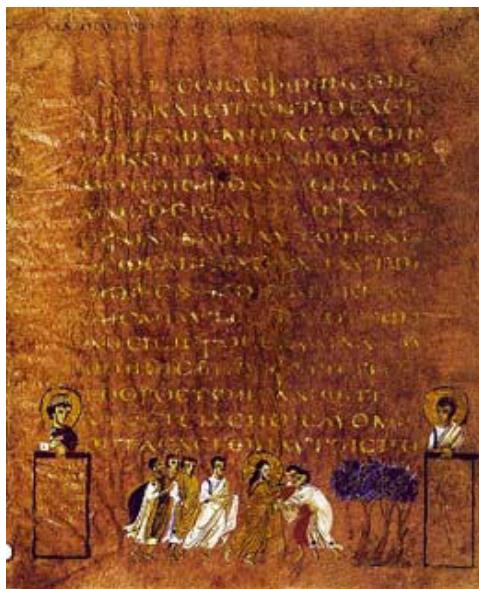
Т.зв. alexandrійський, або коптський тип грецького уніціалу демонструють манускрипти, які походять з території Александрійського патріархату. Особливістю цього уніціального письма є непропорційно велика літера Φ, витягнутість округлих літер в ширину та намагання поєднувати літери. Особливо ця своєрідність коптського уніціалу помітна в рукописах VII–VIII ст. Прикладами є Маршаліанський кодекс (*Codex Marchalianus*; Q), який містить частини Септуагінти і датується VI ст.; зберігається у Ватиканській бібліотеці, та Кодекс Борджія (лат. *Codex Borgianus*; T, або 029) – уніціальний манускрипт-білінгва V ст. грецькою та коптською мовами. Рукопис містить текст Євангелій від Луки та Іоана; зберігається у Ватиканській бібліотеці (*Borgia Coptic 109*), у Нью-Йорку (бібліотека Моргана, M 664A) та в Парижі (Національна бібліотека Франції, Copt. 129).

Віденський кодекс книги Буття. 1-а пол. VI ст.
Австрійська національна бібліотека

Петрбурзький пурпуровий кодекс,
або Сармісахлійське четвероєвангеліє. VI ст.
Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

Синопський кодекс. VI ст.
Національна бібліотека Франції

Росанський кодекс. VI ст.
Архієпископський музей м. Росано (Італія)

188 ΡΑΒΒΙΟΣΗΝΜΙΤΑСОУЧЕРАН
 ТОУЮРДЛАОУЧУМЕМАРГУРНКАС
 ІДОУОУТОСБАПТІЗЕР·КАПАНТЕС
 ЕЖОНДАПРИСДУТОН
 АПЕКРЮНДАЛНМІСКАІЕШ
 ОУДУНАТАЛАНВРДИПОСЛАМВАНСНОУДЕН
 ЕАНМНІДЕЛОМЕНОНАУГЦІЕКТОУОУРАНОУ
 191 АУТОУ МЕІСМОІМАРГУРГАІ
 ОТІЕПНОУКЕІМТОХРСАЛЛОГІ
 АПЕСДАЛАМЕНОСЕІМІЕНПРОСФЕНЕКЕІМОУ
 198 ОЕХФІНГННУМФІННУМІОСЕТИН
 ОДЕФІДОСГОУНУМФІОУ
 ОЕСТФІСКАЛКОУФІДАУТОУ
 ХАРАХДІРІДАІТНФІФННІГОУНУМФІОУ
 АУТНОУНКАРАНЕМІПЕАНРІДАІ
 ЕКЕІНОКЛАУЗАНЕІН·ЕМЕДЕСЛАГТОУСВА
 ОАНСФЕНЕЈХОМЕНОС·ЕПАНШАЛТШНСТ
 ОДЕФІДНОУНГІС
 ЕКТНІГНСЕСТИНКАЕКТНІСІДАДЕІ
 ОЕКТОУОУРАНОУЕРХОМЕНОС
 ОЕСФІАКЕІКДНКОУСЕНМАРГУРЕІ
 ЖАГННІМАРГУРІАЛУТОУОУДСІДАМВАНС
 ОЛАБФІДАУТОУНІМАРГУРІАНЕСФРГІСІН
 ОТІОВСАЛНОНСЕСІН
 ОНГАРАПЕСТИХЕНОБ·ТАРНМАТАІОУОУАДЕІ
 ОУГАРЕКМЕГРУДАШСІНОВС·ТПНН
 А· ОПАТНІРАГАІА ГОНУІОН
 КАПАНТАСАЛФІКЕНТНХЕІРДАУТОУ
 А· ІНДОПСТЕУФНЕІСТОНУІОН
 ЕХНГФННІАШННІОН·ВЛЕДПЕІОШНТФУІС
 ОУХОУСТАІЗФНН
 АЛНОРГНТОУОУМЕМЕІСНДАУТОН
 СІСОУНГЕНІФННІС·ОТИКСОУСАНОІФАРІДІОТ

ΚΛΙΥΜΕΙСΕΩΝΑΤΩΘΩΝΤΕΤΩΝΟΥΜ
ΔΙΤΟΥΓΩΜΑΤΟΣΤΟΥΧΥ.
ΕΙΣΤΟΓΕΝΕΣΩΛΙΜΑΣΕΤΕΡΩ.
ΤΩΕΚΝΕΚΡΩΝΕΓΕΡΘΕΝΤΙ.
ΙΝΑΚΑΡΠΟΦΟΡΗΣΩΜΕΝΤΩΟΩ.
Οτεγλρημηνέντιαρκί^{τι}
ΤΑΠΑΘΗΜΑΤΑΤΩΝΑΜΑΡΤΙΩΝ
ΤΑΙΑΤΟΥΝΟΜΟΥΘΕΝΕΡΓΕΙΤΟ
ΕΝΤΟΙΣΜΕΛΕΣΙΝΗΜΩΝ.
ΕΙΣΤΟΚΑΡΠΟΦΟΡΗΣΑΙΤΩΘΩΝΑΤΑЩ.
ΗΥΝΕΙΛΕΚΑΤΗΡΓΗΘΗΜΕΝ
ΑΠΟΤΟΥΝΟΜΟΥΤΟΥΘΩΝΑΤΟΥ.
ΕΝΩΚΑΤΕΙΧΟΜΕΘΑ.
ΩΣΤΕΛΟΥΛΕΥΕΙΝΗΜΑΣΕΝΚΟΝΟΤΗΠΠ
ΚΑΙΟΥΠΑΛΜΟΤΗΓΡΑΜΜΑΤΟΣ.
ΤΙΟΥΝΕΡΟΥΜΕΝ.
ΟΝΟΜΟΣΑΜΑΡΤΙΑΜΗΓΕΝΟΙΤΟ.
ΑΛΛΑΤΗΝΑΜΑΡΤΙΛΗΟΥΚΕΓΗΝΩΝ:
ΕΙΜΗΛΙΔΗΝΟΜΟΥ.
ΤΗΝΤΕГЛРЕПІӨУМІНЮГКНДЕН
ΕІМНЮНОМОСЕЛЕГЕН

Клермонський кодекс. Поч. VI ст.
Національна бібліотека Франції

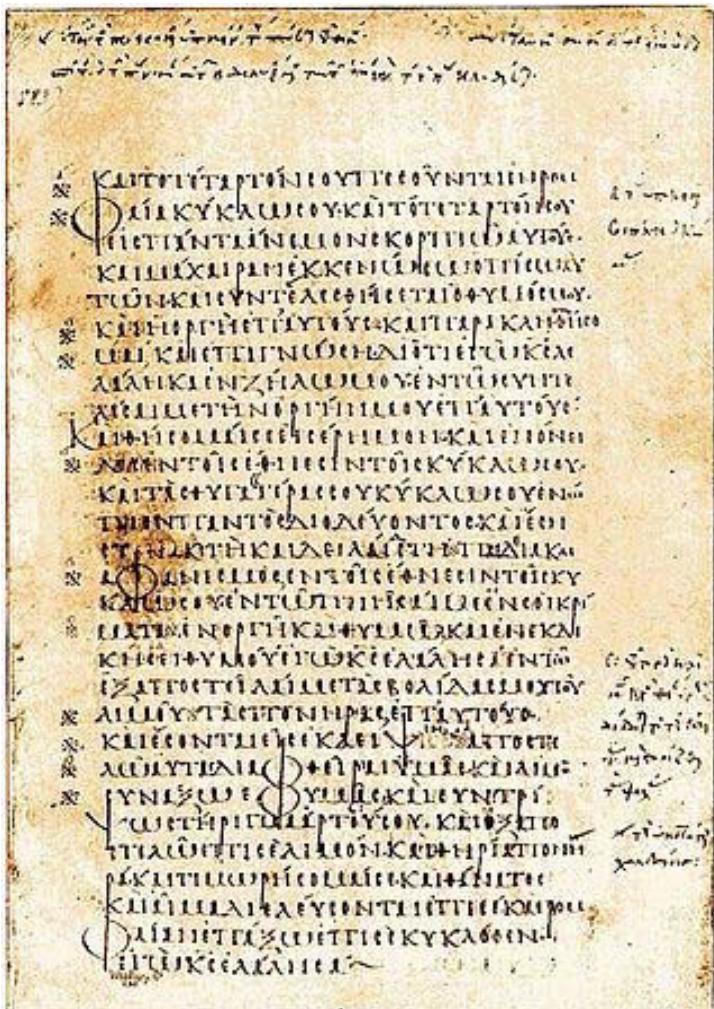
У цілому, з VI ст. унціал стає більш недбалим, громіздким і невправним, круглі літери стають овальними та видовжуються у висоту. Це т. зв. палестинський, або загострений тип грецького унціального письма. Унціал VII–IX ст. набуває регулярного нахилу праворуч, деякі літери видозмінюють свої форми, з'являються діакритичні знаки.

У VIII–IX ст. літери похиленого типу унціального письма набувають геометрично загострененої форми і товщина штрихів стає різко контрастною. Це т.зв. слов'янський тип грецького унціала, оскільки він нагадує кириличну графіку. Прикладом є Бориліанський кодекс (Codex Boreelianus; Fe, або 09) –

візантійський уніціальний манускрипт грецькою мовою, який датується IX ст. і містить тексти чотирьох Євангелій. У XVII ст. рукопис був привезений голландським дипломатом Йоханом Бориллом; з 1830 р. зберігається в бібліотеці Утрехтського університету (Univ. Bibl. Ms. 1).

Вашингтонський кодекс. IV-V ст.
Музей Смітсонівського інституту (Вашингтон)

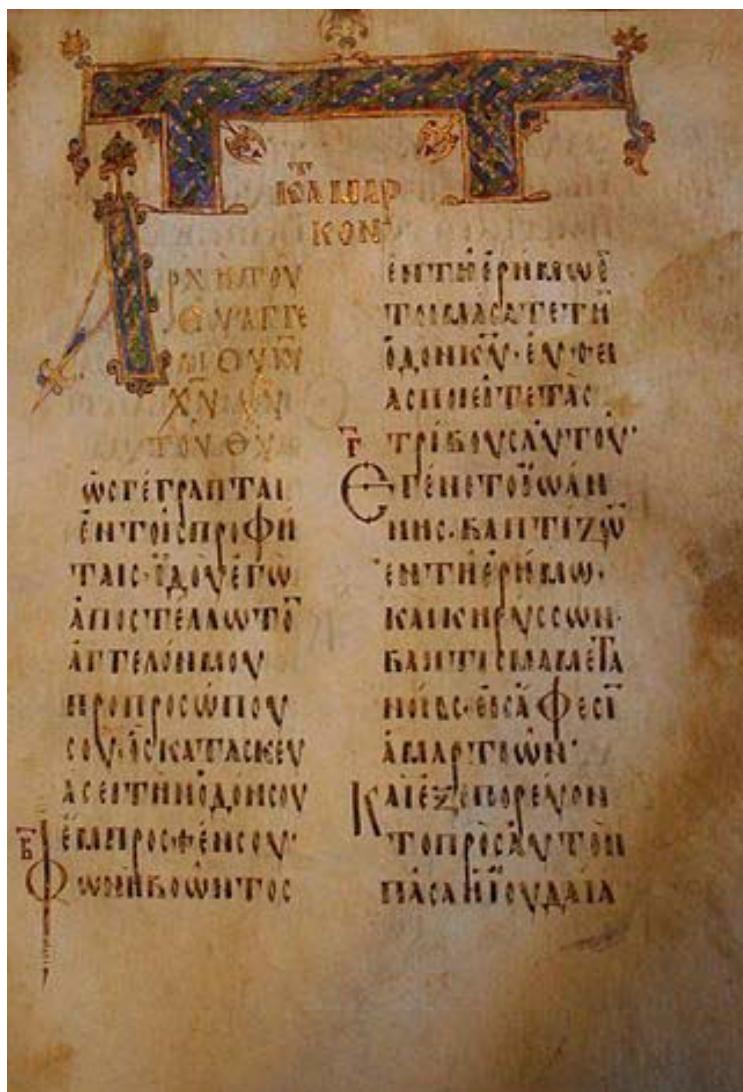

Маршаліанський кодекс. VI ст.

Ватиканська бібліотека

Період IX–X ст. – час розквіту літургійного унціалу – вертикалного, крупного, урочистого письма, яке використовувалося для тексту Біблії та творів патристичної та богослужбової літератури. Літургійний унціал у XI ст. і навіть ще в XII ст.

вживаний лише в богослужбових книгах, т. зв. лекціонаріях для кращого прочитання в тъмно освітлюваних церквах.

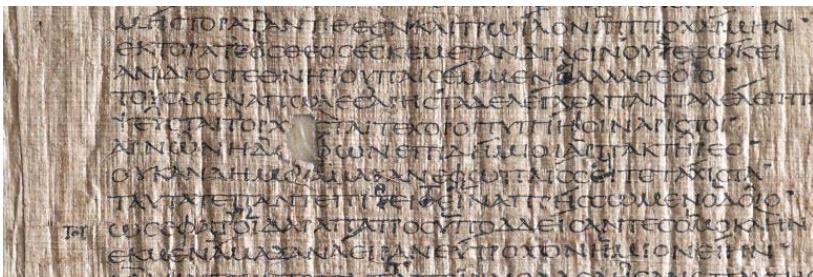

Бориліанський кодекс. IX ст.
Бібліотека Утрехтського університету (Нідерланди)

У старовинних уніціальних рукописах текст писався суцільно, без відступу між словами; цей звичай тривав до IX ст. Цей тип запису, успадкований ще з античних часів, т. зв. *scriptio vel scriptura continua* без проміжків між словами, діакритиків та розділових знаків.

Перша стрічка кожного з головних поділів тексту часто виписувалася червоним чорнилом (*rubrica*, звідси назва *рубрика*). Рубрики і заголовки, котрі розміщувалися на початку книги, а іноді і в кінці, початково писалися такими ж літерами як і сам текст, але пізніше вирішили, що більш зручним буде писати їх іншим типом письма, щоб виділити з тексту. Вони, на відміну від сучасного абзаку, виступають ліворуч від початку тексту.

На початку VII ст. завершується остаточне вироблення й уніфікація уніціалів; у цей же самий час узвичаюється використання наголосу над словами. Наголоси, котрі містяться в старовинних рукописах, завжди проставлені іншими чорнилами, і цілком вірогідно, що вони були додані в давніх рукописах орієнтовно з VII ст. Наголоси, поставлені першою рукою (самого писаря рукопису), а особливо при них, що допомагав ділити запис без проміжків слів, зустрічаються в давніх рукописах лише у вигляді винятків, напр., у *Codex Sinaiticus*, в "Іліаді" Banks'a (Вільям Джон Банкс (1786–1855), мандрівник і антиквар: купив папірус в Елефантині в 1821 р.; Вальтер Ральф Банкс (1853–1904) продав папірус Британському музею в 1879 р.) та деяких інших.

Фрагмент "Іліади" Banks. Папірус; II ст. н.е.

Британська бібліотека (P BL, 114)

Текст писали або в усю ширину сторінки (що логічно для поетичного тексту), або більш вузькими колонками, котрих на

сторінці вміщалося декілька. Кількість колонок, зазвичай, дві, але іноді буває три і чотири; звичай писати в три або чотири колонки не сягає далі VI ст. Сучасний поділ на розділи і параграфи, або вірші встановився з часів друкованих видань, але відсутній в інкунабулах. У манускриптах спорадично зустрічається поділ на параграфи або "вірші", відповідно сенсу (κῶλα та κόμματα), але він не має нічого спільногого із сучасним. Часто словом στήχος у рукописах позначали не поділ за сенсом, а рядок, незалежно від змісту. В рукописах часто зустрічається вказівка на число "віршів", тобто рядків у творі. Іноді в рукописах зустрічається також нумерація рядків: зазвичай, позначається кожен 100-й рядок; це робиться для зручності цитування.

9.3. Мінускул

Мінускули розвивалися з курсиву, котрий в свою чергу пішов від унціалів. Цей розвиток у грецькому письмі проходив дуже повільно, майже тисячу років, але вже в старовинному курсиві можна помітити форми, з яких виникли мінускули. Початком виокремлення з курсиву мінускулів вважається VII ст., а остаточно сформованого мінускульного письма – IX ст. Існують різні версії походження мінускула з палестинських скрипторіїв чи зі студійського скрипторію в Константинополі. Епоха вироблення мінускульного типу письма збігається з періодом завоювання арабами Єгипту та припиненням поставок папірусу. Можливо, економія пергаменту, як значно дорожчого матеріалу, певною мірою спричинила або пришвидшила формування більш компактного, убористого та економнішого типу письма, ніж об'ємний і громіздкий унціал.

В IX ст. відбувається боротьба за першість між унціалами та мінускулами. В X ст. унціали остаточно витіснені, виходять з використання і поступаються мінускулам, які використовуються в звичайному письмі, в літературі, світській та духовній писемності. Але унціали все ж таки щezли не повністю: так звані унціали літургійні збереглися в книгах, призначених для

читання в церкві, на великий відстані, напр., для читання Євангелій, в книгах для хору. Зрозуміло ж, велики унціали, в яких кожна літера пишеться окремо, є зручнішими для прочитання на віддалі, аніж мілкі мінускули, в яких до того ж літери поєднані між собою.

Рукописи, писані мінускулами, в палеографічній науці поділено на декілька категорій за часом їх написання. Рукописи першого, класичного періоду мінускулів (IX – 1-а пол. X ст.) мають назву *codices vetustissimi*. У другий період (з пол. X ст. до поч. XIII ст.) рукописи носять назву *codices vetusti*. Рукописи перших двох періодів усі писані на пергаменті.

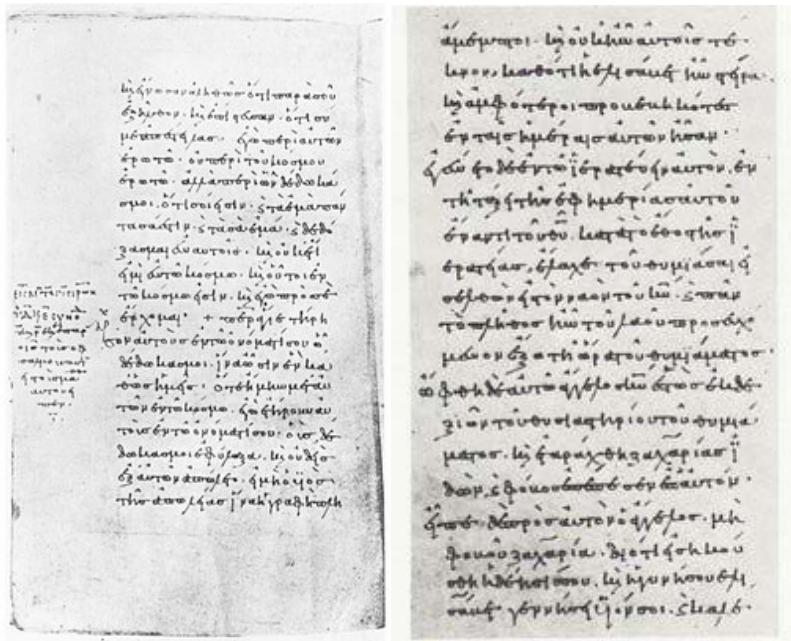
У третій період, з пол. XIII ст. і до пол. XV ст. (падіння Константинополя 1453 р.), рукописи називалися *codices recentiores*; це "час бомбічини", названий так тому, що в цей час переважали рукописи на папері з бавовняного рам'я. В історії мінускулів теж є важлива зміна – перехід від пергаменту до паперу в XIII ст. не залишився непомітним: письмо стає більш вишуканим, з різними завитками, котрі робити більш зручніше на папері, ніж на пергаменті. І рукописи останнього періоду, писані після падіння Константинополя, які називаються *codices novelli*, писалися на Заході в епоху Відродження греками-втікачами. Рукописи, писані в XVII ст. (після активного впровадження друкарства), не мають палеографічної цінності.

9.4. Мінускул IX ст. – сер. X ст.

Мінускул самого раннього періоду називається ще "чистим", оскільки літери не уподібнюються унціалу, а мають свої, уже інші, мінускульні, форми. *Codices vetistissimi*, окрім відсутності унціальних форм, мають ще низку відмінностей. Так, форма придихів у них ще не заокруглена, якою вона стане в другу епоху мінускулів, а кутаста: , якою вона завжди була в унціалах. Окрім того, унціали з самих давніх часів і до X ст. включно, пишуться завжди над лініями, які проводилися без чорнил загостrenoю паличкою, що утворювала на одній сторінці заглиблення, а на іншій випуклість, а мінускули,

навпаки, з XI ст. і пізніше пишуться під лініями, неначе висячи на них, при цьому, круглі літери, як О, торкаються своєю верхівкою лінії, а горизонтальні лінії у Т й у Θ знаходяться якраз на лінії. Мінускульні літери, які майже однакові по висоті, вирізняються чіткістю і вищуканістю обрисів, письмо вертикальне або має незначний нахил вліво чи вправо. У період codices vetistissimi скорочення зустрічаються зрідка, в основному, це контракції nomina sacra.

Найбільш старовинний з датованих рукописів літературного мінускульного письма, це – Четвероєвангеліє із зібрання Порфирія Успенського (вивезене ним у 1844 р. з монастиря Савви Освяченого). Манускрипт написаний у 835 р., ймовірно, у відомому скрипторії Студійського монастиря в Константинополі; зберігається в Петербурзі (РНБ грец. 219, НА 461). Монастир преп. Феодора Студита (Θεόδωρος ο Στουδίτης, 759–826) був одним з найважливіших центрів візантійського книгописання. Згідно зі Студійським уставом (до речі, прийнятим на Афоні, в Пд. Італії та на Русі) монахи займалися також читанням і переписуванням книг. Книгописання вважалося одним із духовних подвигів, переписувач отримував на це благословіння ігумена й лише тоді розпочинав важку і втомливу працю. За монастирським уставом у дні, вільні від справ, за покликом монаха-книгохранителя браття збиралися в монастирській бібліотеці й читали до вечора; далі знову за знаком "бібліотекаря" підждали і повертали книги. У монастирському скрипторії виробилася своя каліграфічна школа, яскравими представниками якої були Миколай Сповідник (тип письма Миколая – вправний і легкий вертикальний округлий т.зв. "чистий" мінускул, практично без вкраплення унціалів) та Євстафій (тип письма Євстафія – продовгастий мінускул). Типом письма Миколая написане Порфирієвське четвероєвангеліє, тип письма Євстафія демонструє кодекс Metamorphosis 591 з Метеор. Особливістю студійського письма, в цілому, є своєрідне написання альфи з високо піднятим виступаючим гачком, крупної йоти, мілкої омікрон, кутастість та загостреність більшості літер.

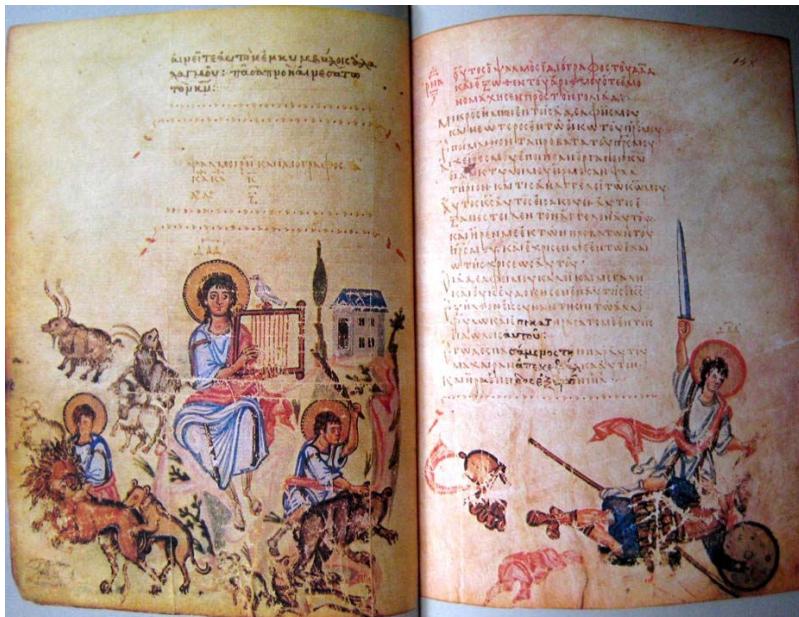
Четвероєвангеліе Порфирія Успенського. 835 р.
Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

Далі у хронологічному порядку йде т. зв. Хлудовський Псалтир, манускрипт 850 р., написаний в цьому ж Студійському монастирі. Рукопис багато ілюстрований, зображення органічно вписані в текст, мініатюри в кращих традиціях античного живопису переважно викривають іконоборство. Кодекс названий за іменем колекціонера Олексія Івановича Хлудова (1818–1882), багатого підприємця і мецената.

До цього ж періоду постіконоборства відноситься ілюмінований по маргіналіях текст з найбільшою кількістю мініатюр (1600!) на 768 сторінках – *Sacra Parallelæ* св. Іоана Дамаскіна (зберігається в Національній бібліотеці Франції, BNF, Grec 923).

Іншими константинопольськими майстернями книгописання з власними школами каліграфії були скрипторії патріарха Фотія (бл. 820–896) та Арефи Кесарійського (бл. 850–бл. 932). Ймовірно, зі скрипторію патріарха Фотія, поціновувача античної літератури, походять рукописи т.зв. "філософської колекції"

850–880 рр. (в основному, твори Платона та неоплатоніків, напр. Паризький кодекс Платона Par. gr. 1807). Манускрипти написані округлим статичним мінускулом, із заокругленими потовщеннями на кінцях ліній, за формуєю яких цей тип письма в палеографічній літературі отримав ще називу *prebouletée*, або ранній *bouletée* (фран. *кулястий*).

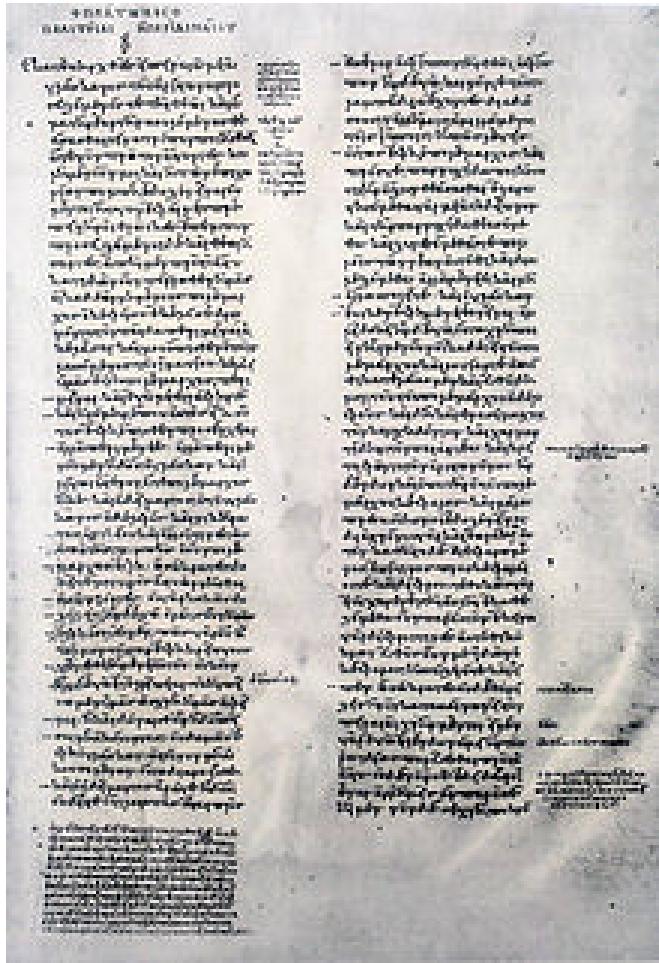

Хлудовський Псалтир, 850 р.
Державний історичний музей в Москві (№ 129д)

Арефою, єпископом Кесарійським, виконані відомими рукописи Евкліда 888 р., т. зв. Орвіланський кодекс (Codex Orvillanus 301), який походить з колекції голландського ученого Жака Філіпа Д'Орвіла (D'Orville, 1696–1751), та рукопис 24 діалогів Платона 896 р., т. зв. Кларкіанський кодекс (Codex Clarkianus 39); зберігаються в Бодліанській бібліотеці в Оксфорді.

На кінець IX – сер. Х ст. припадає тип письма Афанасія, який ще, за однією з гіпотез походження з Калабрії, називається італо-грецьким типом. Мінускул типу Афанасія кутастий,

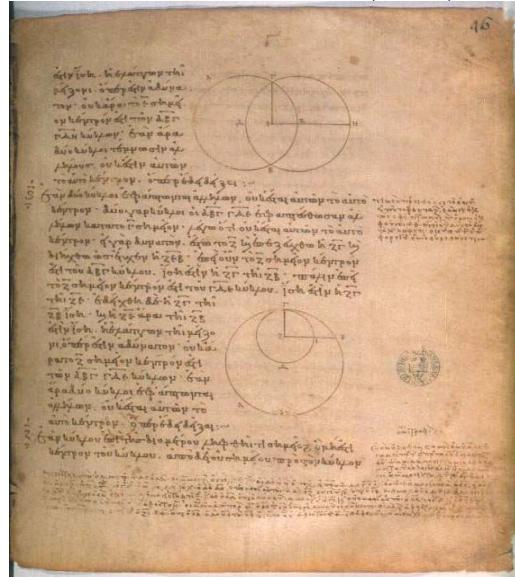
практично квадратний, рукописи мають зооморфну орнаментацію. Зразками цього типу письма є агіографічний збірник із зібрань Національної бібліотеки Франції в Парижі 890 р. (Par. Gr. 1470+1476), манускрипти Гомілій свт. Григорія Богослова з Патмосу 941 р. (Pat. 33), Парижа (Par. Gr. 510), Ватикану X ст.(Vat. Gr. 2084).

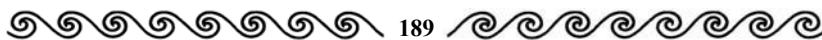
Зразок рукопису т.зв. філософської колекції. IX ст.
Національна бібліотека Франції (Gr. 1807)

Кларкіанський кодекс. IX ст.
Бодліанська бібліотека (MS 39)

Орвіланський кодекс. 888 р.
Бодліанська бібліотека (MS. 301)

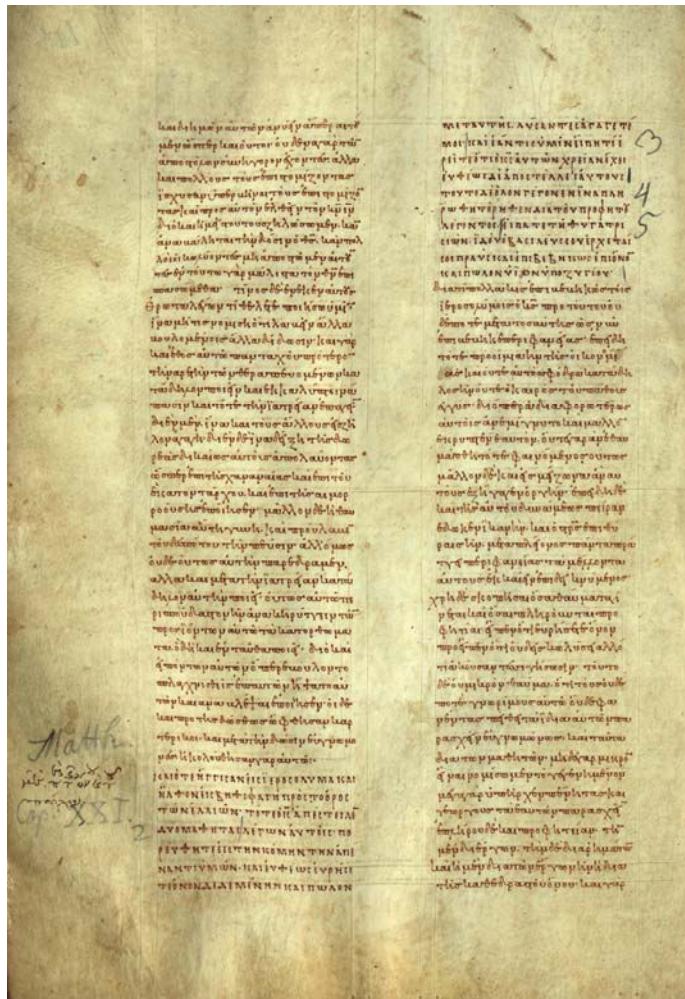

Рукопис Гомілій свт. Григорія Богослова. (Patm. 33), 941 р.
Бібліотека монастиря св. Іоана Богослова на о. Патмос

IX ст. та 1-а пол. X ст. стали золотим віком візантійської каліграфії. Проте період "чистого" мінускула (без вкраплення унціальних форм) тривав недовго, й уже наприкінці IX ст. починають проникати унціальні форми літер. Першою з'явилася унціальна Λ, згодом Ξ і Κ; на початку X ст. почали регулярно використовуватися унціальні форми літер Γ, Ζ, Ν, Π, Σ, тоді як форми α, δ, ε, η писалися або як мінускульні, або як унціальні. Не раніше, ніж бл. 950 р. стають взаємозамінними форми літер β, μ, ν, ψ, ω. Але до кінця X ст. простежуються альтернативні форми всіх літер і, водночас, змінюється графіка мінускулів.

Розкішно ілюстровані рукописи IX – поч. X ст. вирізняються художньою майстерністю (об'ємність фігур, грамотна перспектива,

різномасштабність фігур та архітектури в межах мініатюри, розробленість пейзажів тощо), наприклад: кодекс свт. Григорія Назіанзина (бл. 880 р., Національна бібліотека Франції, Grec 510), Паризький Псалтир (Codex Parisinianus, поч. Х ст., Національна бібліотека Франції; MS Grec. 139).

Рукопис Нового Завіту (Codex Monacensis, X або 033). Х ст.
Бібліотека університету Монако

Паризький Псалтир. Поч. Х ст.
Національна бібліотека Франції; MS Grec. 139

З IX ст. дійшли до нас коштовні мінускульні кодекси, писані на пурпуровому пергаменті. Це т.зв. Кодекс імператриці Феодори (565, або ± 93) з текстом Нового Завіту, який зберігається в РНБ у С.-Петербурзі (Gr. 53) та унікальний писаний золотими чорнилами на пурпуровому фоні (в техніці хрисографії) Codex Beratinus 2, або Codex Aureus Anthimi (1143, або ± 1035). Бератинський кодекс на 420

листах містить текст чотирьох Євангелій, зберігається в Національному архіві Албанії в Тирані (№. 2), внесений до скарбів світової спадщини ЮНЕСКО.

У період бл. 910–950 рр. розвивається тип каліграфічного мінускульного письма, який ще В. Гардгаузеном був визначений як "діамантове" письмо (*Diamantschrift*), котрим виконано понад 200 збережених рукописів. Свого апогею діамантовий мінускул досяг за Костянтина Багрянородного. Більшість манускриптів, написаних "діамантовим" письмом, містять книги Біблії чи патристичні твори, тому в палеографії воно ще називається *Kirchenlehrerstil* *стиль учителів Церкви*. Цим типом письма виконані також деякі твори класичних авторів (Фукідід, Геродот, Елій Аристид). Кодикологічними характеристиками цього письма є переважно вертикальність написання літер, іноді з незначним нахилом праворуч, однакова висота і ширина літер (їх можна вписати в квадрат), укорочення вертикальних виносних ліній (що візуально розширює інтервал між рядками). На кінцях вертикальних і горизонтальних складових букв є елегантні заокруглення, петельки чи маленькі кульки (звідки друга назва письма – *écriture bouleée* *кульчасте письмо*). Один з найдавніших кодексів цього типу письма (т.зв. перший етап діамантового мінускула) датується 913/4 р. (зберігається в Афінській національній бібліотеці, Athen. B. N. 2641), переписаний на замовлення патріція Самони, фаворита імператора Лева VI. Розквіт діамантового письма припадає на останню чверть Х ст.

Перші симптоми занепаду можна помітити після смерті Костянтина Багрянородного (959); з того часу розпочинається певний застій, якщо не занепад, у розвитку мінускулів. Мілкі унціали все ще продовжують служити для колишніх цілей у другорядних заголовках і в текстах. Але вони не виділяються вже так реельно тому, що в самому тексті вже зустрічаються такі ж унціальні форми в значній пропорції. Використання мілких унціалів (так званий напівунціал, ὡμικεφαλαιογράμμάτη γραφή,) для схолій на полях рукопису, мабуть, повністю припиняється при переході від класичних мінускулів до мінускулів 2-го періоду.

9.5. Мінускул кін. X ст. – поч. XIII ст.

У другий період, з кінця Х ст., упродовж XI ст. і до початку XII ст. у Константинополі спостерігається своєрідний ренесанс кращих традицій класичного мінускула. Розвивається тенденція вищуканого мілкого мінускула, т. зв. перлиноплетеного письма (Perlschrift, ἡ μαργαριτοπλεχτὴ γραφή), яке відзначалося симетричністю і максимальною заокругленістю літер, уникненням кутів і загострень, незначним використання окремих елементів уніціального письма, вищуканим і вигадливим розміщення тексту на сторінці з великими відступами поміж літерами і якомога ширшими незаповненими текстом полями сторінки, також дуже зрідка використовуваними скороченнями.

У Х–XI ст. спостерігається також зміна художнього стилю ілюмінованих рукописів (відхід від монументальних форм, урівноважене співвідношення тексту та ілюстрацій, поширення маргінальних мініатюр, певний символізм і графічність зображенень), наприклад: сувій Ісуса Навина (сер. Х ст., Рим, Ватиканська бібліотека, Palat. Grec. 431), "Християнська топографія" Косьми Індикоплова (кін. IX ст., Рим, Ватиканська бібліотека), Мінологій Василя II (бл. 986 р., Рим, Ватиканська бібліотека; Vat. gr. 1613). Особливою розкішшю відзначалися манускрипти імператорських скрипторіїв, як, наприклад, Гомілії свт. Іоана Златоуста (1078–1081 рр., Національна бібліотека Франції); Гомілії свт. Григорія Назіанзина (бл. 1100 р., Оксфорд, Бодліанська бібліотека), в той час, як для рукописів Студійського монастиря характерна певна вищукана "демократичність": Псалтир Феодори, в якому на 208 листах розміщено 435 ілюстрацій (1066 р., Лондон, Британська бібліотека, Add MS 19352), Євангеліє від Матвія (1050–75 рр., Флоренція, Лауренціанська бібліотека). Рукописом, який походить із знаменитих монастирів в Містрах на Пелопоннесі, є Псалтир Василя II (1017–1018 рр., Венеція, Бібліотека Марціана, Gr.Z17)

Центром грецького книгописання Італії Х – поч. XII ст. став Гrottta-Ферратський монастир, заснований св. Нілом Росанським (910–1104). За уставом монахи також займалися переписуванням книг, у монастирі виробилася власна школа каліграфії. Цей упродовж віків єдиний в Італії постійно діючий монастир візантійського обряду (згодом ордену василіан) був там центром грецької освіченості. Вагомий внесок у поповнення колекції рукописів належить кардиналу Вісаріону Нікейському (1403–1472), котрий вивіз значну кількість кодексів із захопленого турками Константинополя. Незважаючи на різні історичні перипетії і втрати книг, у бібліотеці монастиря зберігається 575 грецьких рукописів, три з яких належать перу самого св. Ніла.

У скрипторіях Пд. Італії з X до XII ст. виробився свій тип грецького мінускула, який отримав називу *en as de rique nеначе туз пік*. Назва пов'язана з виглядом лігатури літер *ε* і *ρ*, яка формою нагадує картярський туз пік.

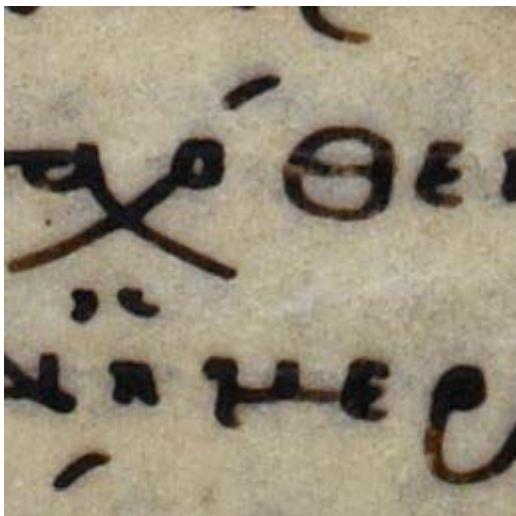

Один з рукописів Гrottta-Ферратського монастиря

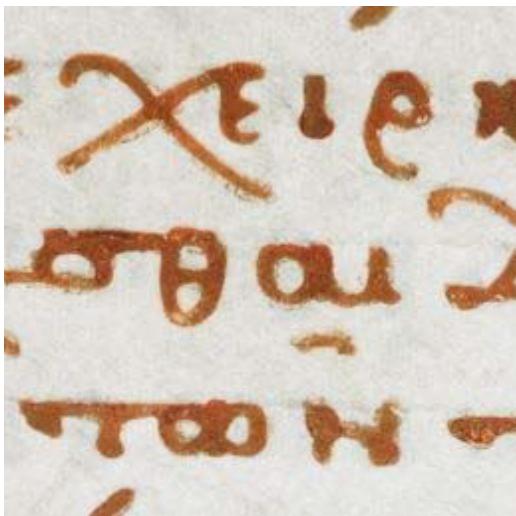
На початку 2-го періоду мінускулів з'являються в літературних текстах *скорочення*, що використовувалися здавна, але лише в спеціальних книгах, у лексиконах, граматиках, математичних посібниках, а також в схоліях до світських і духовних текстів.

Грецькі ілюстровані кодекси XII ст., які споріднені рукопису Нового Завіту т.зв. Рокфеллер-МакКормік (Rockefeller-McCormick New Testament; бібліотека Чиказького університету, Ms. 965) та рукопису Каракісарського Євангелія, яке, ймовірно, було приданим Євдокії Палеолог у 1282 р. (РНБ в Санкт-Петербурзі, грец. 105), об'єднуються в чикаго-карахісарську групу, яка ще називається "сімейство 2400" (Greg. 2400). До цієї групи належать майже 100 рукописів, перважна більшість яких містять тексти Нового Завіту і Псалтиря та щедро прикрашені мініатюрами. Спільністю цих рукописів (які, за спірними думками науковців, походили з різних рукописних майстерень, як от імператорський скрипторій Михайла VIII Палеолога або Нікея після завоювання Константинополя хрестоносцями, або східна частина імперії: Палестина, Кіпр, Родос) є тип лініювання, співвідношення розмірів листа та рамки для тексту, кількість рядків на сторінці та букв у рядку, колір чорнил, місце нумерації зошитів у правому верхньому кутку першого листа та, головне, стиль письма.

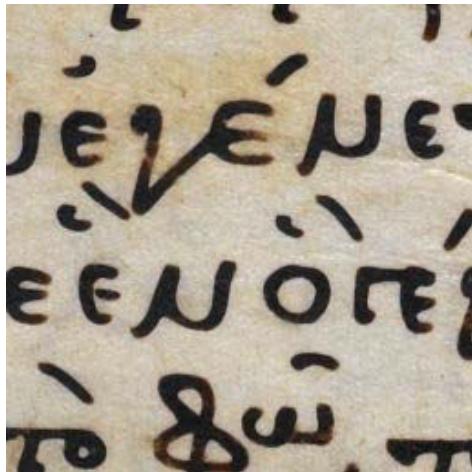
Цей тип письма отримав назву стиль "епсилон", який з XII ст. починає побутувати в грецькому книгописанні. Дослідники вирізняють у ньому два підстилі: "прямокутний епсилон" (напр., Add MS 26103, Add MS 11836) і "округлий епсилон" (напр., Add MS 37002, Add MS 17982). Серед відомих рукописів цього стилю варто назвати Новий Завіт із Псалтирем (Національна бібліотека в Палермо, Ms. Dep. Museo) та Новий Завіт з Псалтирем з Великої Лаври на Афоні (B 26). До стилю "епсилон" належить, але не входить до чикаго-карахісарської групи, рукопис "Валаам і Йосафат" (кін. XI–поч. XII ст.), частини якого розкидані по різних колекціях (Columbia, Plimpton MS 9; Ioannina, Zosimaia School Library; Cambridge University Library, MS Add. 4491).

Стиль "прямокутного епсильон", кін. XI ст.
Британська бібліотека Add MS 11836

Стиль "прямокутного епсильон", поч. XIII ст.
Британська бібліотека, Add MS 26103.

Стиль "округлого епсільон", поч. XIII ст.
Британська бібліотека, Add MS 17982

Одним із відомих творців рукописної книги був Євстафій Солунський (бл. 1115 – бл. 1195) – архієпископ Фессалонік, історик і письменник, автор знаменитого коментаря до Гомера (7 тт.). Тривалий час трудився писарем в патріаршій канцелярії.

Для рукописів Пд. Італії в XII ст. характерні свої стилі грецького письма. Абатство Св. Миколая в Казоле (регіон Отранто) в XI–XIII ст. стало центром книгописання в Апулії. При монастирі діяла школа та доступною була бібліотека для всіх бажаючих навчатися, утворився поетичний гурток; відомим поетом був один з настоятелів монастиря Миколай Гідрунтський (1155–1235). Книги монастирського скрипторію розпорощені по різних зібраннях Європи.

Іншим осередком мистецтва письма був заснований в XII ст. монастир Санта Марія дель Патіре в Росано, одному з головних центрів візантійської Калабрії. Стиль письма монастирського скрипторію XI–XII ст. отримав назву росанського.

Іншою відомою майстернею рукописної справи в Італії був монастир візантійського обряду Сантіссімо-Сальваторе в Мессині (о. Сицилія). Монастир був заснований у XI ст. вихідцями з Росано та проіснував до 1908 р. В 1456 р. Сантіссімо-Сальваторе був переданий в керування уславленому ученному-гуманісту Вісаріону Нікейському, який організував при монастирі грецьку школу,

професором якої з 1467 р. став Костянтин Ласкаріс (1434–1501). Завдяки їхнім зусиллям в Мессині була зібрана велика колекція цінних грецьких рукописів. Волею історичної долі чимало з них опинилися в Іспанії. Одним із шедеврів південноіталійської школи книгописання є Мадридський рукопис Скіліци (Codex Matritensis gr. Vitr. 26-2). Цей рукопис на замовлення сицилійського короля Рожера II (1130–1154) був скопійований талановитим південноіталійським писарем у Константинополі з рукопису Σύνοψις Ἰστοριῶν Іоана Скіліци, придворного сановника й історика візантійського імператора Олексія I Комніна (імп. 1081–1118). Т. зв. Мадридський Скіліца на 234 пергаментних листах містить 577 високохудожніх мініатюр і є зразком історичної мініатюри.

Євангеліє Рокфеллер-МакКормік. XII ст.
Бібліотека Чиказького університету

Мадридський Скіліца XII ст.
Національна бібліотека Іспанії

З 1204 р. після захоплення хрестоносцями Константинополя, коли порушилася відпрацьована система книгописання, чимало книг переписувалися не професійними писарями, а вченими для власного використання. В цей час починають вироблятися власна манера письма й вирізняються індивідуальні почерки. Проте розвиток шкіл каліграфії призупиняється, важко простежити певні стильові особливості, натомість письмо стає еклектичним. Для мінускула цього періоду характерна різниця в розмірі окремих літер: одні з них, як от β , ε , ζ , θ , κ , ξ , o , v , ϕ , ω стають непропорційно великими в той час, як η , i , u , ρ незбалансовано маленькі. Okрім того, писарі часто відновлювали унікальне написання для літер Γ , Δ , ϵ , H , Θ , N . Літери виступають у численних лігатурах настільки розмаїто, що

для 24 літер алфавіту нараховується понад 200 іх форм у лігатурах. Якщо в перші століття мінускульного письма наголоси і придихи писалися чітко й окремо від літер, то зараз починають приєдуватися до букв, зливаючись у лігатури.

Кінцем другого періоду мінускулів датується унікальний рукопис білінгвою (грецькою та латинською мовами), створений після 1250 р. в зайнятому христоносцями Константинополі. Манускрипт з текстом чотирьох Євангелій прикрашений 51 мініатюрою; зберігається в Національній бібліотеці Франції (Grec. 54).

Рукопис-білінгва. XIII ст.
Національна бібліотека Франції

9.6. Мінускул сер. XIII ст. – сер. XV ст.

З другої пол. XIII ст. до поч. XIV ст. (у добу правління Палеологів) у каліграфії розвинувся т.зв. стиль "випучених очей" (Fettaugenmode). Свою назву цей тип письма отримав через разочи́й контраст поміж більшістю маленьких заокруглених мінускульних літер та надмірно великими кільцеподібними літерами а, о, υ, ω, β, σ. Порушує канон мінускульного письма й характерне для типу Fettaugenmode вписування маленьких літер у велетенські омікрон, іпсильон чи омегу, які неначе поглинають їх. Його різновидом є стиль бета-гамма.

У 3-му періоді мінускулів, що носив назву "бомбіціновий", тому що переважають рукописи на бомбіцині, оскільки полотняний папір в Візантії до самого падіння Константинополя не зміг отримати переваги, особливо широко використовувалися скорочення. В XIII та XIV ст. вчені часто самі (а не професійні писарі) переписували класичні твори для себе, з великою кількістю скорочень і лігатур на бомбіцині середньої якості.

У цей період мінускули сильно змінюються, і при цьому не тільки самі літери, але й знаки скорочення, письмо стає сильно зв'язане, навіть наголоси часто "прив'язані" до літери, тобто пишуться за один прийом разом з літерою. Каліграфічні традиції мінускулів колишніх часів певною мірою збереглися і в XIII–XIV ст. переважно в рукописах на пергаменті, а в рукописах на папері у вигляді швидше винятків, ніж правил.

На цей період припадає ренесанс мінускульної каліграфії та розквіт різних шкіл окремих скрипторій. Знаменитим тогочасним ученим філологом, математиком та астрономом був Максим Плануд (Πλανούδης, бл. 1255–бл. 1305) та його скрипторій в Константинополі. Після прийняття монашого сану в 1283 р. він став писарем імператорського скрипторію. Плануд першим розробив принципи текстологічної критики текстів, був автором численних перекладів латинських авторів (Овідія, Августина, Боеція та ін.) та коментарів до грецьких авторів.

Учнем Максима Плануда, який разом зі своїм учителем започаткував наукове вивчення античних і християнських текстів, був Димитрій Трикліній (Τρικλίνης, Τρικλίνιος, 1280–

1340). Він займався текстологічною критикою і коментуванням спірних місць у текстах античних авторів, зокрема Гесіода, Софокла, Аристофана, Піндара, Феокріта. Трикліній сформував Салонікську школу книгописання. Для письма Триклінія характерна чіткість та певна архаїзація графіки і повернення до зразків класичного раннього мінускула, зокрема відновлення кутастої форми придихів, окремого написання придихів і наголосів. На противагу тому, що в часи XII–XIV ст. вже типовими для письма стали не лише поєднання діакритиків, а й лігатури придихів з літерами та з різними абревіатурами, школа книгописання Триклінія відроджувала ясність і чіткість написання. Відомими учнями його школи і послідовниками стилю письма були переписувач античних текстів, комедіограф і астроном Іоанн Катрап (Κατράρης) та Марк Мусурос (Μουσούρος), відомий учений кола Альда Мануція.

Стиль письма Феодора Метохіта (Μετοχίτης, 1270–1332), письменника, астронома й архітектора та великого логофета при дворі Андроніка II (імп. 1282–1328) впливнув на каліграфію імператорської канцелярії та скрипторію константинопольського монастиря Хора. Перу Метохіта належать "Υπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαῖ" з питань історії, філософії й освіти в античності та коментарі до творів Аристотеля і Птолемея.

Патріаршим писарем та учнем Метохіта був ритор та сакелларій храму Св. Софії в Константинополі Георгій Галісіот (Γαλησιώτης, бл. 1280 – після 1346), який теж організував свою школу каліграфії.

У XIII–XIV ст. простежується подальша тенденція до архаїзації письма, що було характерним для рукописної діяльності оточення однієї з найосвіченіших жінок свого часу Феодори Раулени (Ραούλαντα, бл. 1240–1300), племінниці імператора Михайла VIII Палеолога. На перетині XIII–XIV ст. на її замовлення було виготовлено низку чудових манускриптів, які отримали назву рукописів константинопольського скрипторію Феодори Раулени.

На цей же період припадає виготовлення книг у рукописній традиції школи скрипторію монастиря Одегон (Οδηγών). Найкращі візантійські рукописи третьої четверті XIV ст. виготовлені в рукописній майстерні цього монастиря.

πατέονται οὐκετίσι μηδὲ περιβαλλόντες
μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος
μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Διὸς πάλιν μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Εἰλαντούντων δέ τοι μηδὲ περιβαλλόντες
πρόκειται σημείωση τοῦ φόνου τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
χρηστούντων δέ τοι μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
χρηστούντων δέ τοι μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
χρηστούντων δέ τοι μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
χρηστούντων δέ τοι μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Αὐτοῦ δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες
χρηστούντων δέ τοι μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.

Οἱ δὲ επικαρποὶ τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος
γενόντες μηδὲ περιβαλλόντες τηνόντος
αὐτοῖς δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος.
Αὐτοῖς δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος.
Εἴτε τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος
εἴτε τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος.
Καί τοι δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος
μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Εἴτε τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος
εἴτε τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος.
Αὐτοῖς δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος.
Εἴτε τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος.
Καί τοι δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος.
Καί τοι δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος.
Χρηστούντων δέ τοι μηδέ μετανοήσεται τὸν φόνον αἰτίαν τηνόντος.
Καί τοι δέ τοι δεῖ πολλὰ περιβαλλόντες τηνόντος.
Εἴτε τοῖς περιβαλλόντες τηνόντος.

Стиль письма Максима Плануда

Стиль письма Димитрія Триклінія

Καὶ τὸ τῆς δέκατης ἡμέρας πάρεστι Καίων. Ηγέτης τοῦ οχιών, τοῦ πολεμού
πολεμούσοφέρει θεού. ὃν τρόπον Καίων τὸν Διεφανὸν πίστοφον οἱ στάλθησαν
αποδέκατης, αὐτὴν γέροντον προσκλήσαντον τοπεριβαλῶν μεμφῶν
τριμήνου τοῦ θεού, εἰς καλῶν τοιούτους μὲν θεούς λαζαρούς. Καίων
καλεσθεῖς τῷ προφέτῃ οὐκέτι εἴη οὐδέποτε πινεύζαντος προσευχῆς
μεταρρύσιμον γέροντα τοπεριβαλῶν. ἔσται μέντοι χρονοῦτος δέρρεος πάντοις, λαζαρούς
χριστού προσευχῆς οὐκέτι λαζαρούς οὐδὲ τοιούτους προσευχῆς.
Γένεται δέ τοιούτης οὐδὲ προβοτίβλατος προμηνικούς βεντούς πάντοις λαζαρούς.
Οὐ πράγματος τοῦ φωσφόρου πρώτη προσευχή οὐδὲ τοιούτης προσευχῆς. Καίων
πηλάργος πρῶτη τοῦ κατόντος, εἰναιριστέργος τοῦ πτεραρέβοντος, μεταποιεῖται
πολέμα τοκετούς οὐδὲ τοιούτης προσευχῆς προσευχῆς προσευχῆς. Λαζαρούς
εἰσερχόμενος διέπειται τούτῳ πάλιν, γειτωσίν προσευχῆς μεταποιεῖται
Μή ποθοῦσι τοντούς γειτοναί Καίων τακόλων ιδλατήσατο πλήρης
τοιούτην δέ προσευχής. οὐδὲ δέ προκόπει τοιούτου γένους διάμεσος
Οὐ δικρινή προσευχῆς. Καίων δέ τοιούτην Καίων τοιούτην
πολέμη, Καίων δέ τοιούτην Κατόρθωμα. Κατέστη δέ τοιούτην
Κατέρων Καίων πρώτην Καίων τοιούτην πολέμους διπλωμάτην
περιτελέσθει πέτρας λαζαρούς παλαιότερον. μετέβοιτο τοιούτην
πολέμης περιτελέσθει πολαχώδης χριστοφεβδαλίστην προσευχῆς
τοιούτην θεού λαζαρούς. οὐ παρέκθιμον μετέβοιτο τοιούτην προσευχῆς προσευχῆς

Стиль письма Георгия Галісіота

εντελεῖον καὶ συνέσιαν πάντας. ἐπειδὸν διαρίαι αὐτοῖς τηγανόφυου τῷ πάθει τὸ φύσιον τὸ μὲν γενέσιον μᾶλλον
καὶ δέ τοι πράττει πατέρων παῖδεσσιν οὐκέτο, εἰπεῖν τοι τοῦ
ἐτερού πατέρας σιδῆτες πάσαις τοι ποιεῖντος, τούτουνοι,
άντες οὐδεσσος τάπτειν οὐδενί οἰδεμένοι τῷ λύριαν μήχανα
ἀργύτων, καὶ μὴν ἀπορίαν δεῖσθαι τοῖς βαρβαροῖς σκέψεις Κέτο,
γνωμὴν ἐπιποιῶσθε φρεράτερι τοι πάσσα. Καὶ σχέδια πάντα
φριξοφρετῶν μὲν τοῦτο μὴ ταῦτα, οὐδὲ τοῦτο μὴδὲν εἴη
ηποτὴς εἰδίσιος. Εἰπεῖν διαρίωσθε οὐδεῖς τοῦτο οὐδὲν
τούτουν οὐτούτης ἔνεσσος ἐμπειρούμενος οἰδεμένος καὶ
διάφορος οὐτακτίας τιναίσιος εν τῷ πονημόνευσι μαρτίουν:
οἱ ρυθμοί σαρκών τούτο εἰδούσεν εἰκενόφυοι· Καὶ ταῦτα φρετῶν
απεινούμενα τατά, τοῦτον εἶναι ταλελημένουν ηλέκτον.
Καί τοι ποιητικούς τούτους μηδείς τοι περιτέλλεται
φρύγιον ἐποιῶσθα τοι πορειαν τοῦτο τοι ποιεῖντος οὐτούτου
δέσμους, δέ τοι πλάσοντο τορίς σέμιδην πετρωτήν Κίρη
ταπελετή σαντες, τοῦτο εἴτε Καταλαύνοντος, οἷον
εἴποις οὐδείς, καὶ οὐτοιστοις πετρωτήσι τοι
τοσούτοις ποιέασμα σκύπας, τοῦτο δὲ πιτούλην καὶ σὲ αὖτις
εἰπεῖν φρυγινή τε εἴσαι τοι εἴξελον τας εοσεῖς φύσιδας
τοι ποιειν Καταλαύνοντα πετρωτήσι τοι περιποτήσει
σφρίσεις οὐ φέλεις αὐγερώντας πετραλαύνοντα τοι πετρωτήσι
διτατείσθαι πατέρα τοι πάσσα. Καὶ ίκτενας οὐ ποιεῖτο σο
τραχαντούσια τοι πετρωτήσι, εἴκενοισι οἱ εὐεργετέσσι
ποτούσιν εὔσινα φοβιζόμενοις, εἴκενοισι τοι πάσσοις
εἰσάγαντο ταῦτα, διτιποτελεῖς καρπούσιν πετρωτήσι
σιντετατίσσοντος οἱ χοταΐταις οὐράστολον οἰνούς κατέβαντο
οὐαῖς λούτεον, ποιησιαίσια δρύσιμην εἴκενοισι ποτούσι
ποταμού τοι πετρωτήσι ποταμού τοι πετρωτήσι τοι πετρωτήσι

Стиль письма Феодора Газиса

З кін. XIV ст. італійські гуманісти активно вивчали грецьку мову та переписували для себе твори античних авторів. Ученим греком, який першим познайомив Італію з античною грецькою культурою та уклав першу в Західній Європі граматику грецької мови, був Мануїл Хрисолар (Хриσολόρας, бл. 1355–1415). Здібний оратор і педагог, він викладав грецьку мову в університетах Флоренції, Мілана, Падуї; багато знаменитих італійських гуманістів були його учнями. Хрисолар та його учні й послідовники переписували грецькі тексти, започаткувавши т.зв. гуманістичний тип письма.

Подальший розвиток цей тип письма отримав у XV–XVI ст. серед греко-італійських гуманістів в оточенні кардинала Вісаріона Нікейського (1403–1472), якого сучасники називали Latinorum Graecissimus, Graecorum Latinissimus. Серед них візантійські вчені Феодор Газіс, Андрей Калліст, найкращий перекладач з грецької мови Георгій Трапезундський, каліграф зі своєю майстернею книгописання Михаїл Апостоліс.

9.7. Мінускул після 1453 р.

Останній, четвертий, період мінускулів codices novelli характеризується полотняним папером. В Італії, куди втекло багато греків після падіння Константинополя і де розпочалася епоха Відродження, на бомбіцині не писали. Використовували або пергамент, або полотняний папір. Окрім цього, слова стали відокремлювати один від одного, лігатури в середині слів ставали менш використовуваними, читати текст значно легше, зате точно визначити вік цих codices chartacei не завжди легко.

Після підкорення Візантії чимало грецьких каліграфів переїхали до Італії, привізши з собою два основних стилі письма: книжкове гуманістичне письмо, каліграфія якого лягла в основу типографських шрифтів, та доволі консервативне літургійне письмо. З іншого боку, численні греки-учені писали у власній манері письма і продовжували традицію письма

індивідуального стилю, зокрема Димитрій Халкоконділ (Халкоконділ, 1423–1511) професор різних італійських університетів, перший видавець "Іліади" та "Одиссеї" (1488, Флоренція), та його учень Ян Ласкаріс (Ласкаріс, 1445–1535), який очолював бібліотеку Лауренціану у Флоренції, збагативши її 200 грецькими манускриптами, співробітничав з "Новою Академією" Альда Мануція.

Приклади графіки мінускулів

α	β	γ	δ	ϵ
α	$\beta\beta\beta\beta\beta\beta$	$\gamma\gamma\gamma\gamma\gamma\gamma$	$\delta\delta\delta\delta\delta\delta$	$\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon\epsilon$
ζ	η	θ	ι	κ
$\zeta\zeta\zeta\zeta\zeta\zeta$	$\eta\eta\eta\eta\eta\eta$	$\theta\theta\theta\theta\theta\theta$	$\iota\iota\iota\iota\iota\iota$	$\kappa\kappa\kappa\kappa\kappa\kappa$
λ	μ	ν	ξ	\circ
$\lambda\lambda\lambda\lambda\lambda\lambda$	$\mu\mu\mu\mu\mu\mu$	$\nu\nu\nu\nu\nu\nu$	$\xi\xi\xi\xi\xi\xi$	
π	ρ	σ	τ	υ
$\pi\pi\pi\pi\pi\pi$	$\rho\rho\rho\rho\rho\rho$	$\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma$	$\tau\tau\tau\tau\tau\tau$	$\upsilon\upsilon\upsilon\upsilon\upsilon\upsilon$
ϕ	χ	ψ	ω	
$\phi\phi\phi\phi\phi\phi$	$\chi\chi\chi\chi\chi\chi$	$\psi\psi\psi\psi\psi\psi$	$\omega\omega\omega\omega\omega\omega$	

(A) $f\ i\ A\ \alpha\ \omega$ (B) $\beta\ \beta\ \beta\ \beta\ \beta$ $\epsilon\ \epsilon\ \epsilon\ \epsilon\ \epsilon$
 $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$ $\beta\alpha\beta\gamma\beta = \beta\alpha\beta\gamma\beta$
 $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$ $\beta\alpha\beta\gamma = \beta\alpha\beta\gamma$
 $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$ $\epsilon = \epsilon\beta$

(1) $\gamma\ \gamma\ \gamma\ \gamma\ \gamma$ $\tau\ \tau\ \tau\ \tau\ \tau$
 $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$ $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$
 $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$ $\tau = \tau\tau\tau\tau\tau$ $\alpha\beta\gamma = \alpha\beta\gamma$

$$(A) \quad \Delta \quad \delta \quad \Delta \quad \Delta \quad \Delta \quad \Delta \quad A$$

$$\alpha^k, \alpha^l = \partial \epsilon$$

$$\partial L \quad \partial \theta_h = \partial_i \delta \eta$$

$$\vec{r} \vec{r} \vec{r} \vec{r} \vec{r} \vec{r} \vec{r} = \partial \epsilon$$

$$(E) \quad \epsilon \quad f \quad \mathcal{I} \quad \delta \quad \delta \quad \ell$$

$$\delta \theta_p = \partial \epsilon v \quad \pi_L^{pp} = \pi \epsilon v \omega$$

$$\partial \theta \partial \lambda = \partial \epsilon \epsilon \lambda \quad \delta \delta^c = \partial v \partial \epsilon v$$

$$\mu_L^{\alpha} \delta^{\alpha} = \mu \epsilon \alpha \quad b = \epsilon p$$

$$\delta \mathcal{I} = \partial \epsilon \quad \pi_b \epsilon \ell = \pi \epsilon p$$

$$\mu \nu = \mu \nu \quad \begin{matrix} / & \backslash \\ \pi \times \pi \times \pi \end{matrix}$$

$$\delta \theta_p = \partial \epsilon v \quad \delta \alpha = \epsilon \alpha$$

$$\delta \theta \nu = \partial \nu$$

$$\delta \theta h = \epsilon \delta \eta \quad \delta \alpha = \epsilon \alpha$$

$$\mu \sqrt{\lambda} \tau = \mu \epsilon \sqrt{\alpha} \gamma \nu \quad \delta \theta \eta = \epsilon \nu \delta \eta \nu$$

$$\& \partial u = \epsilon u$$

$$\epsilon_L = 9 \ 1 \ 4 \quad d \ 9 \ 9$$

$$\chi = \epsilon x$$

$$\epsilon \psi = \epsilon \psi$$

$$\lambda = \epsilon \lambda$$

$$\delta \nu'' = \partial \epsilon \epsilon v$$

$$\delta \tau = \epsilon \tau$$

$$\tilde{\chi} = \tilde{\epsilon} \chi \epsilon v$$

$$e = \epsilon p$$

(H)η - h h Η Π η u

f = f̄ ī k̄ - η v

λ = λ v

μ̄ = μ v

κ̄ = κ v

c' s' c'' = η μ α ν

ω = η v

ρ μ = ρ η

Λ γιαδε = η γιατεραν

Θ	θ	θ	I	i	i
∂	∂_e				
∂f	$= \partial_e$		q π ν or Η μ = α ν		
∂	$= \partial_v$		$\alpha \omega'' = \dot{\epsilon} \pi i$		
∂g	$= \partial_p$		$\partial g' = \dot{\sigma} \pi v$		
∂e	$= \partial \theta_e$		$v \bar{\mu} = \dot{\epsilon} \mu \bar{v}$		
∂p	$= \partial \theta_p$		$\vec{r} \vec{N} \vec{\mu}' \vec{g}'' = \dot{\nu} \theta \epsilon \pi \alpha \nu$		
∂v	$= \partial \theta_v$		$\vec{q} = \pi$		

⑩ κακός λύτρος ή νέα

λύτρος = νέα

κακός λύτρος, κακός λύτρος = νέα

κακός λύτρος = νέα

δοῦλος = δοῦλος νέα

δοῦλος = δοῦλος νέα

δοῦλος = δοῦλος νέα

φίλος λύτρος = φίλος λύτρος νέα

αληθεία = αληθεία

καθόλος = καθόλος

⑪ λόγος λόγος λόγος λόγος λόγος

λόγος = λόγος λόγος

λόγος = λόγος λόγος

λόγος = λόγος λόγος

λόγος = λόγος λόγος

αληθεία = αληθεία

τέλος = τέλος

μέρος = μέρος

λόγος = λόγος λόγος

μέρος = μέρος λόγος

(M) ee uu uu

fe

$$\mu^{\circ} = \mu_{EV0S}$$

$$\mu^{y'} = \mu_{EV0U}$$

$$\mu^{\circ} \mu^{y'} = \mu_{EV0V} = \mu^{\circ}$$

$$\mu^{\circ} = \mu_{EV0S}$$

$$\mu^{\circ} \mu^{\circ} = \mu_{EV0L}$$

$$\mu^{\circ} \mu^{\circ} = \mu_{EV0V}$$

$$\mu^{\circ} \mu^{\circ} = \mu_{EV00V}$$

$$\mu^{\circ} \mu^{\circ} \mu^{\circ} \mu^{\circ} = \mu_{EV02}$$

(N) u p v y v p u n
n w

$$G = 2v$$

$$lw = \eta v$$

$$k = ev$$

$$av = ev$$

$$L_L = ev$$

$$\mu_{PN} = \mu_{EV}$$

$$h = \eta v$$

$$\pi^{\theta} = \pi ev$$

$$w = Lv$$

$$uw = uv$$

$$v = ov$$

$$\mu^{\circ} = -\eta dv$$

$$g = ovv$$

$$\tilde{E}^{\theta} = \tilde{v}^2 v dv$$

$$y = ovz$$

$$ovpatt = ovpav\tilde{w}v$$

$$n = ovv$$

$$\pi \lambda \alpha + tv^2 = \pi \lambda dv \eta^2$$

⑤ ο γ ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο
 ο
 $\Xi^{\alpha} \Xi^{\alpha} = \gamma^{\alpha}$

γ γ

$$\sigma_{\gamma} = \epsilon_{\gamma}$$

$$v_{\gamma} = v_{\gamma}$$

$$\sigma_{\gamma} = \epsilon_{\gamma}$$

$$\sigma_{\gamma} = \alpha_{\gamma}$$

⑥ σ σ

$$\zeta_{\sigma} = \text{exov}$$

$$\tau = \text{cov}$$

$$\gamma \gamma = \text{ov}$$

$$\zeta = \text{cov}$$

$$\mu_{\sigma} = \text{cov}$$

$$\mu = \text{ov}$$

$$\text{co } \sigma \tau \mu = \text{cov} \quad \mu_{\sigma} = \text{cov}$$

$$\sigma = \text{ov}$$

$$\sigma \sigma \sigma \sigma \sigma = \text{cov}$$

$$\tau \tau \tau = \text{ov}$$

$$\gamma \gamma = \text{cov}$$

$$\gamma = \text{ov}$$

$$\sigma \sigma \sigma = \text{cov}$$

$$\lambda = \text{cov}$$

$$\mu = \text{cov}$$

$$\zeta_{\lambda} = \text{exov}$$

$$\zeta_{\mu} = \text{cov}$$

$$\mu = \text{cov}$$

$$\theta = \text{cov}$$

$$\epsilon_{\mu \lambda} = \text{exov}$$

$$\lambda = \text{cov}$$

$$\sigma_{\lambda} = \text{cov}$$

$$\mu = \text{cov}$$

$$\sigma = \text{ov}$$

$$\underline{\sigma = \text{ov}}$$

$$\mu = \text{cov}$$

$$\gamma = \text{ov}$$

$$\zeta = \text{cov}$$

$$\mu_{\gamma} = \text{cov}$$

(1) $\pi \pi \pi$ $\pi \pi \pi$
 $\omega \omega$

$$\pi \pi \pi = \pi \pi$$

$$\pi \pi = \pi \pi$$

$$\pi \pi = \pi \pi$$

$$\omega \omega \omega \omega = \omega \omega \omega$$

$$\pi \pi \pi \pi = \pi \pi \pi \pi$$

$$\pi \pi = \pi \alpha \beta \alpha \tau \delta$$

$$\pi \pi = \pi \alpha \beta \alpha \tau \delta$$

$$\pi \pi = \pi \alpha \beta \alpha \tau \delta$$

$$\pi \pi = \pi \alpha \beta \alpha \tau \delta$$

$$\pi \pi = \pi \alpha \beta \alpha \tau \delta$$

$$\omega \pi = \pi \pi$$

(2) $\rho \rho \rho = \rho \rho \rho$ (3) $\sigma \sigma \sigma \sigma \sigma \sigma \sigma \sigma$

$$\rho = \pi \epsilon \rho$$

$$\rho \rho \rho$$

$$\omega \rho = \pi \epsilon \rho$$

$$\epsilon \rho = \rho \rho \rho$$

$$\rho \rho = \epsilon \rho \rho$$

$$\rho \rho = \epsilon \rho \rho$$

$$\rho \rho = \rho \rho$$

$$\rho \rho = \rho \rho$$

$$\rho \rho = \rho \rho$$

$\sigma \sigma \sigma \sigma \sigma \sigma \sigma \sigma$

$$\sigma \sigma \sigma = \sigma \sigma \sigma$$

$$\sigma \sigma = \sigma \sigma$$

$$\sigma \sigma = \sigma \sigma$$

$$\sigma \sigma \sigma \sigma = \sigma \sigma \sigma \sigma$$

$$\sigma \sigma \sigma = \sigma \sigma \sigma$$

(T) ~

$\tau^0 \rightarrow \infty$

$\alpha_{\lambda} \alpha_{\sigma} = \alpha_{\lambda \sigma}$

$\pi \pi = \pi \pi$

$\frac{v}{c} \frac{v}{c} = v v$

$\phi = \phi v$

$\pi \pi = \pi \phi$

$\pi^+ \pi^- = \pi \pi$

$\frac{h}{c} = \pi \pi$

$\gamma + n = \pi$

$\phi, \pi^0, \pi^0 \rho^0 = \pi \rho \pi \rho \pi$

$\pi^0 = \pi \pi$

$\theta \pi^0 = \pi \pi$

$\frac{h}{c} = \pi \pi$

$\pi \pi = \pi \pi$

$\pi^0 = \pi \pi$

$\pi \rho^0 = \pi \rho^0 \pi$

$\pi \pi \pi \pi = \pi \pi$

$\delta v = \delta v \delta v$

$\pi \pi \pi \pi = \pi \pi$

$\pi \pi \pi \pi = \pi \pi \pi \pi$

$\frac{\pi}{c} \frac{\pi}{c} = \pi \pi$

$\phi \phi = \phi \phi$

$\pi^0 \pi^0 = \pi \pi$

$\pi^0 \pi^0 = \pi \pi$

$\phi \phi \phi \phi = \phi \phi$

$c_W = \sin \theta_W$

$\theta_W = \cos \theta_W$

$\pi \phi = \sin \theta_W$

$\theta_W = \cos \theta_W$

(Y) $v - \sigma - f - u$
 $v = v_G$

(Φ) $\phi - \psi - \varphi$
 $\phi^G - \psi^G = \varphi_{\mu\mu}$

$$\omega = v\delta$$

$$\varphi_3 = \varphi_{EP}$$

παρά ποτε ποτε ποτε ποτε ποτε ποτε

$$\phi = e\varphi$$

ποτε ποτε = vπδ $v\phi = vevr$

$$e\phi = ev\varphi$$

$$\zeta = v\delta\omega\varphi$$

$$T\tau = evr$$

$$avT = e\delta\tau$$

$$v = v\delta$$

$$v\tau = vev$$

(X) $\Delta - \infty - X - (\Psi) + + Y$

$$X = x\rho\delta\omega\varphi$$

$$\Psi_X = \Psi^U X$$

$$X = x\rho\delta\varphi$$

$$X^U = x\rho\delta\varphi$$

$$X\rho\omega = x\rho\omega G$$

$$X^U = X^U$$

$$X\delta\varphi = x\rho\delta\varphi$$

Ω

∞

φ

$\tilde{\omega} = \tau \tilde{\omega}$

$\zeta_1^+, \zeta_2^+ = \phi_{\text{ext}}$

$\mu_j = \mu' v \omega_j$

$\zeta \pi = \phi' \pi \rho$

$\kappa \tilde{\rho} = \kappa \rho \omega$

$\varphi \varphi = \omega \rho \omega$

$\tilde{\phi} \rho = \phi \rho \omega$

$\tau \tilde{\rho} \Theta = \tau \epsilon \rho \omega$

$\tilde{\rho} = \rho \alpha \rho \omega$

$\tilde{\epsilon} \omega = \theta \epsilon \omega$

$\alpha \omega = \theta \epsilon \omega$

Приклади текстів мінускулом IX–Х ст.

Φίληβος * η * πε(ρι) ήδονής ♫ ήθικό(s)
 Ὁραδί τρατερχοτίμαγόρμελατοσταφιμίαυδέχαθεμωι.
 Λειτορὸστίματορπαρένημαφισυλητόμ· θεάμησσοισιτούμωνήν
 ληγόμεροσιμούλατοσηλφαμειστομέτωθεώτιμάπθρομ· ταφυμερόσιω:
 φίληιασομέντοιμιαλησθόμφημειφηστόχαίρσημωσιτρώσιο:
 ιετήνανδαρηλαιειτέρηηγιαίσσωτούγρημοιστάτουσύμβωμδ;
 τοδηντερένημαράμφησινημειάμητωσ· αμματόδηρομφημεντό^τ
 μοφημειτόμενηλασθημα· Ιεαίτωτούπωμαληζηγρη· δσζαφτόρ
 οληιαίάηθέστρηγησμοσ· ηησηγηδηδημησημειμειτρη· γή^τ
 ηησθαιζύματαστημ· δστατερέαμπημδωαετόμενημειαμημ· δωαμεισο:
 δημένεσχέημ· ψφημεματοισματημπωμηημειαταστοιστοστάσιτε·
 ιειδημεροισο· μαρμόχρηστωτασταληγραμερόφιληιε· δηλατέροι;
 ταφυμερόσιωμαμισαμηστασιραπασ· δσχαδητούπημημωδη
 δσμερομηστρατερχεληγόρημ; αμφηληδέχαθεμω· φημηασηφ

(❀ Φίληβος * η * πε(ρι) ήδονής ♫ ήθικό(s)
 Ὁρα δὴ πρώταρχε· τίνα λόγον μέλλεις παρὰ φιλήβου δέχεσθαι νννὶ .
 καὶ πρὸς τίνα τῶν παρ' ἡμῖν ἀμφισβῆτεν· ἐὰν μή σοι κατὰ νοῦν ἡ
 λεγόμενος· βούλει συγκεφαλαιωσώμεθα ἑκάτερον; πάνυ μεν δὲν :
 φίληβος μέν τόις εἰναι φησι· τὸ χαίρειν πᾶσι ζώιοις ·
 καὶ τὴν ἡδονήν, καὶ τέρψιν, καὶ ὅστα τοῦ γένους ἔστι τούτου σύμφωνα ·
 τὸ δὲ παρ' ἡμῶν ἀμφισβήτημά ἔστι, μὴ ταῦτα· ἀλλὰ τὸ φρονεῖν· καὶ τὸ
 νοεῖν· καὶ τὸ μεμνῆσθαι· καὶ τὰ τούτων ἀν̄ ξυγγενῆ· δόξαν τε ὁρ
 θῆν· καὶ ἀληθεῖς λογισμοὺς, τῆς γε ἡδονῆς ἀμείνω, καὶ λωτῶ γή
 γνεσθαι ξύμπασιν. ὅσταπερ ἀντῶν δυνατὰ μεταλαβεῖν· δυνατοῖς
 δὲ μετασχεῖν· ὥφελιμάτατοι ἀπάγτων ἔνωι, πᾶσι τοῖς δῦσι τε
 καὶ ἐσομένοις· μῶν δύντω πῶς λέγομεν ὃ φίληβε· ἑκάτεροι;
 πάντων μὲν δῦν μάλιστα, ὃ σώκρατες: δέχει δὴ τοῦτον, τὸν νῦν δι
 δύμενον ὃ πρώταρχε λόγον; ἀιάγκη δέχεσθαι· φίληβος γὰρ)

EUCLID.—A. D. 888

(κεισθαι τὰς πυραμίδας · κ(αι) επει δύο ἐνθειαὶ ή τε ἩΓ
κ(αι) ή ἀπὸ τοῦ Ἡ κάθετος ὑπὸ παραλλήλων επιπέδων
τῶν ΑΒΓ ΟΜΝ τέμνουνται . ἐis τοὺς ἀντοὺς λόγους
τημθήσονται · κ(αι) τέτμηται ή ΗΓ διχα ὑπὸ τοῦ ΟΜΝ
επιπέδουν κατὰ τοῦ Ν · κ(αι) ή απὸ τοῦ Ἡ αρα κάθετος
επι το ΑΒΓ επιπέδουν διχα τημθήσεται ὑπὸ τοῦ
ΟΜΝ επιπέδουν · δια τα αυτα δὴ κ(αι) ή ἀπὸ τοῦ Θ κά
θετος επι το ΔΕΖ επιπέδουν διχα τημθήσεται ὑπὸ^{τοῦ}
τοῦ ΣΤΤ επιπέδουν · κ(αι) εισιν ἵσαι ἀι απὸ τῶν ΗΘ
κάθετοι ἐπι τα ΑΒΓ ΔΕΖ επιπέδα · ἵσαι αρα κ(αι) ἀι
ἀπὸ τῶν ΟΜΝ ΣΤΤ τριγώνων επι τα ΑΒΓ ΔΕΖ κά
θετοι · ὕσοϋψη αρα εστι τα πρίσματα . ὃν βασίς εἰς
μεν εισι τα ΛΞΓ ΡΦΖ τρίγωνα · απεναυτίον δε
τα ΟΜΝ ΣΤΤ · ὥστε κ(αι) τα στερεά παραλληλεπίπεδα
τα ἀπὸ τῶν ειρημένων πρισμάτων ἀναγραφόμε
να ὕσοψη τυγχανούντα . προς ἀλληλά εισιν ὡς ἀι
βάσεις κ(αι) τα ημιση · αρα εσται ως ή ΛΞΓ βασις προ
την ΡΦΖ βασιν . δύτω τα ειρημένα πρίσματα προς
αλληλα . ὅπερ ἔδει δεῖξαι :)

ἀφίσασθαι ἀτῆμαί τοι· οὐαὶ πτίσασαν
πόσταμά σου τοῖς ὄρκεοισιν τὰ πέντε τῶν
λακεδαιμονίων δύο μάστιγαν αὐτῷ πέζην
προμήταν, ἵνα μή τοι πάντας οὐαίσαι τὸν
πορευόμενον οἴσται προσφέρει ταῖς συντρο-
μένοις πόλεσι τὸν πρωταρτόν· οὐαὶ ὁ υπομένεις
αρρών οὐαὶ πάραροστασίας δρεσμοῦ αὐτοὶ οὐαί
ξαπόνται· ταῦτα μὲν οὖν πρῶτον θέρει
τούτων γένετο· τούνδεστι γιγνόμενοι
χρήματα μόσχοις ἀρχομένοις αστῶν ἡ-
παῖς πάρατροι οὐαὶ δημοσθένεις πρωτηγοῖσ

THUCYDIDES.—TENTH CENTURY

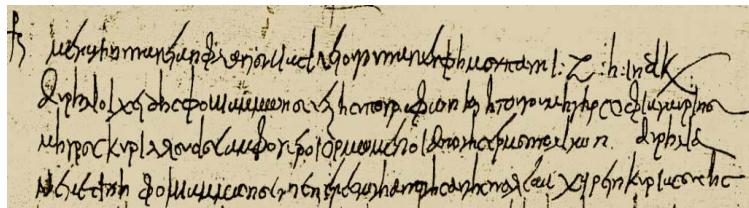
(ἀφίσασθαι ἀτηναίων· καὶ πιστώσαντες αὐτὸν τοὺς ὄρκους οὓς τὰ τέλη τῶν |
λακεδαιμονίων δύο σταγάντα αὐτὸν ἐξέπεμψαν, ἵνα μὴν ἔστεσθαι ξυμμάχους αὐτούς μοις
οὓς ἀνταποστέλλονται, οὕτω | δέχονται τὸν στρατόν· καὶ οὐ πολὺ ὑπερούν καὶ
στάγειρος ἀνδρίων ἀποικία | ξυναπέστη· ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῷ θέρει | τούτῳ
ἐγένετο· τοῦ δὲ ἐπιγιγνομένου | Χειμῶνος εὐθὺς ὀρχομένους ὡς τῷ ἵπποπτούτῳ
καὶ δημοσθένει στρατηγοῖς)

9.8. Курсив

Курсив (ή ἐπισεσυρμένη, або коинή γραφή), тобто швидке, чи побутове письмо, використовувався в повсякденному житті, не для книг; існує на папірусі, пергаменті і папері. Грецька назва курсивного письма походить із діалогу Лукіана, де він називає букви такого письма τὰ γράμματα οὐ πάνυ σαφῶς, ἀλλα ἐπισεσυρμένα δήλουντα ἐπειγίν τινα τοῦ γράφοντος букви, не дуже чіткі, але недбалі, що виявляють неначе якийсь поспіх того, хто пише.

Розрізняють курсив птолемейської доби (III–I ст. до н.е.), римської доби (I–III ст. н.е.), візантійської доби (з IV ст. н.е.). Курсивними є тексти численних приватних листів з Оксиринхських папірусів, датованих, починаючи з I ст. до н.е. та відомого папіруса Борджія (II ст. н.е.), придбаного

кардиналом та колекціонером Стефаном Борджія в 1788 році; з цього року фактично розпочинає свій відлік папірологія.

Курсив VI ст.

Курсив до VI ст. має характер невпорядкованого і недбалого письма, лише згодом він набуває більш ясних і читабельних форм. З VII ст. з курсивних унціалів починають розвиватися мінускули. Курсив як менш відточена форма мінускулів, продовжував існувати на рівні з мінускулами і в більш пізню епоху в писемній повсякденності. Курсив не слід змішувати з мінускулами: останні хоча і походять від курсиву, але використовувалися для книг і мають інший характер. У курсивному письмі основна форма всіх літер алфавіту – така сама, що й в унціалах, а видозміни в написанні літер курсиву порівняно з унціалами походять від намагання як можна зрідка піднімати перо (тростину), щоб писати швидше; тобто, в той час як в унціалах літера вимальовується іноді в декілька прийомів, у курсиві ж, навпаки, намагаються написати декілька літер за один прийоми.

В.С. 260 - 280.	В.С. 280 - 210.	В.С. 180 - 110.	10 th Century	AD. 592 - 633.	AD. 730 - ?
а ку да	бру дра си ат	а б а б о г б	о в ф в и в	а и а а а д	и и
б лб	бб лв лб	б б в в л	и в в в в в в в	и и и и и и	и
г г	г г г	г г г	и и и г г	и и и	и
д д д д	д д д д	д д д д	д д д д	д д д д	д
е е	е е е е	е е е е	е е е е	е е е е	е
з з з з	з з з з	з з з з	з з з з	з з з з	з
и и и и	и и и и	и и и и	и и и и	и и и и	и
о о	о о о о	о о о о	о о о о	о о о о	о
у / /	у / / / / /	у / / / / /	у / / / / /	у / / / / /	у / / / / /
к к	к к к к	к к к к	к к к к	к к к к	к
л л л	л л л л л	л л л л л	л л л л л	л л л л л	л
м м м	м м м м м	м м м м м	м м м м м	м м м м м	м
н н н	н н н н н	н н н н н	н н н н н	н н н н н	н
х х х	х х х х х	х х х х х	х х х х х	х х х х х	х
е з	е з з з	е з з з	е з з з	е з з з	е
о о	о о о о	о о о о	о о о о	о о о о	о
п п п	п п п п п	п п п п п	п п п п п	п п п п п	п
р	р р р	р р р	р р р	р р р	р
с с с	с с с с с	с с с с	с с с с	с с с с	с
т т т	т т т т т	т т т т т	т т т т т	т т т т т	т
у	у у у	у у у	у у у	у у у	у
ф ф ф	ф ф ф	ф ф ф	ф ф ф	ф ф ф	ф
х	х х х	х х х	х х х	х х х	х
в	в в в	в в в	в в в	в в в	в

Формування мінускулів із курсиву

§ 10. ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

Різновиди рукописних текстів. Різновиди оригіналу:

- 1) автограф – текст, написаний самим автором; 2) апограф – текст, написаний під диктовку автора чи ним редактований;
- 3) рукопис, або манускрипт – текст, який був записаний каліграфом і зберігався в бібліотеці.

Різновиди копій: 1) тотожна, на тому ж матеріалі та в тому ж типові письма; 2) транслітерована, на іншому матеріалі (наприклад: оригінал виконаний на папірусі, а копія на пергаменті; оригінал писаний уніцальним письмом, а копія мінускульним).

Прототип, чи антиграф (найчастіше, мінускульний рукопис) – початковий текст для рукописної традиції чи першодруків.

Інкунабула – першодрук до 1501 р. видання.

Орнаментація. У рукописах часто зустрічається оздоблення – орнамент. Грецький орнамент по периметру сторінки простіший від латинського і арабського: найчастіше це прямокутна рамка, що оточує текст та заголовок. Заголовки можуть мати яскраву і пишну орнаментацію, в основному, з рослинними мотивами (див. Додаток). Орнамент, розташований поза текстом, набагато скромніший, ніж орнамент заголовка; в найдавніших рукописах він має вигляд маленьких кутів > або хвилястих ліній ~, різних хрестів. Над текстом, зазвичай, розміщували оздоблення – заставки, які мали прямокутну, квадратну або П-образну форму. Їхні кути часто позначені стилізованими деревами або квітами. В заставках прямокутної форми іноді розміщувалися мініатюра або назва тексту. Оформлення візантійських рукописів вирізняється вищуканістю і розкішшю: орнаменти і мініатюри вимальовані золотом, сріблом, яскравими фарбами, відзначаються майстерністю виконання і належать до визначних пам'яток живопису.

Ініціали. В найдавніших грецьких рукописах, наприклад, Codex Sinaiticus, ініціалів нема, заголовні літери такої ж величини, як і решта літер, та не мають відступу вліво. Невдовзі, наприклад, у Codex Alexandrinus Біблії вони починають відсуватися вліво, виступають за рядок та збільшуються. Згодом їх почали розмальовувати та оформлювати як мініатюри. Зазвичай, для розмалювання використовували маленькі жанрові сцени, рідко міфологічні або історичні сюжети. Наприклад, літера П зображається у вигляді двох людей, з котрих один кладе іншому руку на плече. Х – зображається у вигляді двох змій або у вигляді Христа, що схилився перед Іоаном, котрий його хрестить, над ними обома – голуб, утворюючий центр літери, а продовженням нахилених літер виступають два ангели, що спускаються праворуч та ліворуч. Е – найчастіше зображається у вигляді продовгуватого півкола, з благословляючою рукою посередині (рука зображає горизонтальну лінію цієї літери). В – зображається у вигляді жезла, обвитого змієм. Узагалі в'юнкі рослини, змія або нахилений тулуб птаха часто використовується в ініціалах, вочевидь, вони були зручні для заокруглення ліній. Т – зображається у вигляді лисиці, що стоїть на задніх лапах і тримає зубами і передніми лапами в горизонтальному положенні палицю, на обох кінцях якої висять півні. К – зображалася як риба, нанизана на вертикальну лінію, або у вигляді змії, що звилась в горизонтальному положенні так, що голова у неї знаходиться навпроти середини тулуба, а пащю вона тримає за голову чоловіка. Проте найбільше простору для фантазії давала літера О, усередині якої могли розміщуватися цілі жанрові сценки (наприклад, священик, котрий читає із сувою; Христос у чаші; ягнятко тягнеться до гілки, яка своїм вигином утворює букву О тощо). Чудові зразки оформлення ініціальних літер у рукописах з X по XVII ст. на пергаменті і папері див. Додаток.

Лігатури. Лігатурою називається поєднання двох або декількох літер одним знаком, де зберігаються всі частини літер або принаймні вони всі ясно видимі. Таке поєднання не є фантазією окремого писаря, а є загальноприйнятим; у різні періоди письма використову-

валися різні лігатури. Більшість букв могли вільно поєднуватися між собою, лише літери ζ, ι, ν, ξ, ο, ρ, φ, ω приєднувалися до попередньої літери, а літери ε, η, κ, σ – до наступної.

Scriptio (scriptura) continua. Унціальний текст записувався без інтервалів між словами та практично без розділових знаків, тому коли текст переписувався мінускульним письмом, могли виникати різночитання. Наприклад: фраза ΗΨΥΧΗΝΑΝΟΜΟΣΗΔΙΑΣΤΕΛΛΟΥΣΑ могла прочитуватися як ἡ ψυχὴ ἡ ἄνομος ἡ διαστέλλουσα або як ἡ ψυχὴ ἡ ὁ ὅμοση διαστέλλουσα. Іноді цьому сприяло сусідство слів, суміжні склади яких могли з однаковою долею ймовірності приєднуватися до попереднього чи до наступного слова, наприклад: οἴδαμεν або οἴδα μέν; ὅμολογουμένως μέγα ἔστι або ὅμολογούμεν ώς μέγα ἔστι.

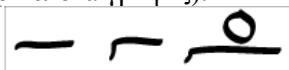
Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος ἐν τῇ μονῇ τοῦ
Γενεσίου διὰ χειρὸς Ἄθανασίου ἀμαρτωλοῦ μηνὶ¹
φευρουναρίῳ ἐπτακαιδεκάτῃ, ἡμέρᾳ πέμπτῃ,
ἰνδικτίωνος δ'

Монокондилічний запис у рукописі XIII ст.

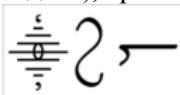
Свого роду *scriptio continua*, яка об'єднувала ряд слів, написаних одним розчерком пера, була монокондилля (μονοκοιδυλιά), яка містила інформацію про ім'я писаря, його посаду, місце написання рукопису. У монокондилічному записі, який вимагав від писаря значної вправності і вміння, літери вишукано перепліталися, часто розміщувалися одна в одній, але водночас легко прочитувалися.

Діакритики та пунктуація. В епоху еллінізмуalexandrійськими граматистами були впроваджені знаки наголосу, інтервали між словами: відомий граматист і очільник Александрійської бібліотеки Аристофан Візантійський (бл. 257–180 рр. до н.е.) увів крапку (ἡ στιγμή), двокрапку чи крапку з комою (ἡ μέση στιγμή), кому (ἡ ὑποστιγμή), знаки різних наголосів – усього десять діакритиків. Аристофан започаткував також позначення довготи і короткості голосних, знак апострофа наприкінці слів, що закінчувалися на κ, χ, ξ, ψ, ρ, для відмежування їх від наступних слів, а також на стикові одинакових голосних попереднього і наступного слів. Систему Аристофанових знаків згодом запозичили римляни. Відомий alexandrійський граматист часів Адріана (II ст. н.е.) Никанор впровадив інтервали між словами.

Розділові знаки в уніціальних рукописах використовувалися спорадично, тоді як у мінускульних вони стають звичними. Для розмежування групи букв, які могли помилково прочитуватися як одне слово, використовувався заокруглений значок гіподіастола: наприклад, ἐστὶ ἡ νοῦς та ἐστὶν ἡ οὐδὲ. У кінці речень або абзаців ставилися двокрапка або значки в три, чотири або й більше крапок. Позначення параграфів (підрозділів тексту) було на початку рядка рисками, які, як вважають, є результатом спрощення і стилізації літери Γ (першої літери слова γράφος):

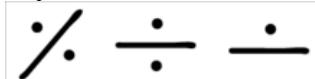
У папірусах в абсолютному кінці прозового та поетичного тексту або його значних частин (розділів), проставляється значок короніс:

Для того, щоб привернути увагу чи виділити фрагмент тексту використовувався знак антилямбда (за схожістю до цієї літери), який став прототипом знака наших лапок (« »):

На позначення сумнівних чи пошкоджених місць у тексті переписувачі проставляли значок обелос у вигляді палички з крапкою чи схожий на хрестик (звідси сучасний видавничий значок обеліск †, що проставляється з цією ж метою):

Обелос був використовуваний Александрійськими коментаторами (Зенодотом Ефеським, Аристофаном Візантійським, Аристархом Самофракійським) як певний редакторський значок для вказівки на сумнівні чи пошкоджені слова в тексті поем Гомера.

Александрийськими граматистами був упроваджений також значок астериск (※) для вставок, доповнень, реконструкцій тексту; це прототип сучасного редакторського символу *.

Ξ αντιστρα	>	διπλή	/ οξείας
Ξ αντιστρα περιειργόν	⇒	διπλή περιειργή	/ οξείας επιτριψό
Γ παράχραφος	Σ	διπλή ώθεσισμένη	✗ λημνίσκος
Γ αντιπαράχραφος	※	αστερίσκος	✗ αντιχράφος

Знак питання використовується з VIII–IX ст. Знак дієрези вживався з XII ст. До XI ст. йота підписна, як правило, опускалася, у XII ст. – позначалася як приписна і лише з XIII ст. відновлена в написанні як підписна.

З IV ст до н.е. Александрійськими граматистами запроваджується підрахунок рядків твору, особливо для поетичних текстів, згодом – рахунок кожного 100 рядка. Існував також підрахунок періодів (колонів), кожен з яких нараховував від 8 до 17 складів.

У колофонах зазначалось місце і (чи) дата створення рукопису, іноді – ім'я переписувача. Датування на Заході з VII–VIII ст. пов'язувалося з народженням Христа, а у Візантії – з датою створення світу 5509/5508 р. до н.е. Знаючи, що візантійський рік

починається 1 вересня, відняти 5509 (якщо дата потрапляє на період з вересня по грудень) або 5508 (з січня по серпень). З 312 року був упроваджений також відлік індиктів кожних 15 років.

—, ~, II ὄβολος	λῦ, ἡ μνᾶ
— πέμπτοβολος	χαλκεῖος
— μίσιο ὄβολοι	χοῦς
— τριόβολος	χοίνιξ
— τετροβολος	κε, κε χεράτιον
— δέκα, δέκα, δραχμὴ	χάμπ
— οὐγία	γράμμα
— χύαθος	γραμμάτιον
— λιτρα	μίσηρον
— εξεγήσις	μεδίριος
— ὀξερόβαθον	μόδιος
	τρύγλιος
	τρύψλιος
	ημίνα
	χρήματιον
	μέρος

Позначення мір і ваг

Скорочення. Найдавніший спосіб скорочення полягав у тому, що слово просто не дописувалося до кінця, причому кінцева літера ставилася перед попередньою, або як символ скорочення ставилася похилена лінія над словом. У церковних текстах використовувався інший спосіб скорочень, теж давній, по котрому писався початок слова і його кінець, а середина пропускалася. Цей спосіб використовувався як в уніцальному, так і мінускульному письмі лише для найбільш використовуваних п'ятнадцяти слів:

ΚС – κύριος –ου –ов і т. д.;	Μήτηρ – ΜΗΡ;
Θεός – ΘΣ;	Θεοτόκος – ΘΚΣ;
Κύριος – ΚΣ;	Πατήρ – ΠΗΡ;
Ίησοῦς – ΙΣ;	Ίσραήλ – ΙΗΛ;
Χριστός – ΧΣ;	Σωτήρ – ΣΗΡ;
Υἱός – ΥΣ;	Άνθρωπος – ΑΝΟΣ;
Πνεῦμα – ΠΝΑ;	Τέρουσαλήμ – ΙΛΗΜ;
Δαυὶδ – ΔΑΔ;	Οὐρανός – ΟΥΝΟΣ.
Σταυρός – ΣΤΣ;	

Це – т. зв. *nomina sacra*.

Але окрім цих способів скорочень, існує ще два інших, добре систематизованих і прийнятних для різних слів, а саме – курсивний та тахіграфічний (стенографічний). Перший спосіб запозичений з курсивного письма, входить у вжиток з I ст. і використовується до IV ст., хоча деякі його прояви можна помітити навіть у рукописах IX–X ст. Цей спосіб зводиться виключно до використання надписного штриха, що розміщується в різних положеннях над першою літерою скорочуваного слова, від котрого й залишається тільки перша літера. Він був обмежений невеликою кількістю слів та складів, до яких увійшли сполучники, часто вживані відмінкові та дієслівні закінчення, а також деякі прислівники. З IV ст. курсивний метод зникає в цілісному використанні, але продовжує своє існування в окремих проявах до X ст., коли останні курсивні написи поступаються тахіграфічним.

Виникнення тахіграфії в Греції потрібно віднести до IV ст. до н.е. Доказом цього служить напис на камені, уривок трактату, присвяченого особливості тахіграфічній системі. Найдавніший тахіграфічний текст був віднайдений на Акрополі і датується IV ст. до н.е. У 1904 р. біля Афінського стадіону були віднайдені п'ять сакрофагів і стел (Στήλη της Ερμιόνης, Στήλη του ορθογράφου) з написами: ΠΕ ΣΤΗΛΗ ΤΙΣ Σ ΕΣΤΗΣΕΝ ΑΡΙΠΡΕΩΣ ΕΣΟΡΑΣΘΑΙ ΜΗΤΗΡ ΤΕΙΜΟΚΡΑΤΟΥΣ ΙΝ ΕΧΗ ΠΑΡΑΜΥΘΙΟΝ ΑΥΤΗ ΕΜΝΗΣΚΕΣΘΑ ΣΩΣΑ ΕΟΥ ΤΕΚΝΟΙΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΕΝΚΕΧΑΡΑΓΜΕΝΟΝ ΟΥΝΟΜΑ ΗΔ ΕΤΕΩΝ ΕΡΙΘΜΟΣ ΕΙΧΕΝ ΓΑΡ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΤΕ ΕΝΑΤΟΝ ΟΡΘΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟ ΠΑΡΟΣ.

Мистецтво грецької тахіграфії в 350 р. до н.е. було перенесене на римський ґрунт Квінтом Еннієм. Але особливого розвитку воно набуло завдяки Марку Туллію Тирону, вільновідпущенику і секретарю Марка Туллія Цицерона. Тиронова система, або Тиронові знаки базується на грецькій системі тахіграфії і налічує понад 800 символів. Самим давнім писемно задокументованим свідченням широкого використання тахіграфії є договір з учителем тахіграфії 155 р. н. е. (Pap. Oxy. IV, 724). Символи грецької тахіграфії на папірусах і вощених табличках представлені у виданні "Greek Shorthand Manuals. Syllabary and Commentary" (Лондон, 1934).

Вторгнення тахіграфії в рукописи на пергаменті можна віднести до VII–VIII ст.; спочатку вона з'являється спорадично і лише з IX ст. окремі тахіграфічні знаки починають зустрічатись частіше. В кінці IX ст. як тахіграфічні, так і нетахіграфічні знаки входять у рамки певної системи і стають необхідною складовою пергаментного рукопису. Система скорочень утримувалася в рукописах до введення друку (навіть у друкованих книгах є скорочення), а найбільш вагомі зміни в формах окремих знаків вона відчуває в X–XI ст. Наступні варіації знаків поволі віддаляли їх від прототипу, і завдяки цьому, починаючи з XII ст. навіть тахіграфічні скорочення перетворюються в ряди незрозумілих гачків та завитків. Грецька і латинська книжна тахіграфія в Західній Європі (не у Візантії), являла собою розвиток і використання грецької системи. Вона називалася "система Гrottafferata", за назвою монастиря в Італії, або ніліанською системою, за іменем св. Ніла Росанського (910–1004), засновника Гrottta-Ferратського монастиря і винахідника цієї системи, та використовувалася з VII ст., особливо широко в X–XII ст., і аж до XVII ст.

Помилки та коректури. Помилки та різночитання могли виникати через:

- 1) унціальний тип *scriptio continua*; напр.: πάντα Λέων або Πανταλέων;
- 2) схожість написання унціальних літер: Α Δ Λ та Ε Θ Ο Σ, та ΙϹ Κ, та Η / ΙΓΤ ΠΙ/ΤΙ/ΤΤ/Π, та Μ/ΛΛ, та Τ/Ψ; напр.: ύπ’ ὁδύνης або ύπὸ λύπης;

3) схожість написання мінускульних літер: βκμ та μνυ; α/εν; λι/μ; η/κ; напр.: *ιεκρόν* або *ιεβρόν*;

4) неправильне тлумачення скорочень; напр.: ἄνω або ἀνώ

5) неправильне прочитання цифрових позначень; напр.: ἡσαν δὲ ὀλίγῳ πλείους χιλίων (=,A), а має бути триаконта (=Λ');

6) схожість звучання і значення слів; напр.: *τερπινόν* або *κραιπινόν*;

7) втрату часо-кількісної різниці голосних звуків, монофтонгізацію дифтонгів та ітацизм; напр.: ἑτερος замість ἑταῖρος; κενός замість καινός.

До помилок також належать пропуски повнозначних або службових слів (прийменників, часток, заперечень) та літер.

Буває навпаки, додаються зайві слова чи літери, склади; напр.: *τυραννίδι* ἔφυγον записано як *τυραννίδι* διέφυγον.

Зустрічається транспозиція – перестановка літер, складів, фраз, рядків; напр.: δαίμονας записано як διανομάς; πᾶσα γὰρ βοῦ πόλις записано як πᾶσα γὰρ πόλις βοῦ.

Часто писар чи "редактор" сам виправляв допущені помилки, але зустрічалися і свідомі втручання в текст. Такі коректури могли бути гіпотетичним доповненням фрази (т.зв. кон'ектура; позначаються < >) або "покращенням" тексту на вподобання переписувача (т.зв. емендація). Помилкові виправлення та пізніші вставки в рукописах називаються інтерполяцією (у виданнях позначаються []). Пропуски, або лакуни в тексті позначаються ***.

§ 11. БІЛІНГВИ

Серед білінгвальних текстів, в основному, греко-латинські, проте збереглися рукописи і в поєднанні грецької чи латинської зі східними мовами . Найзnamенитішою білінгвою є Кодекс Бези (Codex Bezae Cantabrigensis; Dea, або 05) – один з найдавніших і найзначиміших рукописів Нового Завіту поч. V ст. Манускрипт названо за іменем відомого діяча Реформації Теодора Бези (1519–1605); зараз зберігається в Кембриджському університеті.

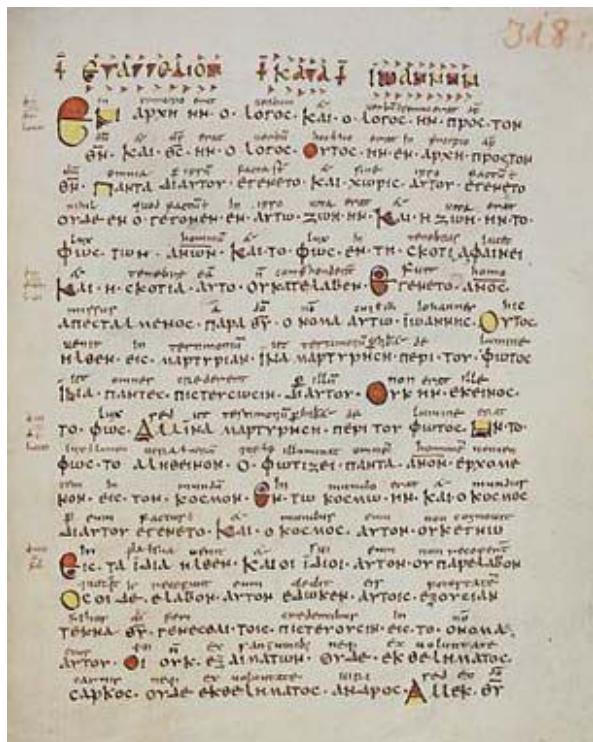
PRIMOS	Ηγούμενοις
INFATRIBUS	ΕΝΤΟΙΔΑΣΙΦ...
SCRIBENTES	ΓΡΑΦΑΝΤΕΣ
PERMANUM	ΔΙΛΧΕΙΡΟΣ
EORUM	ΛΥΤΩΝ
HAEC	ΤΙΑΣ
APOSTOLI	ΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ
ET CENIORES	ΙΑΙΟΙ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΙ
ET FRATRES	ΚΛΙΟΙ ΛΑΒΑΦΟΙ
HIS QVIS INTEVENTIUS HABET	ΤΟΙΣ ΚΑΤΑΤΗΜΑΤΗΣ ΧΙ-
ET CETERA. ET CETERA.	ΚΑΙ ΣΥΡΙΑΝ: ΚΑΙ ΚΟΙΝΩ-
FRATRIBUS	ΛΛΕΦΟΙΣ
QVIS INTEVENTIUS	ΤΟΙΣ ΕΞΘΕΝΗΙ
SMICTEM	ΧΙΡΕΙΝ
QUONIAM	ΕΠΙΔΗ
ANDIUMIPS	Η ΚΟΥΣΑΜΕΝ
QVIA	ΟΤΙ
QVIDAM	ΤΙΝΕΣ
EX nobis	ΕΣΗΜΩΝ
EXEUNTES	ΕΣΕΛΘΟΝΤΕΣ
TURBAE MERINT	ΕΤΙΦΛΗ
UOS	ΥΜΑΣ
VERBIS	ΛΟΓΟΙΣ
EXERTENTES	ΑΝΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΕΣ

Кодекс Лауда. VI ст. Білінгва.
Бодліанська бібліотека в Оксфорді

Кодекс Борджія (Codex Borgianus; T, або 029) – унціальний манускрипт V ст. грецькою і коптською мовами, частини якого розпорожені в різних бібліотеках: у Ватіканській бібліотеці (Borgia Coptic 109), в Нью-Йорку (бібліотека Моргана, M 664A) та в Парижі (Національна бібліотека Франції, Copt. 129).

З VI ст. походять греко-латинські рукописи Нового Завіту Клермонський кодекс (Codex Claromontanus; Dp, або 06) та кодекс Лауда (Codex Laudianus; Ea, або 08).

З пізніших білінгв можна назвати Санкт-галленський кодекс (Codex Sangallensis; Δ, або 037) – унціальний манускрипт IX ст. грецькою та латинською мовою; рукопис цікавий тим, що латинський текст іде не окремою колонкою, а слово над словом надписаний над рядками грецького.

Санкт-галленский кодекс. IX ст. Білінгва
Монастир св. Галла в Швейцарії

§ 12. ПАЛІМПСЕСТИ

Незважаючи на заборону в 692 р. знищувати тексти Святого Письма для повторного використання пергаменту, 50 з відомих нам унціальних рукописів Біблії є палімпсестами. Найбільш відомим із палімпсестів є Кодекс Єфрема Сиріна (Codex Ephraemi Syri; C, або 04) – біблійний манускрипт V ст. Первісний текст Біблії був затертий в XII ст., а поверх був записаний грецький переклад 38 гомілій св. Єфрема Сиріна. З верхнім вторинним сирійським текстом, під яким виявили текст Євангелії від Іvana, є Кодекс 068, датований також V ст.

Цікавим є Ватиканський кодекс 2061 (Codex Vaticanus 2061; 048) – унціальний манускрипт V ст., на якому поверх знищеноого тексту Нового Завіту записали "Географію" Страбона.

Палімпсестами є т.зв. Вольfenбюттельські кодекси: Вольfenбюттельський кодекс А (Codex Guelferbytanus A; Pe або 024) – манускрипт VI ст., який містить повний текст чотирьох Євангелій та Вольfenбюттельський кодекс В (Codex Guelferbytanus B; Q, або 026) – унціальний рукопис V ст. з текстами Євангелій від Луки та від Іоана.

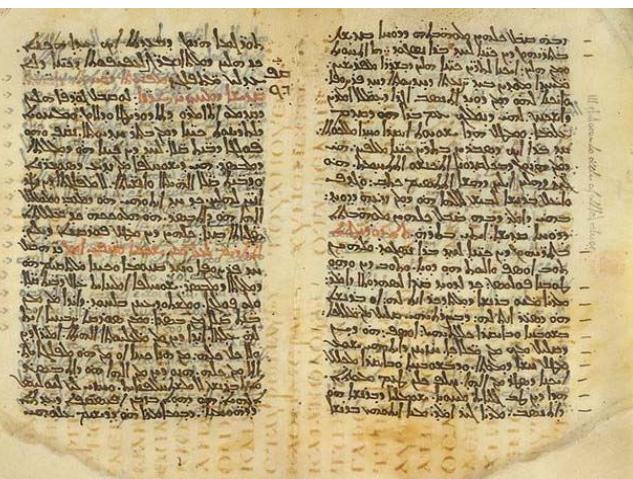
Особливо багато палімпсестів походить з VI ст. Серед них Нітрійський кодекс (Codex Nitriensis; R, або 027), у якому поверх листків з різних творів ("Іліада", Євангеліє від Луки та "Елементи" Евкліда) в IX ст. перпендикулярно до первісного тексту був записаний сирійський твір Севіра Антіохійського. Рукопис був знайдений у 1847 р. в монастирі св. Марії Матері Божої, в Нітрійській пустелі (110 км від Каїра). Текст рукопису був виданий К. Тишендорфом у 1857 р.; зараз рукопис зберігається в Британській бібліотеці (Add. 17211). Цього періоду також Дублінський кодекс (Codex Dublinensis; Z, або 035), що містить текст Євангелія від Матвія, та Закінфський кодекс (Codex Zacynthius; Ζ, або 040) цікавий тим, що текст Євангелія від Луки супроводжується коментарем.

Серед відомих палімпсестів т.зв. Палімпсест Архімеда, на якому в Х ст. були записані твори Архімеда, а в XIII ст. – богословський текст.

Вольфенбюттельські кодекси А (VI ст.) і В (Vст.). Палімпсести.
Бібліотека герцога Августа
(Вольфенбюттель, Німеччина)

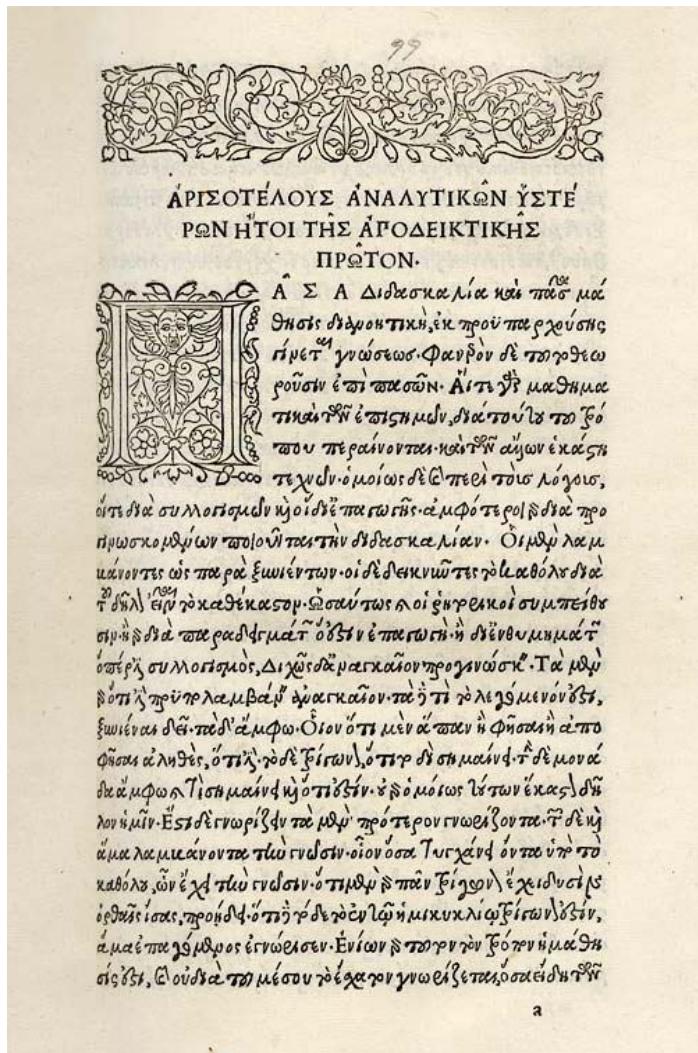
Нітрійський кодекс VI ст. Палімпсест
Британська бібліотека

§ 13. ГРЕЦЬКА КАЛІГРАФІЯ І ПЕРШІ ДРУКАРСЬКІ ШРИФТИ

З рукописною традицією безпосередньо пов'язані перші грецькі друкарські шрифти. Одним з перших за часом та, беззаперечно, найвідомішим і найавторитетнішим було видавництво у Венеції італійського гуманіста Альда Мануція (Manuzio, 1449–1515). Створена ним "Нова Академія" об'єднувала тридцять відомих учених, які займалися текстологічною критикою і підготовкою до друку кожного видання, тому видання Альда, т.зв. Альдини, відзначаються автентичністю текстів. Альд Мануційувів в обіг маленькі (кишенькові) видання *in octavo* та розробив перший зразок грецького шрифта. Він доручив художнику і граверу Франческо Гриффо (Griffo, 1450–1518) вирізьбити нахилений шрифт, відомий тепер як курсивний шрифт, або курсив. При створенні видань А.Мануція брав участь каліграф Мануїл Рузотас (1465–1500), редактором більшості текстів був один із значних філологів епохи Відродження Марк Музурос (1470–1517). На замовлення Мануція були створені також латинські шрифти, які впродовж століть використовувалися в книгодрукуванні: *Bembo*, *Poliphilus*, *Garamond*, *Palatino* й *Aldus*.

Видання текстів часто ускладнювалося різночитаннями в кодексах. Існувало декілька шляхів вибору найбільш автентичного, на думку видавця, тексту. Метод емендації передбачав вибір серед усієї рукописної традиції якогось одного джерела (наприклад, при виданні Септуагінти Альфред Ральф узяв за основу Ватиканський кодекс). Еклектичний метод полягав у створенні з різних рукописів "штучного", реально не існуючого в рукописній традиції, тексту (наприклад, текст Нового Завіту видання Nestle-Aland укладений на основі текстологічного

опрацювання понад 5000 кодексів). Метод реконструкції чи стемматичний базується на відновленні первісного тексту з великою долею ймовірності; ґрунтуються на теорії Карла Лахмана (1793–1851).

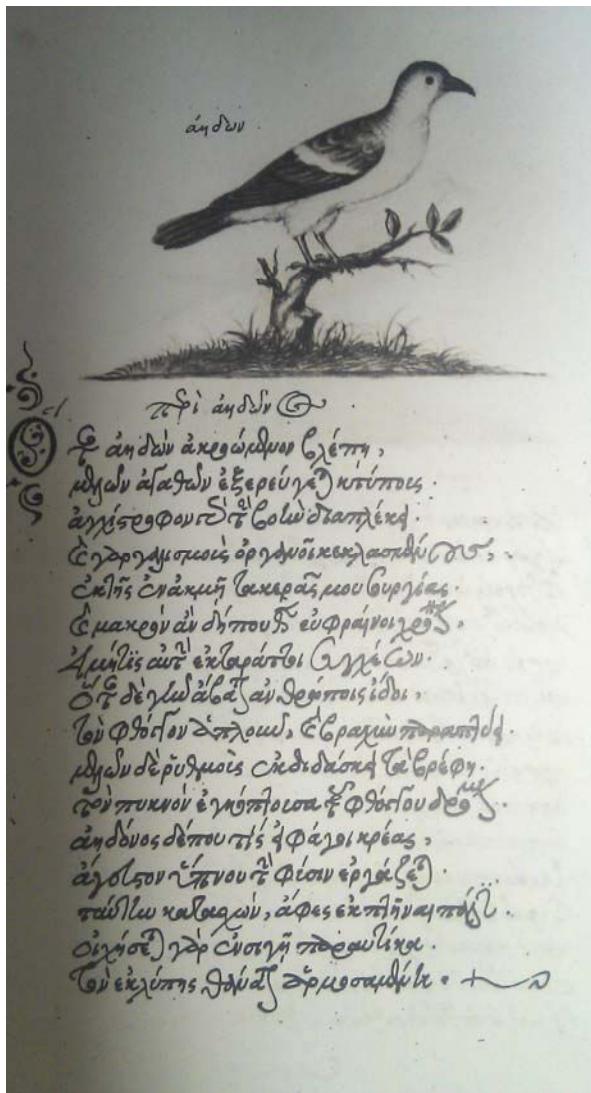
Аристотель видання Альда Мануція 1495–98 pp.

В Іспанії на замовлення кардинала Хіменеса де Сиснероса (1436–1517) у 1514–1517 рр. була видана "Комплютенська поліглота" в 6 тт. in folio – оригінальний текст і основні переклади Біблії. Це видання стало вершиною досягнення в поліграфічній справі на початку ери книгодрукування. Типографський дизайн представляє велику складність і відображає на одній сторінці різні шрифти різних алфавітів. Шрифти були створені гравером та придворним іспанським видавцем Арнольдом де Брокаром (Brocar, 1460–1523). Англійський бібліограф і фахівець з дослідження інкунабул Роберт Проктор (Proctor, 1868–1903) на основі грецького шрифта "Поліглоти" створив шрифт Otter Greek для Оксфордських видань давньогрецьких авторів.

Грецькі вчені та каліграфи працювали не лише в Італії, група їх була прийнята на роботу в засновану відомим гуманістом, одним з найавторитетніших знавців давньогрецької мови епохи Відродження Гйомом Буде (Budé, 1468–1540) бібліотеку французького короля Франциска I у Фонтенбло (котра заклада початок Національної бібліотеки Франції) та в заснований ним же в 1530 р. Колеж де Франс. Стиль письма одного з відомих грецьких філологів та каліграфів, Ангелуса Вергесціуса, який упродовж 1535–1566 рр. переписував книги та був здібним текстологом, послужив у якості моделі для французького грецького шрифта типу Royal та впливув на форму грецького друкарського шрифта, що використовується і до сьогоднішнього дня. Він представляє собою нахилений тип письма пізньовізантійського мінускула, з численними лігатурами та невеликою кількістю скорочень. Типографські форми цього шрифта розробив гравер королівського монетного двору Ніколя Жансон (Jenson, 1420–1480). Французький видавець Клод Гарамон (Garamont, бл. 1490–1561) застосував шрифти за графікою письма Ангелуса Вергесціуса для друку тексту Біблії видання Роберта Етьєна (т.зв. *textus receptus*) та низки творів давньогрецьких авторів. Цей шрифт курсивного типу схожий на грецький курсив Альда Мануція. Упродовж століття у книгодрукуванні використовувалися шрифти типографії Гарамона, такі як Garamond, Sabon, Granjon [за іменем Роберта Кражона (Granjon, 1513–1590), творця грецького кегля нонпарелі (6 pt) та

парагона (20 пт)]. Гійом Ле Бе (Le Be, 1523–1598) запропонував у друк компактний некурсивний грецький шрифт, а Пьер Олтін (Haultin, 1510–1587) подав модифікацію маюскулів.

Стиль письма Ангелуса Вергентуса

§ 14. КНИЖКОВА КУЛЬТУРА: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СУЧАСНОСТІ

Цікавою є універсальність європейської книжкової культури, яка безперервно збагачується, розширюється за рахунок національних культур, але на міцному фундаменті античності. Залежність від цієї спільноти основи пояснює схожість розвитку книжкової культури в європейському середовищі. Символ книги з античної доби, впродовж усіх часів розвитку європейської культури був і залишається втіленням вічних цінностей, актуальним також у парадигмі сучасного людського світогляду.

Уявлення про святість книги в давній Греції відсутнє, як і привілейованість писарів та процесу писання, тому образне сприйняття письма та "народження" книги для греків, у цілому, не характерне. Поети Гомер і Гесіод взагалі не згадують про письмена, книги та їх створення. Тільки пізніша поезія звертається до написаних рядків, вбачаючи в них різновид пам'яті. Такі мнемотичні порівняння зустрічаємо в Піндарі *τὸν Ὀλυμπιονίκαν ἀνάγνωτέ μοι* 'Αρχεστράτου πᾶιδα, πόθι φρενὸς ἐμᾶς γέγραπται прочитайте мені імя олімпіоніка сина Архестрата, записане в серці моєму (Pind. Ol. 10,1). В Есхіла Прометей каже ἐγράφου ἐν μημόσιν δέλτοις φρενῶν записав ти на пам'ятливих табличках серця (Pr. 789), Електра вигукує τοιαῦτ' ἀκούων ταδ' ἐν φρεσὶν γράφου почути ще запиши в серці (Choef. 450), Данай просить φυλάξαι τὰμ' ἔτη δελτούμενας зберегти слова як записані (Ik. 179). У Софокла Неоптольем промовляє καὶ ταῦτ' ἐπίστω, καὶ γράφου φρενῶν ἔσω i знай ще, i запиши в думках (Phil. 1325), Деяніра порівнює свою витривалість з χαλκῆς ὅπως δύσνιπτον ἐκ δέλτου γραφήν важко змиваними з мідних табличъ письменами (Trach. 683). Евріпід в трагедії "Троянки" розгортає серце мов сувій (Tr. 662). Промовистим є бажання Есхіла

уславити себе в автоепітафії як участника Марафонської битви, але зовсім не як автора трагедій (App II, 170).

Платон у діалозі "Федр" (274c–276a) вустами Сократа стверджує, що записування – це не більше, як підтримка пам'яті завдяки пригадуванню написаного (*ὑπομνήσεως φάρμακον*) Писемна мова, на думку Платона, не в змозі передати самої науки – на це здатна тільки усна мова, бо *τοῦτ’ ἔχει γραφή, καὶ ἀληθῶς ὅμοιον ζωγραφίᾳ.* *καὶ γὰρ τὰ ἐκείνης ἔκγονα ἔστηκε μὲν ὡς ζῶντα, ἐὰν δ’ ἀνέρη τι,* *σεμιώς πάνυ σιγῇ. ταῦτον δὲ καὶ οἱ λόγοι δόξαις μὲν ἀν ὡς τι* *φρονοῦντας αὐτοὺς λέγειν, ἐὰν δέ τι ἔρῃ τῷ λεγομένῳ βουλόμενος* *μαθεῖν, ἐν τι σημαίνει μόνον ταῦτὸν ἀεὶ πисьмо подібне до живопису:* *його витвори стоять мов живі, а якщо їх про щось запитаеш, вони гордо витво рють мовчать; те саме й з писемними творами: думаєш, що вони розмовляють мов розумні, але якщо хтось, бажаючи навчитися, запитає про щось із того, що вони розповідають, вони завжди відповідають одне й те саме.* В Платона також уперше зустрічається негативний образ тексту в прислів'ї "писати на воді" (*ἐν ὄνδατι γράψει μέλαινι σπέρων διὰ καλάμου μετὰ λόγων ἀδυνατῶν μὲν αὐτοῖς λόγῳ βοηθεῖν, ἀδυνατῶν δὲ ἵκαιως τάληθῇ διδάξαι πисати по воді чорнилами, за допомогою очеретини породжуючи твори, не здатні собі допомогти словом і без силі навчити істині*), який міцно закріпився як символ непостійності й швидкоплинності у фразеологічному арсеналі як античності (наприклад, Катул 70, 3; Августин "Про град Божий" 19, 23), так і Нової Європи (наприклад, у трагедії Шекспіра "Генріх VIII" IV, 2).

Від Платона походить й інший образ, пов'язаний з таким письмовим приладдям, як вощена табличка, відтиски на якій філософ в діалозі "Теетет" порівнює з відображенням речей в душі (191c): *Θὲς ἐν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐνὸν κέριον ἐκμαγεῖον... ἐς τοῦτο, ὅτι ἀν βουληθῶμεν μνημονεύσαι ὥν ἀν ἕδωμεν ἦ ἀκούσωμεν ἢ αὐτὸι ἐννοήσωμεν, ὑπέχοντες αὐτο ταῖς αἰσθήσεσι καὶ ἐννοίας ἀποτυπούσθαι уяви, що в наших душах є неначе вощена дощечка... і з того, що ми вирішуємо запам'ятати з побаченого, почутого і придуманого, на ній робимо неначе відтиски почуттів і думок.* Аристотель також звертається до образу навощеної таблички, кажучи в трактаті "Про душу" (ІІІ, 4, 430а), що розум, доки він не візьметься за пізнання, подібний до письмової таблички, на якій насправді ще нічого не записано.

Альберт Великий і Фома Аквінський закріплюють цей образ в латинізованому афоризмі *tabula rasa чиста дошка*.

В епоху еллінізму книжкова культура набуває нових форм, пов'язаних з поширенням освіти. Книжка стає культурною цінністю, розміщується в палацах освічених правителів-колекціонерів, в створених ними бібліотеках. Сприйняття книги як предмета гордошів й розкошів перейде і в римську, й у візантійську епохи.

Елліністичні шанувальники книги займалися не тільки збиранням текстів, а й укладанням антологій. У цей час поширюються епіграми до зібрань книг окремих авторів. У "Палатинській антології" представлені епіграми до творів Гомера, Аристофана, Платона, Менандра. Об'єктами похвал й поетичної патетики стають таблиці для писання, віск, що їх покриває, перо, папірус, ніж для заточування пера. У Візантії, де мистецтво каліграфії високо цінувалось, подібні поетичні вправи були дуже модними. З елліністичних часів бере початок образ сторінки, як уособлення літератури взагалі: в грецькій мові цей символ передавали словом σελίς, в латинській – pagina (наприклад, у св. Ієроніма зустрічається вираз pagina sancta в значенні *Святе Письмо*).

У пізньоантичній поезії знову спостерігається порівняння письмен з пам'яттю, а життя – з сувоєм, який поступово розгортається, а колись і закінчується. В цілому, автори елліністичних антологій перебувають лише у вузьких рамках малих поетичних форм, їх цікавість обмежується сферою філології та бібліотекознавства, бібліофілії й каліграфії. Поряд із цим пізньоантичний світ дав філософські роздуми Плотіна про книги й письмо. Автор в "Енеадах" порівнює зірки з літерами, які "навічно записані на небесах" (ІІ, 3, 7) і за допомогою яких можна прочитати майбутнє в створених ними образах. У Плотіна вперше зустрічається метафора "книга природи" (ІІІ, 1, 6) – найулюбленіший образ в європейській духовній та природничій літературі.

Неоплатоніки, як і перші християни, стають ревнівими прихильниками святості книги. У перших книги Гомера перетворюються в "святі книги", з яких вони черпають підтвердження своїм ідеям так само, як християнські письменники зверталися до цитування Біблії. Характерно є в цьому відношенні творчість найбільшого епічного поета пізньої

античності Нонна Панополітанського (V ст.), який у своїй величезній поемі в 48 книгах "Dionysiaca" описує створення грецької писемності Кадмом, котрий винайшов букви й тим самим переніс мудрість в священні книги. Після свого навернення в християнство Нонн написав поетичний парапраз Євангелія від Іоана, де також знайшлось місце образу священих книг. Розігрує Нонн і метафору "книга долі", в якій прарозум накреслив в таблицях червоними письменами майбутню історію світу (12, 67–133).

Римська література епохи розквіту також звертається до книжкової культури. Під впливомalexandrійсько-елліністичної літератури ідеалом стає поета *doctus vchenij poem*. Корнелій Непот, римський історик, друг Цицерона, Катула, Аттика, в своїй всесвітній історії пише: *ansus es unus Italorum omne aevum tribus explicare cartis перший в Римі наважився всю історію Італії вкласти в три сувої*.

Сліди елліністичної вченості помітні й у захопленні інтелектуальною працею. Політика імператора Августа, що породила афоризм *caedant arma togae хай зброя поступиться тозі*, сприяла заняттям літературою, науковою й мистецтвами. В Марціала зустрічається ряд епіграм щодо книжкового приладдя. Горацій вініс у літературу новий образ – порівняння книжкових рядків з лініями старту й фінішу життя: *mors ultima linea regum est* (Ep. 1, 16).

Пізня римська література живиться, по суті, вже існуючими символами "книжкового світу", доводячи їх до тривіальності. В Авзонія, поета IV ст., зустрічаємо порівняння букв з "чорними дочками Кадма" (Ep. 15, 52). Його сучасник Клавдіан, автор панегіриків Гонорію й Стиліхону, створив історичний епос, в якому є рядки: *scribunt aetherii Stilichonem sidera fastis зірки вписують в небеса діяння Стиліхона* (De cons. Stilich. II, 476).

Античні корені помітні також у виразі "книга історії", хоч безпосередньо такого вислову не зустрічається. Поштовхом до такої метафори могла послужити викладена в I кн. Геродота історія спартанця Отриада, який власною кров'ю написав на трофеях звістку про перемогу над ворогом. Зроблений на щиті історичний напис про переможну війну перейшов в римські часи до монументальної "книги історії" перемог на Траяновій колоні. В античності також зустрічається мотив історії, викарбований на монетах.

Розквітле на руїнах античного світу християнство надало книзі ореолу святості. Християнство відкрило світу сакральні письмена як свідоцтва віри – євангелія, апостольські послання, апокаліпсис, діяння великомучеників, житія святих. Багато новозавітних образів співзвучні з метафорикою Старого Завіту: скрижалі законів написані первом Божим (Вих. 31: 18), у видіннях пророка Ісаїї небо згорнулось, як книжний сувій (Іс. 34: 4). Останній образ перифразований в Апокаліпсисі: ὁ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον ἐλισσόμενον небо розгорнулось, як книжний сувій (Апок. 6: 14). У псалмах Давид говорить: "язик мій – тростина скорописця" (Пс. 45: 2). Старому Завіту ми зобов'язані метафорою "книга життя" (Вих. 32: 22; Пс. 29, 68, 138), яка також використовується в Апокаліпсисі Іоана Богослова (3: 5; 20: 13). З книги Іова (Іов. 19: 23) бере початок поетичний образ запису на всі часи на свинцевих таблицях. У 1-ї книзі Царств знаходимо метафору "бронзові таблиці" – 8: 22; 14: 18; 14: 48.

У Новому Завіті Ісус пише перстом на піску (Ін. 8: 6). Апостол Павло в Посланні до коринтян каже: φανέρούμενοι δτι ἔστε ἐπιστολὴ Χριστοῦ διακονηθέσα ὑφ' ἡμῶν, ἐγγεγραμμένη οὐ μέλαιν ἀλλα πιεύματι θεου ζῶντος, οὐκ ἐν πλαξὶν λιθίναις ἀλλ' ἐν πλαξὶν καρδίαις σαρκίναις *ви* – послання Христа, написане не чорнилами, але Духом Бога живого, не на кам'яних таблицях, а на тілесних таблицях серця (2 Кор. 3: 3).

Латиномовний християнський поет Пруденцій (V ст.) в своїх гімнах на честь великомучеників ("Про вінки") використовує багато метафорики, пов'язаної з книгою: їхні рани намальовані пурпуровими письменами на славу Христа, сам великомученик – це *inscripta Christo pagina написана Христом сторінка*. Поет порівнює написані рядки з засіяним полем (Peris. IX, 52; Aporph. 596). Ісидор Севільський (VI ст.) розвиває цю метафору; у нього пергамент – це поле, писар володіє мистецтвом вишивати на книжковому полотні.

Для західноєвропейського середньовіччя характерним є переплетіння та взаємопроникнення релігійної і літературної книжкової символіки, що йде від античності. Церква взяла на себе функцію передачі традицій істин віри і світських знань, повернувши шану праці переписувача і процесу письма. Наприклад, Ісидор Севільський (VI ст.), який написав "Etymologiae" – енциклопедію духовних і світських знань,

подаючи основи граматики, першого із семи мистецтв, детально передає магічно-містичне розуміння елементів письма. Букви в нього – "знаки речей, і вони мають таку силу, що без звуків доносять мову відсутнього" (Et.III). В VI кн. Ісидор зупиняється на історії письма й книг, бібліотечної справи в давніх євреїв, греків, римлян та християн. Писемні приладдя в нього повні сакрального змісту: роздвоєний кінчик гусячого пера – двоїстість, що переходить в єдність, як символ Логоса, слова Господа, поєднуючого Старий й Новий Завіт; той факт, що пишуть трьома пальцями, є вказівкою на Трійцю тощо.

У часи каролінського відродження книжкова справа високо цінувалася; вважалося, що праця переписувача книг не тільки більш шанована за фізичну, але й служить спасінню душі. У цей період з'являється посада *dictator той, хто диктує* і пов'язаний з нею образ Бога, як *dictator'a*, за яким святі записують сказане (наприклад, у Алкуїна). Грабан Мавр у своїй книзі "Liber de laudibus sanctae crucis", де вірші утворюють певні фігури, віддає шану мистецтву письма, вбачаючи в ньому перевагу перед живописом. Цій же епосі належить образ *linea vitae лінія життя* та загадки, відповідями на які служать слова "перо", "чорнила", "букви", "папір", "лінійка" і т.п. (Poet. I, IX, XII) та.

Епоха Відродження зберегла як багато усталених образів, так і стала джерелом нових, а подекуди й неочікуваних книжкових метафор. Символіка червоних чорнил й написаного ними – *rubrica* – породжує як сучасне слово *рубрика*, так і традиційно служить порівнянням з пролитою кров'ю великомучеників. Так, від святої крові Кіпріана *melius solito Punica terra rubet ще більше червоніс Карфагенська земля*. Епітафії також багаті на книжкову символіку: *quem studio morum Naturaе pinxerat unguis, incausto tinguit Mors inimica suo природа створила прекрасну людину й прикрасила моральними чеснотами, але смерть вже окропляє її своїми чорнилами*. П'ять ран розп'ятого Христа, як п'ять голосних звуків, кричать за нас до Отця: *cuīs quīnque vulnēra quasi quīnque vocāles pro nobīs ad Patrem per se sonant*.

Ремінісценцією античного світу є образ книги серця: *in libro cordis lege quicquid habes ibi sordis; non legis hoc alibi tam bene sicut ibi в книзі серця читай – скільки там нікчемного, ніде більше не взнаєш, ніж в ній*. З нових метафор з'являється образ *liber experientiae* "книги досвіду", порівняння книги з обличчям

людини, на якому можна прочитати думки: *internique status liber est et pagina vultus обличчя – це книга й сторінка того, що відбувається всередині*. Розвивається й поезія бібліотечного гуманізму, як відгомін далекоїalexandrійської епохи. Поряд з нею поширюється й поезія вагантів, у який образ книги виступає як символ суму. В *Carmina Burana* є рядки про того, хто нещасливий в коханні й "читає в книзі суму й страждань". До журливих мотивів належить й образ судної книги, наповненої жахами Страшного Суду: *liber scriptus proferetur, in quo totum continetur, unde mundus indicetur принесуть написану книгу, де міститься все, за що будуть судити світ.*

Книжкова містика постійної Європи найкраще виражена у вислові Франциска Ассизького: *fili mi, litterae sunt ex quibus componitur glorissimum Dei nomen сину мій, з букв складається найславніше ім'я Господнє.*

Європа Нової доби звертає свій погляд на "книгу природи". Настає час певного конфлікту між "книгою творення", "книгою святої науки" й "книгою природи". Знаменним є вираз XV століття: *scripturas sanctas facile quis impia interpretatione subruere potest, sed nemo est tam execrandi dogmatis hereticus, qui naturae librum falsificare possit Святе Письмо можна легко заперечити завдяки безбожним коментарям, проме ніхто з еретиків, які заперечують догми, не в змозі фальсифікувати книгу природи.*

З винайденням книгодрукування, цієї артилерії думки, за метким висловленням П'єра Буаста, книжкова культура не втратила пріоритету в інформаційному просторі. Технічний прогрес приніс нові образи в книжкову символіку: книга як дзеркало, книга як колесо машини, книга як серіал, обгорта книжки як реклама тощо.

Про послідовність розвитку книжкової культури чудово висловилися Франсуа Вольтер: "Книги робляться із книг", і Авраам Лінкольн: "Книги потрібні людині для нагадування, що її оригінальні думки не такі вже й нові". Таким чином, книга від античної Греції і до сьогодні є виразом можливостей розвитку людства і, незважаючи на появу такого потужного конкурента, як Інтернет – глобальна віртуальна електронна книга, писана книга залишається найважливішим *ктією* єї здобутком *на віки духовності світу.*

ДОДАТОК

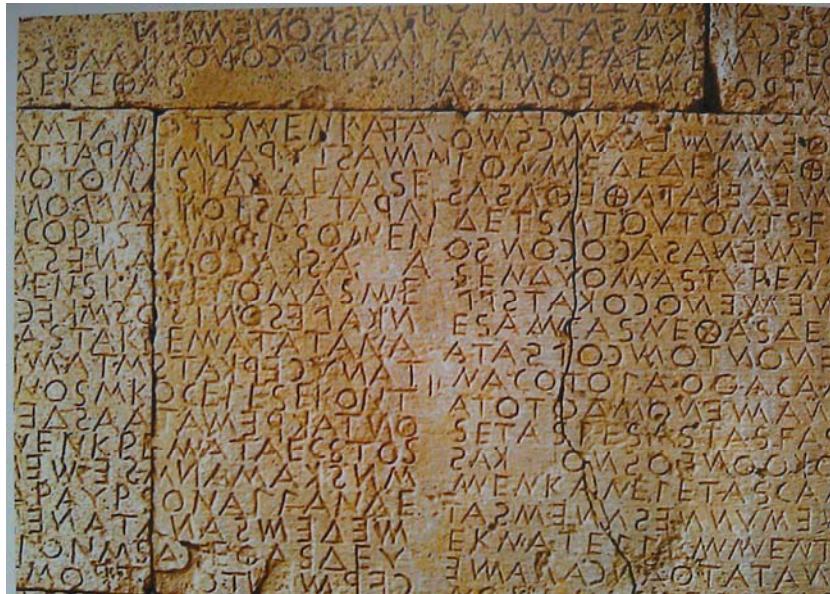
ІЛЛЮСТРАЦІЇ Частина 1. Епіграфіка

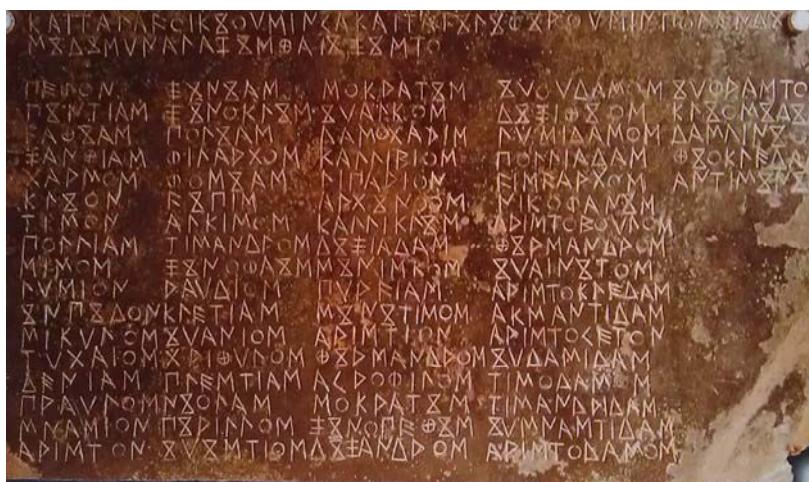
Глинняна табличка з з лінійним письмом А
(бл. 1700 р. до н.е., Кносс)

Глиняна табличка з Пілосу XIII ст. до н.е.
з лінійним письмом Б

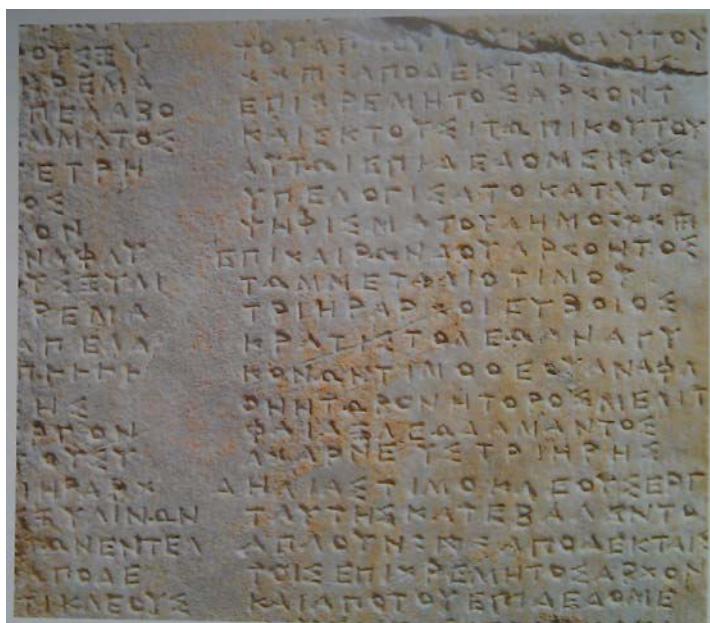
Фрагмент Гортинських законів, бл. 480-460 рр. до н.е.
(Гортіна, Крит)

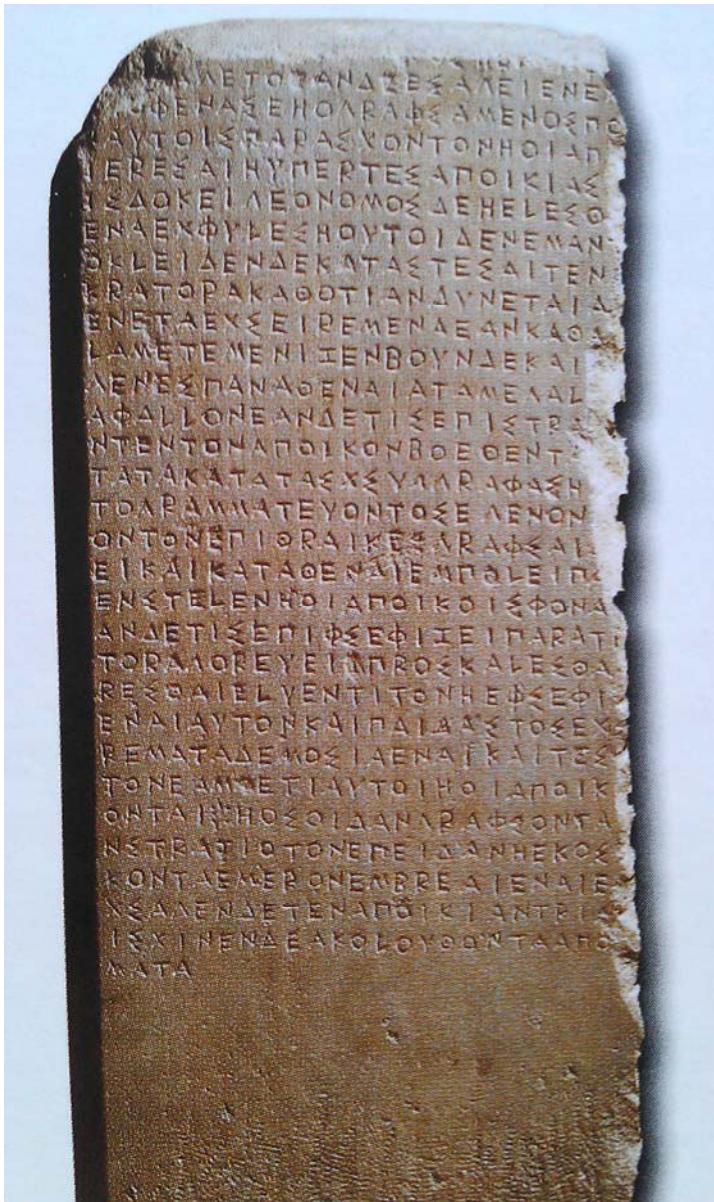
Мідна таблиця з Сикіона з переліком членів спільноти.
Бл. 500 р. до н.е.

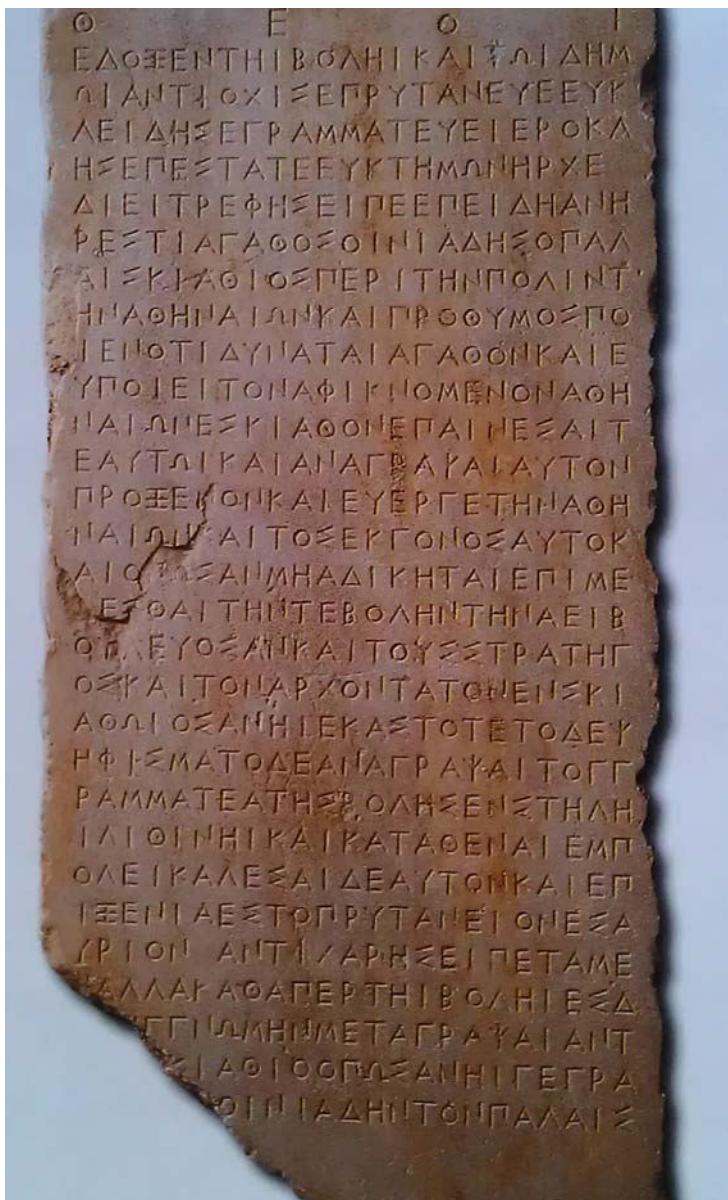
Фрагмент стели з псефізмою 416 р. до н.е.
з Афін; напис давнім аттичним алфавітом

Список переможених ворожих кораблів та їх спорядження.
349/8 р. до н.е. Афіни

Стела з псефізмою про заснування афінянами колонії Брей у Фракії. Бл. 445 р. до н.е.

Урочиста постанова афінян на честь Палеоскіатія Еніада.
408/7 р. до н.е.

Урочиста постанова дему Екsona (Аттика)
на честь театральних хорегів. 313/2 р. до н.е.

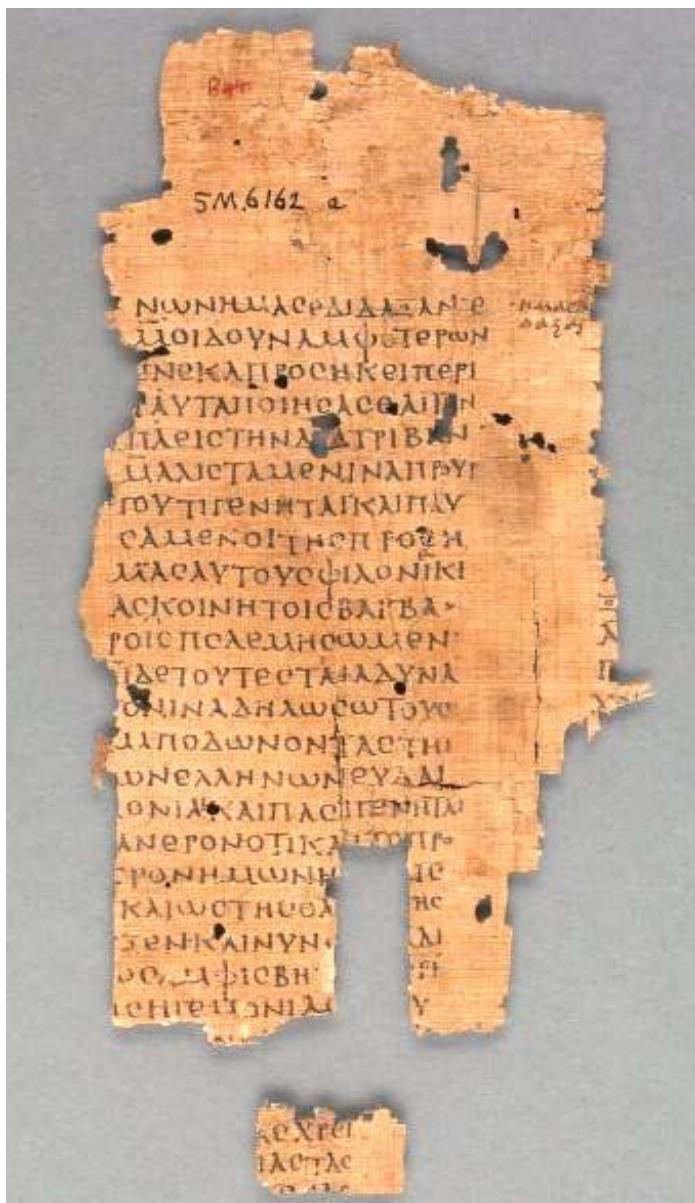
Частина 2. Палеографія

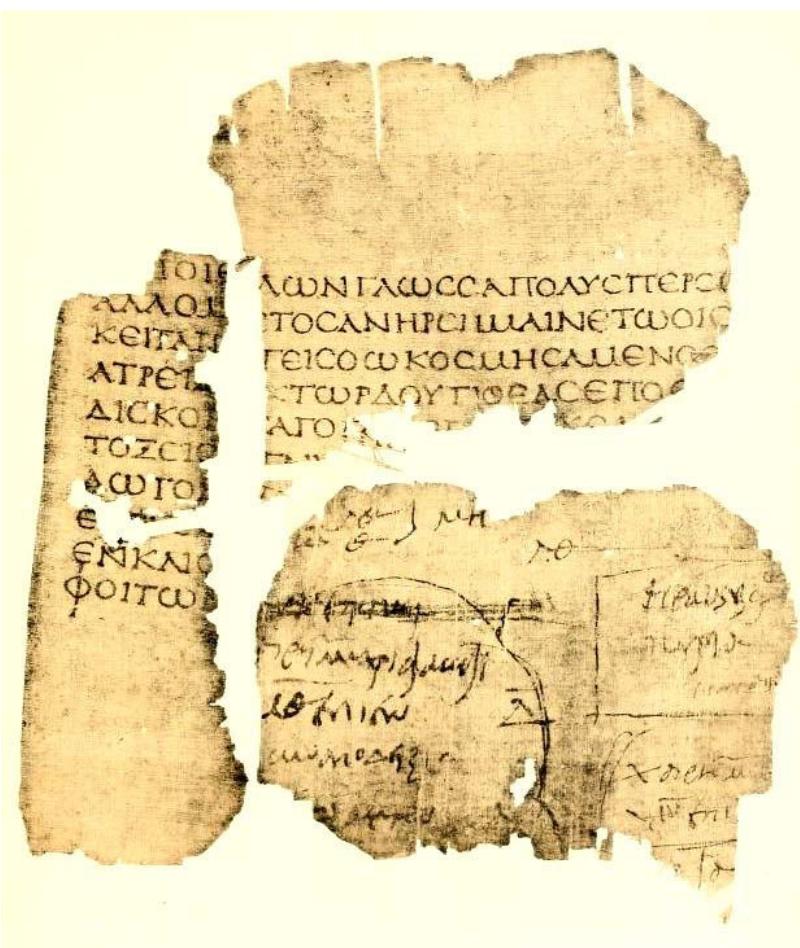
Вощена дощечка і стилоси римських часів.
Британський музей

ΙΑΤΟΙΔΩΝΤΗ ΒΙΟΝΤΗ Η Η
 ΕΙΝΙΝ ΟΓΓΕΛΥΙ ΦΕΡΤΑΚΟΣ
 ΙΗΑΤΟΝ ΗΝΙΚΙΟΝΙΔΑΛΓΑΝΩΤ.
 ΙΕΙΓΙΧΦΟΝΟΙΣΤΙΚΟΣ
 ΕΙΝΤΑΝΔΡΟΚΤΟΝΟΝΕΝΝΑΓΗΙΙ
 ΚΡΙΜΥΝΟΓΑΤΔΕΡΑΧΟΝΤ
 ΕΙΓΡΙΝΑΚΚΗΙΚΤΑΝΕΝ
 ΤΑΝΤΙΚΗ ΚΡΗΝΟΙΠΑΛΑΝΤΙΑΝ
 ΕΙΧΕΝ ΠΟΛΥΠΗ ΜΟΝΟΙΣΤΙΚΑΤΕΡΙΑΝ
 ΕΦΤΙΔΝΕΞΙΑΛΗΤΗΝ ΠΡΟΚΟ
 ΠΑΤΑΡΑΓΙΟΝΟΙΤΥΕΝ
 Συτοριγάτατοσιχόπατελητα
 ΤΙΝΔΡΑΓΓΙΗΙΝ πορενανοιδτότον
 λετιτιναττετολαντχοντα
 ποτηδεγηπολιμηίσο
 πλοιειστικάν ανονταπολαν
 ημογνονεγνοπλοιειν
 ετιχεινεμπορονοίαλέταν
 ηταναδηίαν
 ιεχγροιτικνακιμον
 ψλεκνιμαγνοστοτην
 αλιδωνκατεροντεινοι
 εγενηθεοιαττυνομη
 δικαρδικοιεινοφρανηίστα
 ογγκραδιονάτηνη
 δονταμηνηττρεινκακι
 πάντιντιδονχριχρονηττριπτην
 ΔΤΕΩΙΦΤΙΜΟΝΟΤΑΝΑΡΤΑΝ

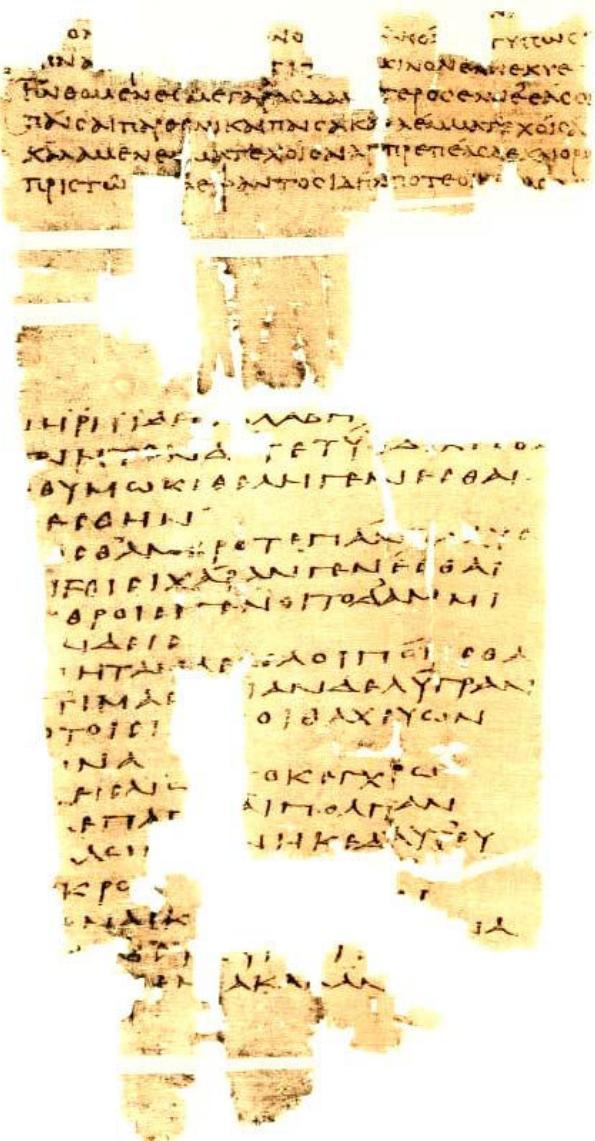
Папірус з творами Бакхілда. II ст. н.е.
 Британська бібліотека

Фрагмент "Панегирика" Ісократа (MS Gr SM6162e),
100-130 pp. н.е., Бібліотека Гарварда.

P. Oxy. 20 verso. Найдавніший фрагмент "Іліади" Гомера
(B, 730-828). II ст. н.е. Британська бібліотека

Р. Oxy. 7 i 8. Фрагменти поезій Сапфо III ст. н.е.
 (Британська бібліотека)
 і Алкмана II ст. н.е. (Бібліотека Гарварда)

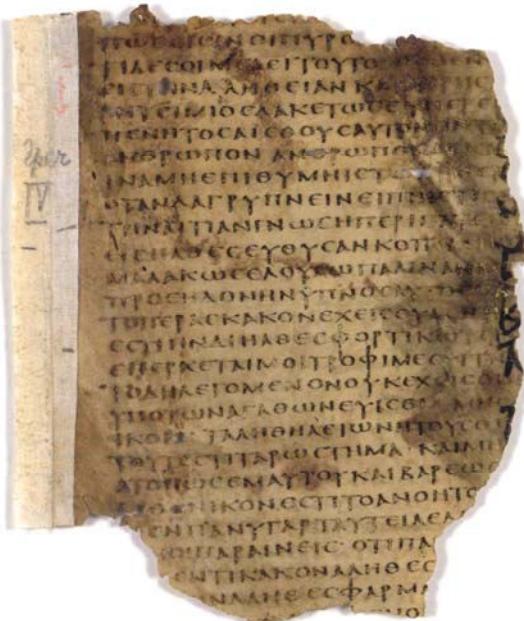
P. Oxy. 12, "Оксиринхська Еллініка",
фрагмент історії за 396/5 до н.е.
Бібліотека Кембриджка

P. Oxy. 23. Фрагмент IX кн. "Законів" Платона,
IV ст. н.е. Бібліотека Кембриджка

Επιστολή της Αριστοφόρας
ΚΝΟΣΦΩΝΙ ονομά
Βεργίδην σημεῖο
Δικτύων πατέρων
οντι μπράζω γνωστό^ν
επιτούεται μεταπότητα
Περιττή Βεργίδης
φύσισις απλούστατη
ταχίσιν τοποθετήσασ·
αττική και πολυάριθμον
καταίσι φιλομάθητην
επιλεγμένη συμβολή
μεταπότητα

Р. Oxy. 2694. Приватний лист з Єгипту II ст. н.е.

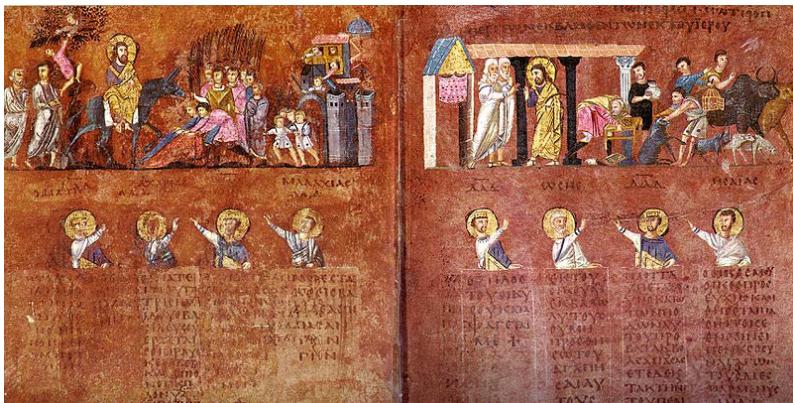
Фрагмент комедії Менандря "Фасма". IV ст.
Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

"Іліада" Гомера. V-VI ст.
Амброзіанська бібліотека (Мілан)

Пурпурорий кодекс 67. VI ст.
Монастир св. Іоана Богослова на о. Патмос

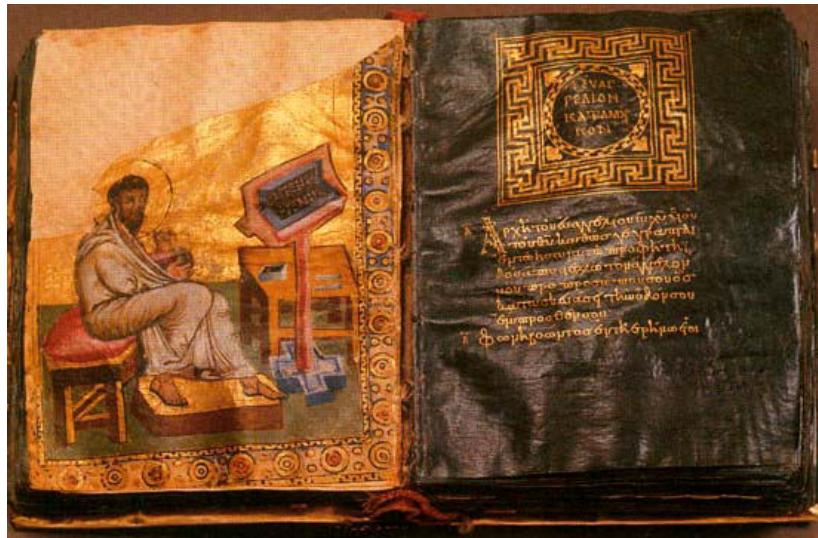
**Росанський кодекс Σ, або 042. Рукопис VI ст.
на 188 пурпурових пергаментних листах
з текстом Євангелій від Матвія та від Марка.
Археєпископський музей м. Росано (Італія)**

Пурпурний пергаментний кодекс VI ст.,
т. зв. "Віденський генезис",
з якого збереглося 24 ілюстровані листи.
Національна бібліотека Австрії (Відень)

Рукопис VI ст. твору Діоскорида "De materia medica".
Національна бібліотека Австрії (Відень)

Пурпурний кодекс IX ст. Четвероєвангеліє.
Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

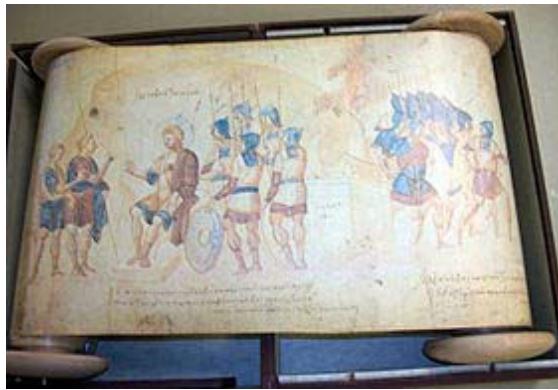
Св. Іоан Літвичник. VII ст.
Монастир св. Катерини (Синай)

Хлудовський Псалтир (№ 129д), 850 р.
Державний історичний музей в Москві

Паризький Псалтир (MS Grec. 139). Поч. Х ст.
Національна бібліотека Франції (Париж)

Пергаментний сувій книги Ісуса Навина, бл. 950 р.
Ватиканська бібліотека

Мінологій Василя II, бл. 986 р.
Ватиканська бібліотека

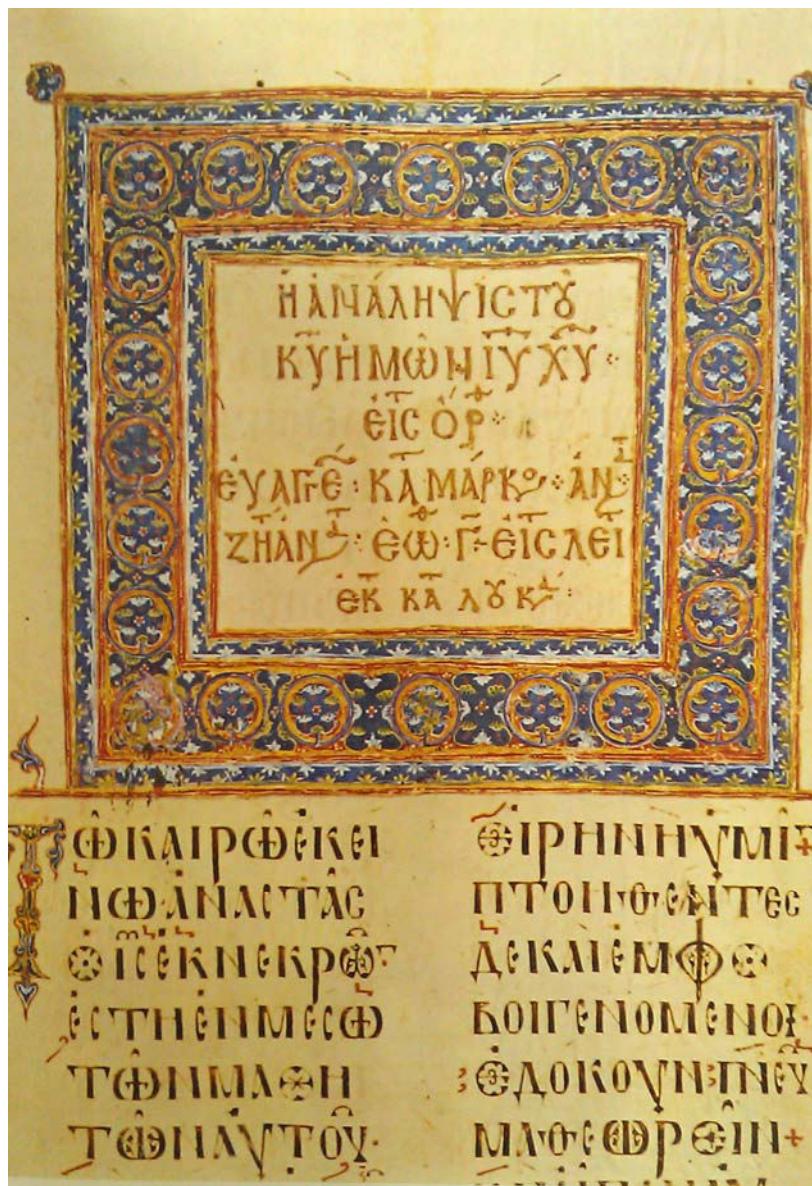
Гомілії свт. Григорія Богослова. 941 р.
Мінускул зі схоліями напівунціалом.

Літургія свт. Василя Великого. XI ст. Метеори

Євангеліє від Іоана. XI ст.
Іверський монастир. Афон

Євангелія. XI ст.
 Іверський монастир. Афон

Євангеліє від Луки. XI ст. Метеори

Зразки мініатюр. Євангелісти

Зразок організації оздоблення сторінки. Унціал. XI ст.

Мініатюра з Псалтиря Василя II, 1017-1018 рр.
Бібліотека Марціана (Венеція)

Псалтир Феодори, 1066 р.
Британська бібліотека

Зображення візантійського імператора Никифора III
та імператриці Марії Аланської
в рукописі Гомілій свт. Іоана Златоуста, 1078-1081 рр.
Національна бібліотека Франції (Париж)

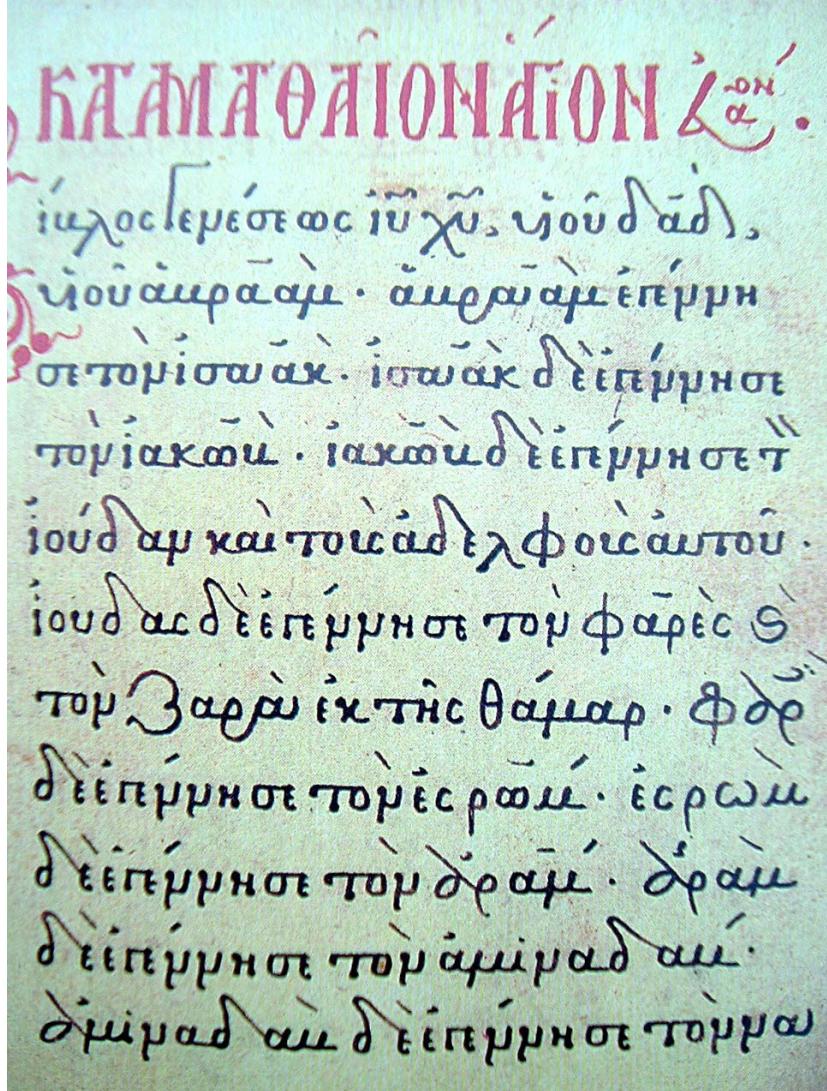
Зображення візантійського імператора Никифора III
в рукописі Гомілій св. Іоана Златоуста, 1078-1081 рр.
Національна бібліотека Франції (Паризь)

Хрисовул імператора Олексія I. 1087 р.
Монастир св. Іоана Богослова на о. Патмос

Євангеліє від Матвія. XI ст. Метеори

Євангеліє від Матвія. XII ст. Метеори

Євангеліє від Іоана. XII ст. Метеори

Діоскорид, XII ст. Велика Лавра. Афон

Мініатюри XII ст. Валаам і Йосафат.
 Іверський монастир. Афон

διλόγον πρεστική ταπεω
ταύτην. Εξέπλεψεν πίθα

Мініатюра міфологічних сцен.
Рукопис XII ст. Монастир св. Пантелеймона. Афон

Рукопис XII ст. Іоана Скіліци "Історія".
Мініатюра "Грецький вогонь".
Національна бібліотека Іспанії (Мадрид)

Рукопис XII ст. Іоана Скіліци "Історія".
Мініатюра зустріч візантійського імператора Іоана Цимісхія з
київським князем Святославом.
Національна бібліотека Іспанії (Мадрид)

Рукопись-білінгва. XIII ст.
 Національна бібліотека Франції
 (Париж)

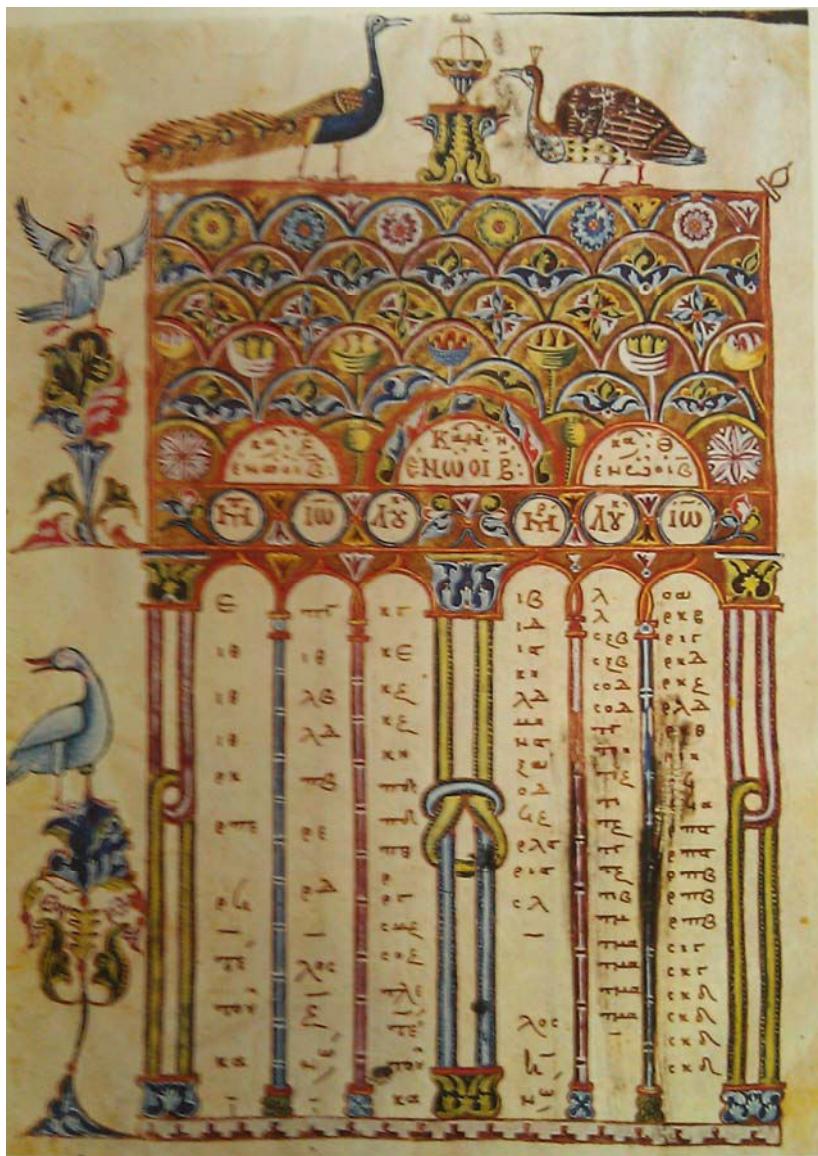
Євангелісти. XIII ст.
Монастир св. Діонісія. Афон

Четвероєвангеліс. XIII ст.
Монастир св. Діонісія. Афон

Четвероєвангеліє. XIII ст.
Монастир св. Діонісія. Афон

Четвероєвангеліє. XIII ст.
Монастир св. Діонісія. Афон

Четвероєвангеліє. XII-XIII ст.
Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

Четвероєвангеліє. Мініатюра весілля в Кані Галилейській.
XV ст. Іверський монастир. Афон

Хрисовул Олексія III. 1374 р.
Монастир св. Діонісія. Афон

Зображення імператорської родини Мануїла
в кодексі творів Псевдо-Діонісія Ареопагіта; сер. XIV ст.
Музей Лувра

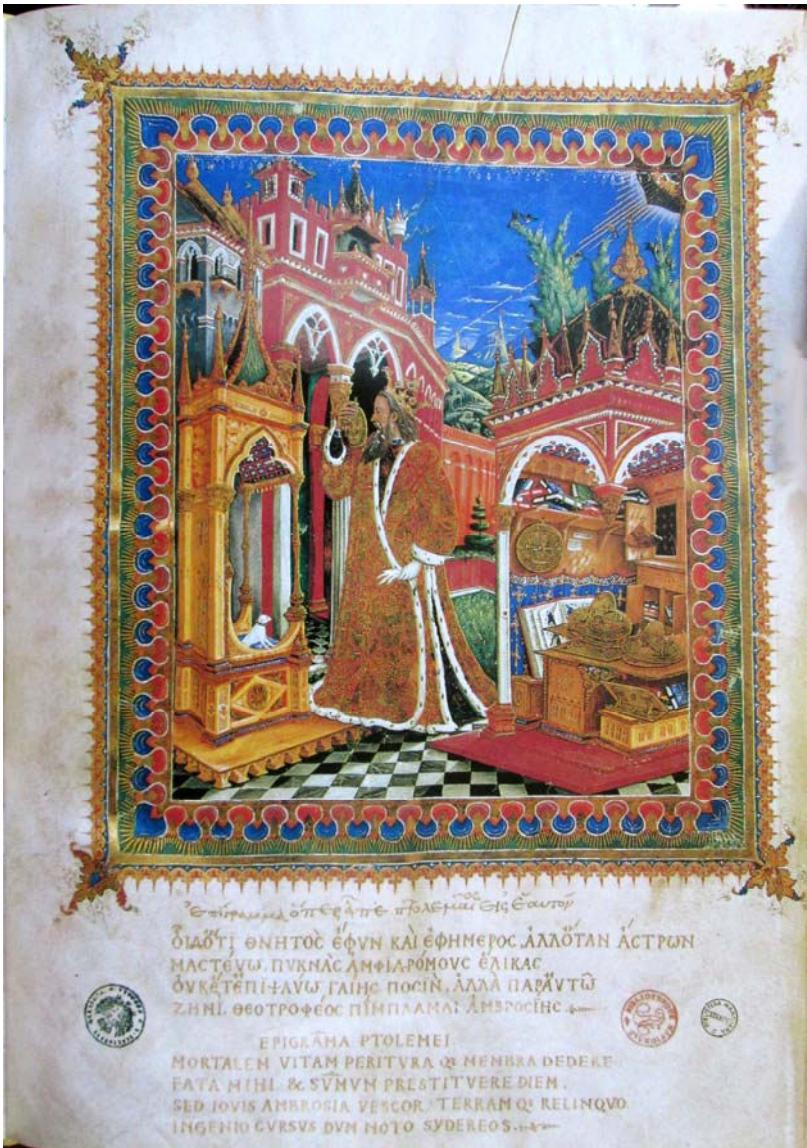
Гомілій свт. Григорія Богослова XV ст. Метеори

Рукопис з музичними символами.
XVI ст. Папір. Іверський монастир. Афон

Павсаній. XV ст.
Лауренціанська бібліотека (Флоренція)

Клавдій Птолемей. XV ст.
 Бібліотека Марціана (Венеція)

Рукопис XVI ст.
 Монастир св. Діонісія. Афон

Рукопис XVII ст. Папір.
Монастир св. Діонісія. Афон

Рукопис XVIII ст. Папір.
Монастир св. Діонісія. Афон

Рукопис XVIII ст. Папір.
 Монастир св. Діонісія. Афон

Зразки ініціальних літер

Зразки ініціальних літер

Зразок оздоблення заголовків та ініціальних літер

Зразок оздоблення заголовків та ініціальних літер

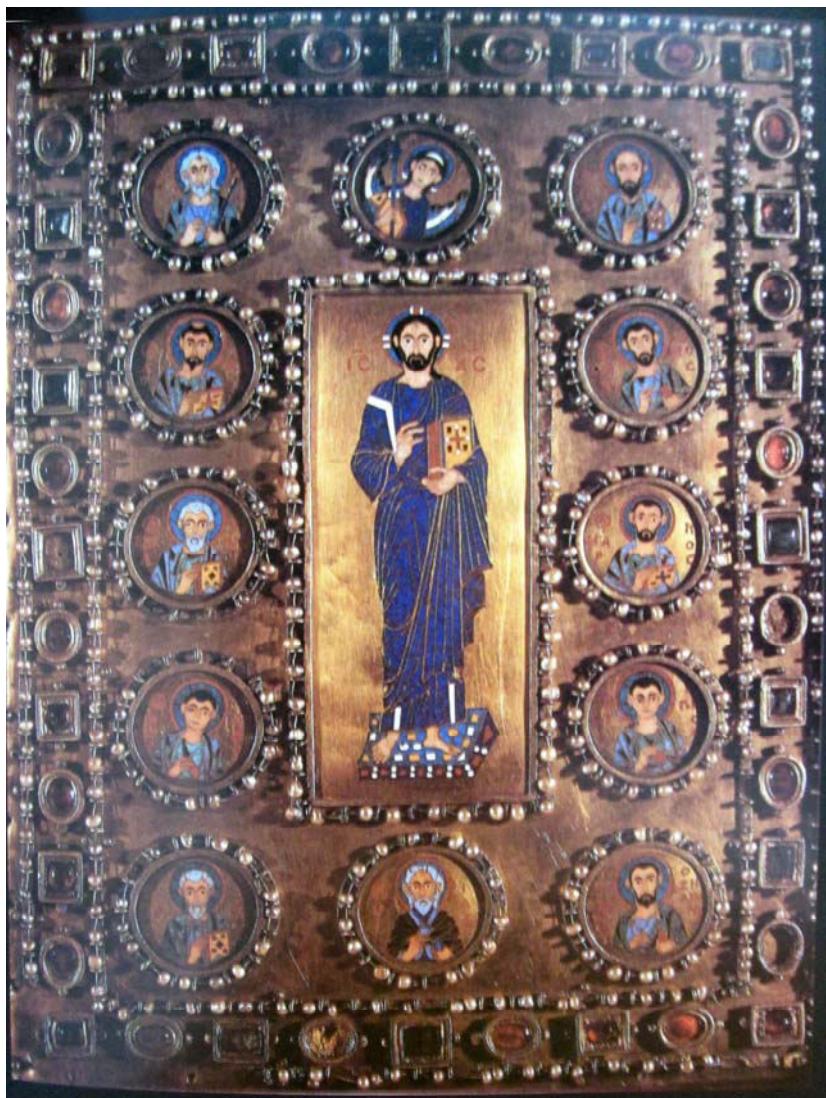
Зразок оздоблення заголовків та ініціальних літер

Зразок оздоблення заголовків та ініціальних літер

Зразки кодексів з мініатюрами та оздобленням тексту

Коштовний оклад XI ст.

Копчовний оклад XV ст.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
------------	---

ЧАСТИНА 1 Грецька епіграфіка

§ 1. Історія грецької епіграфіки.....	7
1.1. Епіграфіка в античну та візантійську добу	7
1.2. Епіграфіка в XV–XVIII століттях.	
Перші критичні видання написів	13
1.3. Епіграфіка в XIX столітті	18
1.4. Епіграфічні відкриття та публікації XX–XXI століть....	25
§ 2. Критика та герменевтика написів	29
§ 3. Матеріали та приладдя для написів	31
§ 4. Типи письма й розміщення написів	33
§ 5. Написи доалфавітним письмом.....	36
§ 6. Діалектні особливості написів та алфавітів.....	48
6.1. Писемність дорійських племен	49
6.2. Писемність іонійських племен	53
6.3. Писемність еолійських племен	56
§ 7. Літери та цифри	57
§ 8. Найдавніші алфавітні написи	63
§ 9. Скорочення в написах	66
§ 10. Різновиди написів	67
§ 11. Епіграфічні тексти	71
Marmor Parium.....	71
Monumentum Adulitanum	79
Monumentum Ancyranum	82

ЧАСТИНА 2

Грецька палеографія

§ 1. Зібрання рукописів від античності до Нового часу.....	105
§ 2. Сучасний стан світового фонду грецьких рукописів	109
§ 3. Історія грецької палеографії	115
§ 4. Вощені дощечки (таблички)	123
§ 5. Папірус. Папірологія	127
5.1. Оксиринхські папіруси	135
§ 6. Пергамент. Кодикологія.....	144
§ 7. Папір	158
§ 8. Писемні приладдя	161
§ 9. Типи письма	164
9.1. Унціал на папірусі	165
9.2. Унціал па пергаменті	170
9.3. Мінускул	183
9.4. Мінускул IX ст. – сер. X ст.....	184
9.5. Мінускул кін. X ст. – поч. XIII ст.	194
9.6. Мінускул сер. XIII ст. – сер. XV ст.....	202
9.7. Мінускул після 1453 р.....	208
9.8. Курсив	221
§ 10. Оформлення тексту	223
§ 11. Білінгви.....	232
§ 12. Палімсесті	234
§ 13. Грецька каліграфія і перші друкарські шрифти	236
§ 14. Книжкова культура: від античності до сучасності	240
Додатки	
Частина 1. Епіграфіка.....	247
Частина 2. Палеографія.....	254

Навчальне видання

Звонська Л.Л.

**ГРЕЦЬКА
ЕПІГРАФІКА
І ПАЛЕОГРАФІЯ**

Підручник

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 17,67. Наклад 150. Зам. № 216-7744.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф18.

Підписано до друку 23.01.16

Видавець і виготовлювач

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

т (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@univ.kiev.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02